Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить щоквартально

Заснований у 2003 р

*№4 (*21) 2013

КИЇВ - 2013

УДК 316+159.9+37](082)

Заснованик, редакція та видавець *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Наведено результати теоретичних, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань соціології, психології та педагогіки.

Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

УДК 316+159.9+37](082)

Issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of sociology, psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ №9244 від 11.10.2004
Рекомендовано Вищою Атестаційною комісією України
як фахове видання з соціології та психології
(Постанова Президії ВАК України №1 – 05/8 від 22 грудня 2010 року),
педагогіки (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/5 від 31 травня 2011 року

Головний редактор: Судаков В.І.- д.соц. н., проф.

Редакційна колегія:
Куценко О.Д. - д.соц. н., проф., заст. гол.. ред. , Тарасенко В.І.- д.соц. н., проф., Яковенко Ю.І. - д.соц.н., проф., Горбачик А.П. - к. фіз.-мат. н., доц., Соболевська М.О - к.соц.н., доц., відп секр секц., Малес Л.В.-к.соц н., доц., Чепак В.В.- д. соц. н., доц., Коваленко А.Б. – д. психол.н., проф., заст. відп. ред. , Бурлачук Л.Ф. - д.психол.н., проф., Швалб Ю.М. - д.психол.н., проф., Данилюк І.В. – д.психол.н., проф., Лещенко М.П. –д.пед.н., проф. заст. відп. ред., Плахотнік О.В.- д.пед. н., проф, Головко Б,А.- д.філос н., проф., Марушкевич А.А. – д. пед.н., проф., Норкіна О.Ф. – к.пед.н., відп. секр. секц.

Рекомендовано до друку
Вченою радою факультету соціології
(протокол № 6 від 18 грудня 2013 року)
Вченою радою факультету психології
(протокол № 5 від 11 грудня 2013 року)

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

Адреса редакції, видавця: 03187, Київ-187, пр. Глушкова, 4д, к.501 , тел: 044-521-32-63 ,
e-mail: apspp@ukr.net

ISSN 2311-214X © КНУ імені Тараса Шевченка, 2013

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ.....6

Соболевська М.О. 6
СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ МОДЕРНУ ТА РЕФЛЕКСИВНІСТЬ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКІЙ ТЕОРІЇ Е.ГІДЕНСА 6
Малес Л. В. 13
СОЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЙОВАНЕ ІНШИМИ 13
Судакова В.М. 20
КОМУНІКАТИВНІ КОНВЕНЦІЇ ЯК ЧИННИКИ СТРУКТУРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ 20
Цимбалюк Н. М. 25
ІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ 25
Чернова К.О. 32
Савчук О.В......32
Нахабіч М.А. 32
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА 32
Жуков В.І......40
Гузич С.О. 40
ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ 40
Шевель І.П. 47
ДВА НАПРЯМКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ (КОНЦЕПЦІЇ С.ГАНТІНГТОНА І ДЖ. АРРІГІ) 47
Нахабич Н.С. 55
ДОВІРА ЯК ЯВИЩЕ ТА ПРОЦЕС СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ.....55
Нуждін С.Є......64
ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ 64
Черних Г. А......72
ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ЯК ЦІННІСТЬ СУЧАСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ.....72
Кучко О.Є 81
ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ФОРМУВАННЯ ВИБІРКИ WEBRDS ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРНЕТ-СПІЛЬНОТ 81

Орешета Ю.В......87
ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО “ІДЕНТИФІКАЦІЇ” ТА “ІДЕНТИЧНОСТІ” 87
Тарапатова Н.М......93
ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТРАТЕГІЇ ПОЛІВАЛЕТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ В СУЧАСНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ.....93
Озимко М. 100
ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ВНЗ НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ «СОЦІОЛОГІЯ» 100

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ 108

Абрамов В. В......108
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ ПОВЕДІНКИ 108
Александров Д. О......114
ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РІВНІВ АДАПТАЦІЇ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ДО УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 114
Андросович К. А. 121
УМОВИ ТА ФОРМИ ПРОЦЕСУ УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ 121
Божко Ю.П. 128
ПРОФЕСІЙНА УСПІШНІСТЬ ПРОГРАМІСТІВ 128
Вахоцька І.О......135
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ.....135
Корнюх А.О......140
СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК ДО МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ШЛЮБУ.....140
Луценко О.Л. 145
Лисак К.О. 145
СПОЛУЧЕНІСТЬ ЗДІБНОСТІ ДО ПЕРЕНОСУ ЗНАНЬ З КОГНІТИВНО-ОСОБИСТІСНИМИ ЯКОСТЯМИ СТУДЕНТІВ 145
Остапенко І.В. 153
КОНЦЕТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ 153
Траверсе Т. М. 159
ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДІАХРОНІЧНОГО АСПЕКТУ ДІЯЛЬНОСТІ – ЇЇ ЗАДАЧНОЇ СТРУКТУРИ 159

Чабан Г.В., ...165
Чабан Р.А. 165
МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ
У НАВЧАЛЬНИХ СТРУКТУРАХ 165
Черкашин А. І. 172
МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ 172
Якушик С. В. 178
«ТРОЛИНГ» ЯК СПЕЦИФИЧНА ФОРМА СПІЛКУВАННЯ
У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ МЕРЕЖІ ШНТЕРНЕТ 178

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ....186

Віннічук Н.В. 186
ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В УКРАЇНІ ІІ ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ 186
Гладченко М.М. 193
ЦІЛЬОВІ ДОГОВОРИ ЯК СКЛАДНИК СТРАТЕГІЧНОГО
МЕНЕДЖМЕНТУ ВИЩОЇ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СОЮЗУ (АВСТРІЯ, НІДЕРЛАНДИ І НІМЕЧЧИНА)....193
Гук О. Ф. 199
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО
ПРОЦЕСУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ....199
Мельник М. Ю. 204
ВІКОВИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ 204
Москаленко А. М. 208
ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ МАГІСТРИ
З КУРСУ “ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА УПРАВЛІНЦІВ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ” 208
Нагорна Г. О. 216
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО
МИСЛЕННЯ ПЕДАГОГА-МУЗИКАНТА....216
Парфенюк Т.Ю.....223
МОДЕЛЬ РИНКОВО-ОРІЄНТОВАНОЇ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ
В АВСТРАЛІЇ....223
Токаренко О.В. 228
ЗМІНИ У ВИЩІЙ ОСВІТІ ПОЛЬЩІ (1989-2012 РР.) 228

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.2

Соболевська М.О.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент, докторант

СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ МОДЕРНУ ТА РЕФЛЕКСИВНІСТЬ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКІЙ ТЕОРІЇ Е.ГІДЕНСА

У статті представлена та проаналізована постструктуралістська концепція рефлексивності Модерну Е.Гіденса. Рефлексивність, на думку Е.Гіденса, є визначальною характеристикою не лише людської діяльності, але й сучасного суспільства в цілому. В цьому сенсі рефлексивність означає систематичне рефлексивне застосування знання до умов відтворення соціальної системи, що призводить до зміни тих умов, до яких воно застосовується. Рефлексивність, визначена як основоположна риса сучасності, проникає до самої структури сучасної особистості. Саме ця обставина дозволяє Е.Гіденсу позначити сучасну особистість як „рефлексивний проект", проект, що заснований на самостійному виборі індивідом форм ідентичності та життєвого стилю. Детально проаналізувавши вплив рефлексивної модернізації на всіх рівнях функціонування суспільства – від національної держави до особистісних та інтимних відносин, - Гіденс представляє свою концепцію сучасності, яка, хоча й (за визнанням самого автора) має суперечливий характер, але все ж таки пропонує доволі оптимістичний погляд на ті зміни, що відбуваються у сучасному суспільстві.

Ключові слова: *сучасна соціологічна теорія, постструкутралізм, теорія рефлексивної модернізації Е.Гіденса*

В статье представлена и проанализирована постструктуралистская концепция рефлексивности Модерна Э.Гидденса. По мнению Гидденса, рефлексивность является определяющей характеристикой не только человеческой деятельности, но и современного общества в целом. В этом смысле рефлексивность значит систематическое применение знания к условиям воспроизводства социальной системы, что приводит к изменению тех условий, в которых оно применяется. Рефлексивность, определяемая как основополагающая черта современности, проникает в структуры современной личности. Именно это обстоятельство позволяет Гидденсу обозначить современную личность как "рефлексивный проект", проект, который основан на самостоятельном выборе индивидом форм идентичности и жизненного стиля. Детально проанализировав влияние рефлексивной модернизации на всех уровнях функционирования общества – от национального государства до личностных интимных отношений, - Гидденс разрабатывает свою концепцию современности, которая хотя и имеет противоречивых характер, однако предлагает достаточно оптимистический взгляд на те изменения, которые происходят в современном обществе.

Ключевые слова: *современная социологическая теория, постструктурализм, теория рефлексивной модернизации Э. Гидденса*

° © Соболевская М.А., 2013

The paper presents and analyzes the poststructuralist conception of reflexivity of Modern of A.Giddens. According to Giddens, reflexivity is a defining characteristic not only of human activity, but also of a modern society in general. In this sense, reflexivity means the systematic application of knowledge to the conditions of reproduction of the social system, which leads to changes in the environment in which it is applied. Reflexivity defined as the fundamental feature of modernity, penetrates into the structure of the modern personality. It is this fact allows Giddens designate modern identity as a "reflexive project", a project that is based on the independent choice of the individual forms of identity and lifestyle. A detailed analysis of the influence of reflexive modernization at all levels of the functioning of society - from the nation state to personal intimacy - Giddens develops his concept of modernity, which, although it is contradictory in nature, but rather offers an optimistic view of the changes that occur in modern society.

Keywords: *modern sociological theory, poststructuralism, E.Giddens, reflexive modernization theory*

Актуальність проблеми. Рефлексивне ставлення до пізнання, що постає як звернення науковців до проблематики обґрунтування умов соціологічних узагальнень переважно за допомогою соціально-гносеологічних чинників, стає характерною прикметою сучасного соціологічного теоретизування. В межах сучасної соціологічної теорії важко знайти науковця, який би не звертався до поняття рефлексії, не підкреслюючи важливість наявності елементу рефлексивності в соціологічному теоретизуванні [1-5]. Звернення до тематики рефлексивності стає не лише результатом усвідомлення і спробою розв'язання проблем, з якими має справу сучасна соціологічна теорія, визнаючи соціальну обумовленість знання і намагаючись об'єктивувати умови його продукування. Рефлексивність також стає певним показником теоретичної зрілості науки, яка більш ніж за два сторіччя пройшла шлях від простого спостереження й опису фактів дійсності до визначення й осмислення теоретичних передумов та критичного аналізу власних інтелектуальних досягнень.

Не виключенням в цьому аспекті стає і такий актуальний напрям сучасного соціологічного теоретизування як постструктуралізм, в межах якого відбувається як переосмислення досягнень структуралістської методології, так і розробка власних специфічних методологічних засад соціологічного дослідження сучасних соціальних змін. Центральну тему, навколо якої відбувається організація постструктуралістського теоретизування, можна визначити як осмислення рефлексивної природи сучасності, її суперечностей та наслідків. Аналіз тематики рефлексивності сучасного світу, представлений у дискурсі постструктуралістської соціології, ґрунтується не лише на визначенні ключових аспектів і ролі рефлексії в житті сучасного суспільства в цілому та життєвих практиках і стратегіях діяльності людей зокрема, але й у тих змінах, які з необхідністю торкаються соціології як науки, що претендує на статус діагноста сучасності.

Тематизація постструктуралістського теоретичного дискурсу, представленого в працях Е.Гіденса, оформлюється навколо виявлення і опису рефлексивних процесів, що визначають принципи функціонування і перспективи розвитку сучасного суспільства. Отже, ***метою даної статті*** є визначення й аналіз принципових засад та суперечностей концепції "рефлексивного модерну" в постструктуралістській теорії Е.Гіденса.

У самому загальному вигляді рефлексивність, на думку Е.Гіденса, є визначальною характеристикою людської діяльності: це означає, що діючи індивіди беруть до уваги ті мотиви й наміри, якими вони керуються у власній

діяльності. Цей аспект дій індивідів Е.Гіденс називає „рефлексивним моніторингом дії" [6, 41], підкреслюючи процесуальний характер людської діяльності. Рефлексивність, визначена в такий спосіб, становить необхідну основу того типу рефлективності, що притаманний сучасним суспільствам, хоча й не зовсім тотожна їй: оскільки в сучасних суспільствах рефлексивність отримує дещо інший характер. „Рефлексивність сучасності, - зазначає Гіденс, - пов'язана із постійним переглядом більшості аспектів соціальної діяльності у світлі нової інформації і знання" [7, 20]. В цьому сенсі рефлексивність означає систематичне рефлексивне застосування знання до умов відтворення соціальної системи, що призводить до зміни тих умов, до яких воно застосовується: „Рефлексивність сучасного життя полягає у тому факті, що соціальні практики постійно досліджуються і перебудовуються у світлі нової інформації про ці самі практики, що призводить до істотних змін характеру останніх" [8, 156]. У зв'язку із цим Гіденс підкреслює, що в сучасних суспільствах феномен рефлективності має абсолютно інший характер: лише в сучасних суспільствах перегляд конвенціональних узгоджень, що регулюють взаємодію, радикалізується настільки, що починає застосовуватись до всіх сфер людського життя, включаючи способи технічного розпорядження матеріальними об'єктами. Тому відмінною рисою сучасності є не стільки прийняття новизни заради неї самої, а дія рефлективності як основи відтворення соціальної системи.

Перенесення принципу рефлексивності на розгляд способу функціонування соціальної науки, дозволяє, на думку Е.Гіденса, краще зрозуміти зв'язок останньої із сучасністю та його специфіку. У свій час, коли відбувалося оформлення соціології як самостійної галузі наукового знання, досягнення природничих наук стали запорукою успішності та взірцем для наслідування науки про суспільство, провокуючи очікування того, що поступовий прогрес соціально-наукового знання приведе до всезагального контролю над соціальною сферою. Орієнтація на природничі науки, використання схожих пізнавальних процедур повинні були стати вірними орієнтирами задля отримання достовірного знання про суспільство, практичне застосування якого повинне було сприяти розширенню можливостей контролю людини над природним та соціальним світом. Однак, цим сподіванням не стало здійснитись.

На думку Е.Гіденса, у дійсності соціальні науки набагато більше пов'язані із сучасністю, ніж природничі, оскільки постійний перегляд умов соціальних практик у світлі знання про ці практики стає характерною рисою саме сучасних соціальних інститутів. Саме тому теза класичної соціології про можливості досягнення більшого контролю над суспільним життям через розширення знання про суспільство і вдосконалення способів його отримання є, на думку Е.Гіденса, помилковою: „Розвиток нашого розуміння соціального світу міг би вести нас до все більш прозорого розуміння соціальних інститутів, а отже, до постійно зростаючого „технологічного" контролю над ними, якби соціальне життя було б повністю відділено від людського знання про нього, або це знання могло б безперервно проникати до мотивів соціальної дії, викликаючи послідовне збільшення „раціональності" поведінки відносно певних цілей" [8, 162]. Однак, обидві ці умови, хоча й певною мірою представлені в сучасному світі, виявилися не настільки впливовими, як це намагалися постулювати представники класичної соціологічної традиції.

Чому саме не здійснилися очікування і пророцтва класиків соціології щодо практичного застосування вільного та автономного розуму, який здатний був зробити майбутнє людства більш передбачуваним і контрольованим? На це питання, яке стає центральним для більшості сучасних теоретиків, за словами Е.Гіденса, існує декілька варіантів відповіді. Перший пов'язує це з помилками у самому проекті сучасності. Оскільки сучасність, як було зазначено Гіденсом, щільно зв'язана із розвитком абстрактних систем, які уможливили вивільнення соціальних відносин із локальних контекстів простору і часу, можна представити, що помилки при проектуванні і створенні цих абстрактних систем обумовили проблеми їх функціонування та зробили недосяжними визначені цілі соціального розвитку. Друге пояснення – це помилки операторів, тих хто керує сучасними абстрактними системами.

Однак для самого Е.Гіденса більш привабливою виглядає відповідь на поставлене запитання, пов'язана із впливом двох інших факторів, один із яких визначається впливом на процеси соціальних змін ненавмисних наслідків соціальних взаємодій, а другий – із впливом на ці процеси знання, що застосовується рефлексивно. Незалежно від того, наскільки оптимально будуть спроектовані соціальні системи й наскільки ефективно ними будуть керувати, наслідки, з якими буде пов'язано створення і застосування певної системи в контексті дії інших систем ніколи не можна точно передбачити. Одна з причин цього – складність систем і людських дій, з яких утворюється сучасне суспільство. Інша – рефлексивне застосування соціального знання. Ця рефлексивність сучасного суспільства становить, на думку Е.Гіденса, найважливіший фактор, який опирається прогресуючому збільшенню інструментального контролю людини над довкіллям.

У зв'язку із рефлексивним характером сучасних суспільств Е.Гіденс каже про „подвійну герменевтику", що відрізняє сучасні соціальні науки [6, 31]. Подвійна герменевтика означає, що соціально-наукове знання, яке рефлексивно застосовується до умов системи відтворення, внутрішньо змінює обставини, до яких воно відносилось з початку. Тому пізнання соціального світу робить значний внесок у його нестабільний та мінливий характер. В сучасних суспільствах нове знання, що виражається в нових поняттях, теоріях, відкриттях, не лише робить соціальний світ більш зрозумілим для нас, однак змінює саму його природу, спрямовуючи його за новими траєкторіями розвитку. Завдяки тому, що нове знання завжди підштовхує соціальний світ до руху у нових напрямках, сучасність і постає нездоланною силою, що не піддається ніякому колективному контролю.

Рефлексивність, визначена як основоположна риса сучасності, проникає до самої структури сучасної особистості. Саме ця обставина дозволяє Е.Гіденсу позначити сучасну особистість як „рефлексивний проект", проект, що заснований на самостійному виборі індивідом форм ідентичності та життєвого стилю. В умовах сучасності, на думку Гіденса, досягнення індивідом цілісності власної особистості, може бути реалізоване завдяки розробці власного „Я", перетворюючи це завдання на одне із найважливіших в житті. Його реалізація пов'язана із вибором індивідом своєї ідентичності серед стратегій і варіантів вибору, що пропонуються абстрактними системами: „чим більше традиція втрачає сою силу, тим більше повсякденне життя визначається діалектичною

взаємодією між локальним та глобальним, тим більше індивіди вимушені брати до уваги вибір життєвих стилів у контексті великої кількості варіантів" [7, 5].

Е.Гіденс приділяє особливу увагу визначенню способів, за яких процес конструювання само ідентичності отримує характер „рефлексивного проекту". Сучасна особистість, за словами Гіденса, не є чимось, що вже сформувалось, завершеним, але навпаки, є тим, що вона сама із себе робить: вона формується в процесі свого становлення. У свою чергу, становлення особистості знаходить своє вираження у рефлексивному виборі індивідом певної життєвої позиції, дотримуючись якої вона могла б розповідати про себе. Особистість вибудовує траєкторію свого розвитку від пройденого минулого до очікуваного майбутнього, яка базується на ідеї багатоетапного життєвого циклу. При цьому цілісність самоідентичності спирається на зв'язаність її автобіографічної розповіді, не залежно від того, артикулюється вона дискурсивно чи ні. Подібна автобіографічна розповідь „лежить в основі самоідентичності в умовах сучасного життя" [7, 75-81].

Нарешті, моральнісна самореалізація особистості виражається передусім у досягненні автентичності „Я", тобто його відповідності й вірності самому собі. Досягнення індивідом внутрішньої автентичності „Я" стає необхідною умовою знаходження ним такого ступеня базової довіри до самого себе і до світу, за допомогою якого життєвий цикл може розумітися як ланцюг внутрішньо зв'язаних подій, а не просто як сукупність явищ, що змінюють одне одне. Рефлексивно впорядкована розповідь про самоідентичність дає нам можливість знайти сенс нашого життєвого шляху. Цей процес потребує інтерпретації та оцінки попереднього життєвого досвіду, а також вміння виокремити справжнє „Я" від хибного.

Особливе місце в рамках рефлексивного проекту „Я" займають питання розвитку тіла і цілеспрямованого контролю за тілесними процесами. Рефлексивність в епоху високої сучасності розповсюджується не лише на „Я", самість індивіда, але й на його тілесність, включаючи її як невід'ємну частину до загального рефлексивного проекту особистості. Це відбувається за рахунок підкорення різноманітним тілесним практикам – медичним, дієтичним, спортивним тощо. Якщо раніше тіло було одним із проявів природи і підпорядковувалося законам, які не підпадали під людський контроль, то за умов сучасності, воно стало місцем перетину різноманітних взаємодій присвоєння і переосвоєння, точкою, в якій відбувається концентрація організованих процесів і експертного знання, а отже, - об'єктом рефлексивної обробки [7, 217]. У даному випадку рефлексивність означає здатність індивіда оцінювати ступінь успіху у формуванні власного образу й у випадку необхідності вносити до нього певні корективи. У зв'язку із цим Гіденс вказує на різноманітні тілесні режими як на особливі практики, за допомогою яких ми контролюємо свої тілесні потреби і формуємо образ свого тіла у власних очах і очах оточуючих. Це й наші звички одягатися, харчуватися, і сексуальні відносини як тілесні режими, що підпорядковуються формам самоконтролю. За допомогою різних тілесних режимів ми намагаємося контролювати власне тіло задля того, щоб воно стало невід'ємною частиною нашої самоідентичності як рефлексивного проекту.

Отже, на думку Е.Гіденса, у сучасному світі як життєві плани, так і вибір життєвого стилю об'єднуються у єдине ціле з режимами тіла: „в умовах пізнього модерну тіло у все більшому ступені соціалізується і включається у рефлексивну

організацію соціального життя" [7, 98]. Як наслідок, відповідні соціальні зміни призводять не лише до рефлексивної перебудови людської тілесності, але й до масштабної трансформації міжособистісних та інтимних відносин.

У епоху сучасності, на думку Е.Гіденса, відбуваються серйозні трансформації у сфері інтимних відносин, пов'язані як із збільшенням рефлексивності соціального життя, так і розширенням можливостей вибору, у тому числі і вибору партнерів. З метою опису змін у сфері інтимного та сексуального життя і розкриття їх революційного характеру, що відбулися в останні десятиліття [9, 31], Гіденс пропонує ввести три взаємопов'язані поняття: „пластична сексуальність", „чисті відносини" та „любов-злиття".

Так, поява феномену „пластичної сексуальності", тобто сексуальності не обумовленої біологічним відтворенням, в останні десятиліття пов'язана із сексуальною революцією. Це спровокувало відхід від традиційної гетеросексуальної моделі статевих відносин і перетворило сексуальність на властивість, яку індивід може культивувати, рефлексивно вибудовувати і змінювати як елемент власної особистісної ідентичності. У поєднання із рефлексивним проектом „Я" „пластична сексуальність" створює умови для перебудови інтимного життя.

У центрі трансформації інтимного життя знаходяться так звані „чисті відносини", тобто відносини, в які індивіди вступають і які підтримують заради них самих, а не заради якоїсь користі (матеріальної, символічної тощо). Гіденс вважає, що в суспільстві пізнього модерну меркантильні економічні розрахунки перестають відігравати роль ключового соціального фактору, що визначає відносини між чоловіками та жінками. В сучасних умовах інтимні відносини чим далі, тим більше будуються на „чистій" основі. Це означає, що вибір інтимного або шлюбного партнера визначається не логікою економічної доцільності або мотивами соціального престижу, але у першу чергу емоційними і сексуальними складовими. Тому відмінною рисою „чистих відносин" є їх самоцінність. Чисті відносини формуються, коли „в них вступають заради них самих, заради того, що одна особа може отримати із тривалої взаємодії із іншою. Чисті відносини тривають доти, поки особи, що в них вступають, отримують задоволення для того, щоб продовжувати і підтримувати їх" [9, 80].

За умов сучасності не лише сексуальні відносини, але й відносини дружби, сімейні відносини – батьків і дітей, родичів – наближуються до стандартів чистих відносин, таких, що виробляються завдяки зацікавленій співпраці партнерів, формуючи підґрунтя для затвердження в них демократичних ідеалів і нових форм авторитету.

Наступною характерною рисою трансформації інтимних відносин за умов радикалізації проявів сучасності стає поява в рамках „чистих відносин" „любові-злиття", яка поступово замінює ідеали романтичного кохання. Головна особливість „любові-злиття" полягає у тому, що вона вибудовується свідомо і потребує постійного емоційного підтвердження з боку партнерів. Визначальними для „любові-злиття" стають наступні моменти: заборона використання насильства і жорсткого ставлення до партнера; культивування взаємоповаги, а також прагнення досягнення балансу між правами та обов'язками, які виступають предметом домовленості. Гіденс підкреслює, що сьогодні демократизація особистого життя залежить від розповсюдження чистих відносин, при чому не

лише у сексуальних зв'язках, але й у інших сферах життя: „Демократизація приватної сфери сьогодні не лише стає визначальною, але й виступає неявним показником якості всього особистого життя, яке відбувається під гаслом чистих відносин" [9, 191].

Детально проаналізувавши вплив рефлексивної модернізації на всіх рівнях функціонування суспільства – від національної держави до особистісних та інтимних відносин, - Гіденс представляє свою концепцію сучасності, яка, хоча й (за визнанням самого автора) має суперечливий характер, але все ж таки пропонує доволі оптимістичний погляд на ті зміни, що відбуваються у сучасному суспільстві. Незважаючи на це дана концепція сучасності, побудованої на принципах рефлексивності, зазнала серйозної критики з боку соціальних теоретиків і дослідників, що працюють у галузі соціальних науки.

Так, критикуючи протиставлення сучасного і традиційного суспільства, яке стало для Гіденса визначальним для його концепції сучасності, Дж.Александер вказує на те, що у своїх теоретичних побудовах Гіденс спирається на досить спрощене розуміння традиції як догматичної, ритуальної та ірраціональної культурної практики, притаманне скоріше раннім теоріям модернізації [10, 44-45]. У той же час Гіденс ігнорує нове осмислення відносин між символічними зразками і соціальними діями, які зробили застарілим протиставлення традиції і сучасності. Згідно такого підходу рефлексивність може бути розглянута лише в контексті культурної традиції.

Представлення сучасності як посттрадиційного суспільства в концепції Гіденса щільно пов'язане із ідеєю „Я" як рефлексивного проекту. Однак сама ідея про те, що висування на перший план рефлексивного проекту "Я" є відмінною рисою сучасності, виглядає дуже спірно. Насправді „Я" як рефлексивний проект має достатньо тривалу історію в західному світі, що яскраво продемонстрував у своїх дослідження формування особистості як „практик себе" М.Фуко [11].

Висновки. Разом із цим, головним досягненням концепції сучасності Е.Гіденса залишається ідея того, що соціальні теоретики беруть активну участь не лише у вивченні соціального життя, але, вивчаючи суспільство, вони, тим самим, роблять свій внесок у те, яким це суспільство може бути в майбутньому: дискутуючи навколо значущих суспільно-політичних проблем, висуваючи і визначаючи альтернативні шляхи їх вирішення, вони певною мірою сприяють їх реалізації у майбутньому. З цих позицій дискурс сучасного соціологічного теоретизування та те знання, що надається соціологами суспільству про суспільство, стає важливим і невід'ємним елементом повсякденних практик, закріплюючи за соціологами статус тих, хто не лише формулює висловлювання про суспільство, але й здатний впливати на прийняття рішень щодо суспільних змін. І хоча сучасний світ і не піддається всезагальному контрою, висування альтернативних образів і картин майбутнього, яке здійснюється соціологами, здатне – внаслідок рефлексивного характеру сучасності – зробити свій внесок у формування нового світового порядку.

Список використаних джерел

1. Гоулднер А.У. Наступающий кризис западной социологии / Алвин Гоулднер. - С.-Пб.: Наука, 2003.
2. Beck U, Giddens A., and Lash S. Reflexive Modernization. – Cambridge; Polity, 1994.
3. Bourdieu P. Science of Science and Reflexivity. - Cambridge: Polity, 2004.
4. Delanty. G. Social Theory in a Changing World. – Cambridge: Polity, 1999.

5. Lash.S. Another Modernity. A Different Rationality. – Oxford: Blackwell Pub, 1999.
6. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации /Энтони Гидденс. - М.: Академический Проект, 2005. - 528 с.
7. Giddens A. Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age. – Stanford: Stanford university press, 1991.
8. Гидденс Э. Последствия современности /Энтони Гидденс. – М.: Праксис, 2011.
9. Гидденс Э. Трансформация интимности /Энтони Гидденс. — СПб.: Питер, 2004.
10. Alexander G. Modern, anti, post and neo // Fin de siecle social theory: relativism, reduction and the problem of reason. – London: Verso, 1995.
11. Фуко М. Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981—1982 уч. году / Пер. с фр. А. Г. Погоняйло. – СПб .: Наука, 2007.

Отримано 17.010.2013р.

УДК 316.7

Малес Л. В. ◦

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЙОВАНЕ ІНШИМИ

У статті пропонується підхід до питання Інших, глибшого їх дослідження. У роботі використовується соціокультурний аналіз для розгляду феномену сприйняття Інших в умовах сучасного полікультурного суспільства. Соціальне сприйняття осмислюється як специфічна "робота" культури, яка дає можливість деконструювати чужого та ворога як найнебезпечніших для полікультурного суспільства модусів Інших.

Ключові слова: *Інші, полікультурне суспільство, репрезентативна культура, соціальне сприйняття, соціокультурний аналіз*

В статье предлагается подход к вопросу Других, специальному их исследованию. В работе применяется социокультурный анализ для рассмотрения феномена восприятия Других в условиях современного поликультурного общества. Социальное восприятие осмысляется как специфическая «работа» культуры, которая позволяет деконструировать чужого и врага как самых опасных для поликультурного общества модусов Других.

Ключевые слова: *Другие, полукультурное общество,репрезентативная культура, социальное восприятие, социокультурный анализ*

The paper proposes an approach to the issue of Others, and for the thorough research behind it. The sociocultural analysis is used in paper to consider the phenomenon of perception of the Others in contemporary condition of polycultural society. Social perception is conceptualized as a specific “work” of culture which gives possibility to deconstruct the stranger and the enemy, the most dangerous forms of the Other for polycultural society.

Keywords: *Others, polycultural society, representative culture, social perception, sociocultural analisys*

Актуальність. Націєтворенню як одному з центральних модерністських проектів європейських суспільств багато уваги свого часу було приділено українською інтелігенцією кінця XIX-поч.XX століття, а роль інтелігенції в свою чергу була теоретично обгрунтована у праці Ернеста Ґелнера “Нації та націоналізм” [2]. Проте в Україні сам цей процес був обірваний із утворенням СРСР, вибудовуванням жосткої централізованої влади з центром за межами

◦ © Малес Л. В., 2013

УРСР і проведенням національної політики, яка за характером скоріше нагадувала гру метрополії з колоніями.

Нині в українському суспільстві спостерігаємо повернення до проекту націєтворення і відродження романтичних ідей в культурі та політичній риториці. Досвід перших років Незалежності, помаранчевого та євро- майданів це засвідчує, вони актуалізують проблематику та додають їй нових рис, котрі потребують свого соціологічного осмислення.

Аналіз такої наздоганяючої модернізації уже здійснюється у вітчизняній гуманітаристиці: Н. Яковенко, Я. Грицак, В. Середа, М. Рябчук, Ю. Сорока, Є. Головаха та інші. В російській соціології ті ж процеси пострадянського суспільства аналізує Лев Гудков, визначаючи їх через становлення негативної ідентичності, консолідації завдяки формуванню образу ворога та протиставляючи моделям ідентифікації довкола ствердження конструктивних ідей та цінностей [3].

Але на відміну від констатації самої цієї ідеології образотворення через негацію та протиставлення «явище есенціалізації соціального сприйняття Іншого залишається в соціології без необхідної уваги» як стверджує Юлія Сорока у монографії “Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого” [12], яка присвячена соціальному сприйняттю Іншого з позиції соціокультурного підходу. Тож ***метою та завданнями*** даного допису визначимо розгляд явища есенціалізації соціального сприйняття Іншого з огляду на сучасну ситуацію та способи їх тлумачення використовуючи можливості соціокультурного аналізу.

На відміну від традиційного філософського осмислення Інших як феномену, як речі в собі, як causa sui, в соціокультурному аналізі питання іншування розглядається через соціальне сприйняття, теорію котрого рунтовно розробляє Юлія Сорока як у згаданій так і попередній монографіях [11; 12].

Соціальне сприйняття не лише кладе Інших як об’єкт, а й пояснює конструювання іншування, витворює його модуси в спектрі від свого до чужого, ворожого, демонструє, яким чином Інші набувають монструозності, дає змогу точніше оперувати цими поняттями і опиратися повсякденній та академічній есенціалізації та ксенофобії.

Найперше, соціокультурну варіативність і зумовленість нашого сприйняття демонструють антропологічні та психологічні дослідження і роблять це в таких здавалося б універсальних і самоочевидних речах як простір, колір, родичання (М. Коул, С. Скрібнер, А. Гелловел, М. Салінс, К. Гірц та ін.). У класичних психологічних експериментах, чим більше ми заглиблюємося в особливості сприйняття, тим далі йдемо від психофізіології Вільгельма Вундта до соціальної його зумовленості у Соломона Аша, Стенлі Мілгрема та Філіпа Зімбадо виявляючи, що в соціумі людина може долати будь-які межі, зокрема, етичні. Тож, якщо ж явища фізичного світу ми сприймаємо по-різному, то тим більше це справедливо для світу соціального.

Прикметно, що аналогічні до ашівських експерименти проводилися і на теренах СРСР (за наукового керівництва Валерії Мухіної), де чорне називали білим не через особливості органів чуття, а під груповим впливом. І це може видаватися оптимістичним, коли індивіди так перейменовують смуги власного життя, гірше, якщо вони не вірять власним очам під спрямованим інформаційним тиском і суціль чорним змальовують собі Інших.

Щодо конформності, яку проявляємо під впливом науки, влади, інших авторитетів до несправедливості, жорстокості покарань та тюремного нагляду, то її і без інспірованих експериментами наше посттоталітарне суспільство мало досить у реаліях. Наслідком чого стає втрата довіри [14] як необхідного елементу розвитку соціальної ідентичності та загалом соціального життя навіть у первинних групах (за даними судової статистики до 50 відсотків кримінальних справ щодо абортів порушувалися за ініціативою сусідів, тобто за доносом [6]) .

Цікаво, що основний висновок праць Мілгрема і Зімбадо було, до честі авторів, визнання не на користь самої психології: соціальний чин на сприйняття та подальшу поведінку людини часом потужніший, ніж психологічні її особливості. Іншими словами, зло чиниться не так «злими», як переконаними у злочинності Інших.

До слова, негативну інтенцію конформності надано саме в західних індивідуалістських переважно маскулінних культурах. Назагал же вміння підлаштовуватися до інших є скоріше ознакою соціальності, ніж вадою особистості, й у бізнес середовищі називається навичками працювати в команді. Проте, якщо конформність превалює, вона придушує самостійність мислення, породжуючи згадану вище терпимість та занижуючи сприйнятливість до несправедливості та брехні. Щоби зняти надалі це термінологічне непорозуміння маємо лиш замінити оцінку крайнощів мірою прояву, про що ще мовитиметься далі.

Що ж до української культури, то в ній, попри все помітніший індивідуалізм, ще легко спостерегти конформність, яка проявляється у традиційних формах соціального контролю, осуду чи виправдання. А особливо через помилки атрибуції, коли хиби інших пов’язуються із їх натурою, а свої – із нездоланними об’єктивними обставинами. Приміром, такою риторикою наповнений націоналістичний дискурс і нашого суспільства. В ній як опозиція проголошується, що сучасна Росія втратила демократичні досягнення через схильності до тоталітаризму та любов до царя, а Україна — через напад більшовиків. Там же розширення кордонів Росії та Польщі трактується як загарбання, а українські військові походи — як визволення своїх, і, мовляв, на відміну від держав-сусідок в українській націоналістичній ідеології не висуваються територіальні претензії, а лиш картографуються автентичні землі і т.д.

Справа в тому, що за низької самоцінності та браку позитивних ідей для гуртування, така екстернальність культурних спільнот лише й забезпечує їх консолідацію. Словами Фредеріка Джеймісона це інспірує параноїдальність модерністської свідомості, адже породжує стан «в облозі», зводиться до «дружби проти», «незалежності від» із відповідною негацією Інших та нетерпимістю внутрігрупової інакшості.

Схожі риси подибуємо не лише у власному націоналістичному дискурсі, так щодо росіян такі ж помилки атрибуції описує Л.Гудков у праці “Ідеологема “ворога”: “Вороги” як масовий синдром і механізм соціокультурної інтеграції” [3].

Зі свого боку відбирають аргументи у біодетермінізму результати соціально-культурного антропологічного вивчення традиційних суспільств (Леві Строс, Мері Дуглас, Кліфорд Ґірц, Сільвія Скрібнер, Майкл Коул та інші). Подолавши європоцентризм, вони засвідчують, що далекі чи давні, відмінні за вродженими ознаками – інакші – ще не означає автоматично чужі. Тому то франко-болгарська

мислителька, китайський студент, ромські діти можуть бути ближчими за сусідів на сходовій клітці. Наша, інакша, будь-яка культура, узагальнюючи виокремлені Аркадієм Шейкіним її риси, не у вродженому, не в атрибутах, а в породжуваних смислах. І це дуже велика трудність управлінська, адже апелювати до очевидного нехай і тисячу разів хибного зв'язку належності (до роду, стану, народу) як до підстав культурної чи соціальної близькості, надійності ефективніше, ніж бути свідомими соціального конструювання культури і цілеспрямовано з нею працювати.

Та й соціологічна теорія далеко не відразу була готова до пізнання полікультурного і медіалізованого соціального сприйняття Інших. Класична соціологія соціальне сприйняття Інших досліджувала в ситуації безпосереднього спілкування (Георг Зіммель, Джордж Мід, Пітер Бергер, Томас Лукман, Ірвін Гофман), і залишала, таким чином, зони не підконтрольності керуванню враженнями (статево-расову належність та іншу морфологію тіла, вади, пози, міміку, вбрання, манери, оточення) як привабливу основу для есенціалістських категоризацій, поділів на своїх-чужих, вірних-невірних, правильних-неправильних, нормальних-збоченців, інших бінарних опозицій, таких приступних і ефектних схем мислення і управління.

Як відомо з психологічних досліджень, стереотипізація до певних меж доцільна і функціональна. Бо щоразу оцінювати, судити за поведінкою, вчинками складно і часто й непотрібно, тож така рефлексія потрібна, щоби, з іншого боку – втримуватися від зваби когось, чи всіх за певною ознакою затаврувати. І щоби вона була ефективна, має залишатися щоразу можливість її відрефлексувати, переоцінити її адекватність, усвідомлення обмеження і готовність до відмови від неї.

Тож вже Ірвін Гофман ще у досить таки сегрегованому суспільстві 60-70-х почав проблематизувати стигматуюче сприйняття інших і описав, як пливе ґрунт у традиційних практиках типізації через нові можливості саморепрезентації. А у сучасному глобалізованому та віртуалізованому світі маємо ще більше змоги управляти мімікою, пунктуацією, статтю, віком, зовнішністю (одягом, косметикою, зрештою, фоторедакторами). Тож стереотипи втрачають відповідність у дуже швидкому часі, підштовхуючи своїми оптичними ілюзіями і конфузами до зміни сприйняття довколишніх, загострivши її чутливість.

І ось, з одного боку з інтенсифікацією глобалізованої міжкультурної комунікації — трудова і постійна міграція, туризм, подорожі, новини — розхитується основна абстракція Інших як легко органолептично ідентифікованих (за видом, голосом, запахом, рухом). Зникає страх відмінних як знелюднених. З'являються інші страхи і підозри, загроженою стає традиційна основа виявлення своїх.

Але водночас, у публічному просторі українського суспільства на хвилі ретрадиціоналізму не забарилися з новою силою заявити про себе наново натуралізовані способи конституювання себе ментальноідеальних та фантасмагоричних інших.

Щоби осягнути всі ці різноспрямовані способи та результати іншування у сучасних суспільствах, потрібне відповідне тлумачення культури з достатнім пізнавальним потенціалом. Справді, описові (всі, матеріальні та духовні надбання) чи унерівнюючі (найвищі, духовні надбання) визначення культури мало

чим придатні для соціологічного аналізу сусіпльств. Таким стає визначення репрезентативної (актуальної) культури Фрідріха Тенбрука, які активно використовуються соціологинями і соціологами (Л. Синіцина, І. Клімов, Є. Наумова, Є. Топіліна) зокрема й у соціокультурному аналізі (Л. Іонін, Ю. Сорока, А. Слободянюк, Л. Малес).

У розумінні ж самого суспільства соціокульутрний підхід постулює його полікультурність, що посилює актуальність поняття репрезентативної кульутри. Тож репрезентативна кульутра охоплює в поглядах і сприйняттях спільне, чи те, що поділяє більшість, в кожному разі таке, що не потребує перекладу. В такому соціологічному тлумаченні вона містить перш за все риси спільного соціального сприйняття спільноти, що й вирізняє соціокультурний підхід у полі соціогуманітарного дискурсу.

Завдяки такому соціокультурному підходу, вслід за пропозицією Ю. Сороки [12], слід перемістити сприйняття Інших із кабінетного ідеалізованого схематизму чи лабораторної обмеженості наборів стимулу-реакції до реалій нашого складного світу. Розглядати їх у соціокультурній ситуації, контекстуально, чим долати обмеження класичної соціогуманітарної традиції, йти далі.

Тож, виходячи з полікультурності як суттєвої характеристики сучасного українського суспільства, окрім загальної не-доброзичливості ставлення до Інших, маємо враховувати чутливість до сприйняття Інших як змінну, котра розрізняє спільноту за тим, як ми сприймаємо в ній відмінності, її різноманітність.

Вповні логічно припустити, що існують різні режими роздільної здатності іншування: інакшість (як ступінь чутливості) та іншість (як ступінь дистанціювання). Якщо їх уявити як ортогональніі, то матимемо чотири умовні типи ставлення до Інших.

За високої чутливості до інакшості і потужності іншування – дражливість за нюансування - матимемо так звану ксенофобію в демократії, коли по три гетьмани на двох українців, багатопартійність і постійна боротьба поміж українських проводів, що особливо посилюється за Культури-1(за типологією В. Паперного [10]). Натомість стабільність і порядок Культури-2 супроводжується ксенофобією тоталітаризму, якій властива огульність ув образі своїх, а більше в Інших, нікого не цікавлять деталі, бо все то просто різні личини Ворога, одна з підступностей якого якраз і є машкара. Толерантність за демократії – це ідеальний тип високої чутливості і малої відчуженості, який претендує на ідеал, до котрого прагнуть в Європі. І, зрештою, маємо тотальну толерантність, яка, як це не парадоксально, характеризує іншування в місті як спосіб життя та світовідчування.

Так у місті квір перетворення толеруються не свідомо, а через ввічливу неуважність сусідства, строго рольове виконання своїх обов’язків у медицині, освіті, та яку укомфортнює сфера послуг, яка буде обслуговувати особу , байдуже у якій вона постане подобі. Містянки та містяни тому толерують щонайхимерніші перевтілення людини, що не пантрують її тожсамість, не беруться вести тяглість ідентичності та свято оберігати щодо неї статус свого чи чужого

Але якщо провести соціологічне опитування, щоби визначити, як ставляться до того, що хтось вчора X, а сьогодні Y, то легко виявити прояви ксенофобії різної інтенсивності. Так за даними ESS уже котрий рік поспіль ми найгомофобніші в

Європі – половина населення України не погоджується з тим, щоби ЛГБТ особи жили, як вони хочуть – порівняно з трьома, максимум двадцятьма відсотками такого неприйняття в різних країнах ЄС[1].

При тому інерційність, посилена вже згаданою ретрадиціоналізацією, підштовхує до думки, що всі ці типи комбінації інтенсивності інакшості та іншості стрічаються нині водночас. З одного боку, в нашому суспільстві розвиваються емансипативні дискурси та правозахисні рухи, критичний аналіз культури та її деконструкція. А з іншого, – під різними назвами і з різних таборів все виразніше проявляється така ідеологія ксенофобії, яка наповнює його «ворогами» і «чужими» незгірш бойовиків та науково-фантастичних фільмів, за яких може правити монструозний образ "западенця", "донецького"[2], "гомосексуала", "феміністки". Жахи кримінальних хроніки розцяцьковують новини, суспільні настрої просякають паніки вимирання нації, родини, людини. Тим самим герметизують їх у фортеці[3] у стані ворога із бійницею замість вікна у світ. Не дивно, що у такій ситуації будуть цінуватися лише герої і жертви.

У цих дискурсах та практиках культурні відмінності натуралізуються, а затим подаються як причина нерівності у суспільстві, з тим щоб легітимувати та легалізувати самі ці нерівності. Тим часом як нерівність має соціальний, а не культурний характер [7; 9].

Зрештою, як наслідок, зведення соціокультурної складності суспільства до обмеженого переліку опозицій, вправляння у знелюдненні ворога, полювання на відьом завжди деструктивні і легко стають інструментами націоналістичного, фундаменталістського, зрештою, терористичного дискурсу [4; 12; 13].

І це, як хотілося б просвітникам, вина не лише мало освіченості чи аполітичності (ідіотичності) повсякденного мислення, а й прикмета значної частини сучасного українського інтелігентського та мас-медійного дискурсу. Бо ярлики, які запускаються з їх легкої руки – це не що інше як назви полюсів, крайнощів (які нерідко сходяться) певної неперервності. Тому постає питання: чому ж саму веселкову гаму спектру ми не помічаємо, лиш чорне та біле завважуємо?

Так приміром, увійшло вже у звичку протиставляти одне одному Львів і Донецьк у публіцистиці. Але ж Львів та Донецьк – це не оази в пустелі, а міста на густозаселених землях країни, тож у проекті 2 та 22 Україн, популяризованих відомими вітчизняними інтелектуалами Юрієм Андруховичем, Миколою Рябчуком та іншими, мало замислюючись над тим, що в пропонованій схемі окрім полюсів з необхідністю мають десь прокладатися кордони, відділяючи одні простори від інших. Спроба віднайти такі місця на карті з усією очевидністю демонструють континуальність, а не опозиційність територій.

Ніде правди діти, у соціологічній аналітиці ці міста не менш популярні, аніж у політичних технологіях як от в дослідженні "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні"[8]. Та, певне, обираються не так стереотипно, як з логіки математичної статистики, де малі відмінності не значущі, а красиві

[1]Дані міжнародного проекту ESS (2-5 хвилі) (http://ess.nsd.uib.no).
[2] Показова дискусія у ЖЖ nehrebeckyj та irengloria (http://nehrebeckyj.livejournal.com/126711.html)
[3] Симптоматичною з цього погляду видається назва досить патріархатної за змістом радіопередачі: «Сім'я – фортеця моя».

результати дають лише разючі перепади відсотків (про цей ефект на матеріалі медіа дивись детальніше [1, с.189]).

Ще одна особливсть соціального сприйняття, конструйованого іншими, яку варт згадати, відсилає нас до слів Жана-Поля Сартра: страх бути поневоленими Іншими взаємний – колонізатори бояться поневолитися колонізованими, російськомовні співгромадяни — україномовними, чоловіки – жінками (рівнісінько за Ненсі Чодоров), і в цю ж пастку ксенофобії традиційного іншування втрапляє, зокрема, російська культура в Україні.

Також слід пам'тати, що всі, як вище наведені, так би мовити інспіровані текстом модуси сприйняття Інших, так і інші можливі типології, як засвідчує Ю.Сорока [12], залежать від попередніх схем сприйняття.

А розуміння Інших як тих, хто конституює наше сприйняття, дає змогу перевести тему з деструкції в конструктивне русло. Бо тоді Інші (батьки й усі попередники) завдяки інакшості цінні тим, що збагачують своїм досвідом; настанови конкретних чи узагальнених Інших у ході соціалізації вбираються нами. І це відбувається як легко, так і через конфлікти, що зокрема описується в психологічних поняттях фрустрації, супер-Его, маргіналізації, інших. А ось непомітне щоденне присвоєння Інших досить важко відрефлексувати, «вшиті в наше тіло» (П. Бурдьє) ідеї, смисли, знахідки, манери щезають із горизонтів нашої пам’яті, стають невидимими нами, що, проте, не заважає знову проти тих же Інших відтворювати протиставлення Ми-Вони. Так, приміром, ми вдало забули мусульманські джерела європейської культури, щоби безсумнівно їх нині робити Іншими [7]. Недарма Георг Зіммель говорив, що ворогами можуть стати лише добре знайомі, бо ворожість породжується близькістю соціальних позицій, де найменше відхилення починає трактуватися як зрада [5] - коли інакшість породжує іншування.

Як ***висновок*** зазначимою, що критикуючи дещо універсалістські висновки класиків, слід більше акцентувати і проявляти конструктивну, партнерську роль Інших, але така їх потенція залежить від, знову ж, нашого сприйняття і знаходиться у просторі напрямів чужості-близькості, примату спільноти чи особи, відкритості vs герметичності культури.

Список використаних джерел

1. Андросенко Т., Костенко Н., Макеев С., Малес Л. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) / Т. Андросенко, Н. Костенко, С. Макеев, Л. Малес ; Под ред. Н. Костенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 218 с.
2. Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Ґелнер ; Пер. з англ. - К.: Таксон, 2003. - 300 с.
3. Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механізм социокультурный интеграции / Л. Гудков // Образ врага / Сост. Л. Гудков; ред.. Н. Конрадова. – М. : ОГИ, 2005. – С. 7-79.
4. Еко У. Ур-фашизм / Е. Еко ; Пер. з англ. О. Погребняк // Сучасність. — 1996. — № 5. — С.43 – 51.
5. Зиммель Г. Избранное. Том 1. Философия культуры / Г. Зиммель - М.: Юрист, 1996. – С. 500–508.
6. Зубкова Е. В круге ближнем / Е. Зубкова // Родина. - № 7. – 2008. — С. 130-136.
7. Крепон М. Європейські іншості / М. Крепон; пер. з фр., післямова та прим. О. Йосипенко. – К.: Укр. Центр духов. Культури, 2011. — 183 с.
8. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Спеціяльний випуск часопису «Україна Модерна». – К.-Львів : Критика. – 2007. — 357 с.
9. Малес Л. Вивчаючи тексти культури. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології / Л. Малес. – К. : КІС, 2011 — 325 с.
10. Паперный В.Культура Два / В. Паперный. — М.: НЛО, 1996. — 384 с.

11. Сорока Ю. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия : Монография / Ю. Сорока. – Х. : ХНУ шимени В. Каразина, 2010. — 336 с.
12. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : Монографія / Ю. Сорока. – Х.: ХНУ імені Каразіна, 2012. – 332 с.
13. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий / Ю. Хабермас // Социологические исследования. - 2006. - № 1. - С. 45-53.
14. Хоскинг Дж. Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза / Дж. Хоскинг // Неприкосновенный запас. - №4 (54). – 2007. Available from: http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5.html

Отримано 15.11.2013 р.

УДК 316.346

Судакова В.М.[°]

Міжнародний Соломонів університет, доктор філософських наук, професор

КОМУНІКАТИВНІ КОНВЕНЦІЇ ЯК ЧИННИКИ СТРУКТУРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ

У статті здійснено наукове обґрунтування онтологічної значущості комунікативних конвенцій як чинників структурної диференціації соціальних взаємодій та джерела та ресурсу підтримки соціальної солідарності і толерантності. Представлена типологія комунікативних конвенцій та охарактеризовані особливості інституціоналізації конвенціональних практик.

***Ключові слова**: соціальна взаємодія , комунікація, комунікативна конвенція, соціальна солідарність, соціальний порядок*

В статье осуществлено научное обоснование онтологической значимости коммуникативных конвенций как факторов структурной дифференциации социальных взаимодействий, как источника и ресурса поддержки социальной солидарности и толерантности. Представлена типология коммуникативных конвенций и охарактеризованы особенности институционализации конвенциональных практик.

***Ключевые слова**: социальное взаимодействие, коммуникация, коммуникативная конвенция, социальная солидарность, социальный порядок*

The scientific argumentation of ontological significance of the communicative conventions which are explained as the basic factors of structural differentiation of social interactions, and as the sociogenetic foundation and the source that support social solidarity and tolerance is the subject-matter of the article. The typology o of communicative conventions and the characteristics of institutialization the communicative conventions are presented by the author.

***Keywords:** social interaction, communication, communicative convention, social solidarity, social order*

Актуальність теми. Суперечливі соціальні зміни початку XXI століття у економічній сфері (глобальна економічна рецесія і фінансова криза), у сфері політичного життя (криза моделей ліберально-демократичного та соціал-демократичного соціального устрою та управління), у сфері соціокультурних процесів (криза ідеології мультикультуралізму) засвідчують про актуальність

° © Судакова В.М., 2013 р.

пошуку нових шляхів гуманізації суспільного життя. Сучасних соціологів-теоретиків вже не можуть задовольнити різноманітні концептуальні аргументи та заклики морально-етичного характеру стосовно важливості розвитку «гуманітарної перспективи соціології» (П.Бергер) та «гуманітарної орієнтації в соціології» (Н Смелзер). Важливо підкреслити, що глибинною підставою поглиблення кризових явищ сучасного суспільного життя є зміна інтегративних домінант між колективними та персоніфікованими соціальними практиками, внаслідок чого суспільства в умовах глобалізації набувають якісно нових ознак структурної диференціації та ідентичності.

Сьогодні соціологів вже не можуть задовольнити класичні тлумачення суспільства як «продукту взаємодії людей» (К Маркс) чи «цільового союзу індивідів» (М.Вебер). Саме тому доволі поширеною радикальною концептуальною реакцією відомих соціологів (А.Турен, Дж.Уррі, М.Вотерс, У.Бек та ін.) є різноманітні докази стосовно важливості відмови від використання самої категорії «суспільство» як фундаментальної абстракції соціологічної теорії. Зазначимо, що основоположними онтологічними підставами формування та утвердження такої позиції визнається процес глобалізації, який призводить до деформації та руйнації механізмів функціональної автономності та ресурсної самодостатності сучасних суспільств як держав-націй.

Доцільно відзначити , що у соціологічних працях, виданих у кінці ХХ та початку ХХ1 століття вченими також звертається увага на те, що в сучасних суспільствах постійно знижується рівень міжособистісної довіри, міжкласової та міжрелігійної толерантності, суттєво зростає потенціал конфронтаційності, політичних, етнічних та релігійних непорозумінь та конфліктів. Значною мірою зазначені процеси мають аналогічні прояви в українському суспільстві. Саме тому пошуки нових пізнавальних «інструментів», які б слугували теоретичною та ідеологічного основою ненасильницьких дій суспільних сил, здатних протистояти зростаючому впливу конфронтаційних «сюжетів» на суспільну свідомість, реакції та поведінку, є актуальним завданням для соціології та інших соціальних наук.

Приймаючи до уваги зазначену обставину, ***метою*** даної статті є наукове обґрунтування онтологічної значущості комунікативних конвенцій як чинників структурної диференціації соціальних взаємодій, як джерела та ресурсу підтримки соціальної солідарності і толерантності.

Насамперед зазначимо, що подальший розвиток теоретичних і методологічних засад соціологічного підходу до дослідження проблематики, пов’язаної з визначенням шляхів гуманізації суспільного життя потребує розробки логічно чітких і послідовних етапів концептуального аналізу, результатом якого повинно стати зняття підстав для сумніву, щодо валідності існуючих усталених теоретичних інтерпретацій основоположних інтегративних засад соціального порядку. У даному зв’язку невипадково перед дослідниками постає важливе питання, зміст якого був чітко артикульований Н.Луманом – ***«чи повинна сучасна соціологія приписувати консенсусній інтеграції конститутивну роль у суспільстві»?***

Вочевидь, що аналіз суперечностей консенсусної інтеграції є важливою пізнавальною тенденцією сучасного соціологічного аналізу. Розглядаючи категоріальний комплекс базових для наукової розробки теми консенсусної інтеграції понять, слід підкреслити наступне.

По-перше, у межах теоретичних розробок, які відчутно зросли в останні роки в Україні, вимальовується досить проста, але не безпідставна схема аналізу ключових понять, визначення яких має певну евристику і може у подальшому скласти методологічні підстави формулювання конкретних пропозицій щодо здійснення гуманістично орієнтованих соціальних, політичних і економічних практик. До таких понять необхідно віднести такі поняття, як «соціальна взаємодія», «толерантність», «конвенціональність», «спорідненість», «ненасилля», «довіра», а також «антагонізм», «соціальний конфлікт», «конфронтація». Визначення і уточнення змісту даних понять, на наш погляд, є важливим теоретичним завданням, тому що в новітньому науково-інформаційному просторі серед фахівців спостерігаються суттєві концептуальні розбіжності в тлумаченнях змісту цих понять.

По-друге, наукове дослідження феномену консенсусної інтеграції має не лише теоретичне, але і практичне значення. Адже поширені соціальні практики «соборності», «злагоди», «солідарності» завжди виникають і формуються на підставах емоційного і когнітивного визнання людьми певних «основоположних норм соціального консенсусу» (за визначенням П Рікьора), навколо яких формується простір погоджуваності, взаєморозуміння та взаємовизнання.

По-третє, зараз серед науковців стала доволі поширеною думка про те, що культурна гомогенність призводить до соціальної стагнації, в той час як мультикультуралізм, багатоманітність, неодномірність політичних, релігійних, інформаційних векторів розвитку є потужними стимулами сучасної соціальної та культурної динаміки. І з цим не можна не погодитись, хоча новітній досвід Європейського Союзу ставить дуже складні питання в аспектах подальшої розробки консенсусних конвенцій у їх складному комунікативному вимірі.

Як вже зазначалось у наших опублікованих працях [1;2] соціологічні дослідження проблеми конвенціональних можливостей соціальних взаємодій фокусуються на пошуку відповідей на досить складні і важливі питання, пов’язані з визначенням онтологічного статусу комунікативних конвенцій як чинників структурної диференціації соціальних взаємодій.

Приймаючи до уваги зміст базових настав теорії комунікативної дії Ю.Габермаса, на думку якого «залучення інших» до участі у суспільно значущих соціальних взаємодіях є неможливим без певних конвенціональних комунікацій як «рівних рішень стосовно всіх» [3,с. 197], ми вважаємо можливим здійснити інтерпретацію категорії «соціальна взаємодія» у суто процесуальному вимірі – інтерпретувати її *як* ***соціальну взаємо-дію,*** тобто як систему взаємно орієнтованих дій, як, власне, систему комунікативних дій.

Вочевидь,що враховуючи чинники інтенсивності та характеру взаємної спрямованості дій соціальних суб’єктів, можна виділити чотири типи комунікативних конвенцій як специфічних проявів структурної диференціації соціальних взаємодій:

1) консенсусні комунікативні конвенції;
2) кооперативні комунікативні конвенції;
3) конкурентні комунікативних конвенції;
4) конфліктні комунікативні конвенції.

Пізнавальне значення запропонованої типології, як ми вважаємо, полягає, по-перше, у важливості врахування наявності не лише консенсусних

комунікативних конвенцій, але й інших типів комунікативних конвенцій, що важливо для подальшого дослідження їх онтологічної специфіки та визначення їх місця в системах соціальної інтеграції, соціалізації та культурної репродукції. По-друге, важливим є також розуміння важливості розширення поля наукового пошуку дослідження онтологічної специфіки комунікативних конвенцій шляхом постановки певних актуальних питань, а саме:

1) Як в інституціональну структуру суспільства входять і погоджуються різноманітні ціннісні наміри сумісної участі людей у вирішенні завдань підтримки соціального порядку?

2) Якими є загальні фундаментальні ціннісні правила погодження індивідуальних воль та намагань членів суспільства?

3) Як в інформаційний простір вписуються та розповсюджуються загально значущі визначення суспільної мети індивідуальної та колективної діяльності та оптимальних засобів її досягнення?

4) Якою є політична, або геополітична перспектива прийнятих конвенціональних рішень

5) На підставі яких конвенціонально-інтегративних смислів функціонують групи, спільноти, громади конкретного соціуму?

Експертні думки щодо цих питань є різними, але всі погоджуються із тим, що подолання соціальної напруги можливо тільки на підставі певної суспільної, або групової конвенції консенсусного типу – тобто, за визначенням М.Вебера, «усуспільненої згоди», погодженості, єдності думок відносно певного комплексу інтегративних принципів, ціннісних ідей та правил .

Важливо враховувати, що проблематика комунікативних конвенцій пов’язана з постановкою та аналізом доволі складних для теоретичного розгляду питань.

Це, перш за все, питання рівнів конвенціональності. Їх треба розглядати, як ментальні і інституціональні. Дійсно, конвенціональність виявляється по-різному у різних соціокультурних системах і різним є її вплив на структурування комунікативного середовища. Дія конвенціональних угод та правил здійснюється спочатку ментально (символічно), а у подальшому набуває інституціональних форм. Намагання і взаємні інтереси сторін формалізуються у вигляді певних документів, текстів, які повинні пройти процедуру легітимації (ратифікації).

Зазначимо, що певна складність легітимації комунікативних конвенцій, як ми вважаємо, загалом обумовлена значними труднощами узгодження позицій стосовно визначення міри включення дефіцитних ресурсів з боку різних сторін. Як слушно підкреслює Ч.Тіллі, коректне врахування дефіцитних ресурсів, що породжують соціальні нерівності, є важливим чинником та ознакою демократичної культури [4,с. 137-146]. Однак, суперечливий характер такого врахування обумовлений різними поглядами вчених на проблему ресурсної дефіцитарності в системі: Земля (природні ресурси) – Капітал – Наукові знання (інформація). Вочевидь, слід погодитись із думко вчених [5;6], що далеко не завжди в конкретних ситуаціях узгодження спільних рішень є можливість прийняття до уваги важливої обставини сьогоденного життя: - у сучасну технотронну еру, коли наука стала безпосередньою виробничою силою, саме дефіцит наукових знань та якісної освіти є явним та латентним стимулом формування та розвитку багатьох соціальних конфліктів.

Важливо також враховувати, що основними різновидами конвенційних документів є Декларації і Контракти, які розрізнюються характером обов'язковості і рівнем примусовості. Сучасна соціальна практика домовленостей і погоджень стала настільки складною, що призвела до появи нових спеціалізованих професійних груп. Уся ця сфера суспільної діяльності входить зараз в площину транзакційних витрат, які досить дорого вартують суспільству, але глобалізаційні виклики потребують враховувати ці особливості інституціоналізації конвенціональних практик.

Слід також враховувати, що конвенціональність досягається діяльністю різних суб'єктів. Відповідно, є погодженість групова (етнічна, релігійна, конфесійна, професійна), яка забезпечує спорідненість – тобто особливо тісну комунікацію. А є також конвенційність елітної (експертної) спільноти, яка формується на підставі раціонального вибору, селекції систем наукових знань, аналізу об'єктивної інформації. Наприклад, Болонська Конвенція є результатом серйозного аналізу і практичної роботи експертів, професійних фахівців, але важливо також підкреслити, що цей документ було сформульовано таким чином, щоб його зміст був зрозумілим як для фахівців, так і для всіх громадян європейських країн і мав широку суспільну підтримку.

***Висновки*:** 1.У своїх онтологічних проявах комунікативна конвенція є складним процесуальним чинником організації сучасного суспільного життя. 2. Комунікативні конвенції слід розуміти як важливі чинники структурної диференціації соціальних взаємодій, як соціогенетичну основу ресурсної підтримки соціальної солідарності і толерантності. 3. Наукова розробка типології комунікативних конвенцій відкриває перспективу розвитку подальших досліджень їх місця та ролі в системах соціальної інтеграції, соціалізації та культурної репродукції.

Список використаних джерел

1. Судакова В.Н. Конвенциональные тенденции в процессах институционализации коммуникативных практик // Вісник Одеського національного університету. - 2008.- Т.13,- Вип. 3.: Соціологія і політичні науки. - С. 14-21.
2. Судакова В.М. Конвенціональні практики в умовах глобалізаційних впливів як теоретична проблема // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. – Вип. 13. - К.: Логос, 2011. – С.13-16.
3. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / пер з нім А.Дахній; наук, ред. Б.Поляруш. – Львів: Астролябія, 2006.- 416 с.
4. Тилли Ч. Демократия. - М.:АНО Институт общественного проектирования, 2007.- 263с.
5. Kollins R. The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification - N.Y: Academic Press, 1979.- 360 p.
6. Brown Ph., Scase R. Higher Education and Employment in Post-Industrial Society // The Student's Companion to Sociology. – Oxford: Blackwell Publ., 1997.- P.186-192/

Отримано 15.11.2013р.

УДК 316.334.22

Цимбалюк Н. М.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, професор

ІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

В статті культурно-мистецька освіта розглядається як частина художньої культури суспільства. На основі дослідження основних показників та напрямів розвитку культурно-мистецької освіти (мережа вищих навчальних закладів; рівні освітньої підготовки; особливості державного замовлення; характер фінансування; гендерні характеристики) визначаються основні напрями її реформування як передумова інтеграції у європейський культурний простір.

Подальший розвиток системи культурно-мистецької освіти передбачає збереження її самостійності під егідою Міністерства культури України, посилення системних зв'язків навчальних закладів усіх рівнів акредитації з професійними творчими колективами та системою позашкільної освіти як базисом мистецької освіти.

Перелік ключових слів: *Культурно-мистецька освіта, система культурно-мистецької освіти, інтеграція української освіти, пріоритети освітньої політики, державне замовлення*

В статье рассматривается образование в сфере культуры как часть художественной культуры общества. На основе исследования основных показателей и направлений развития образовательной системы (сеть высших учебных заведений; уровни образовательной подготовки; особенности государственного заказа; характер финансирования; гендерные характеристики) определяются основные направления реформирования образования как предпосылка интеграции в европейское культурное пространство.

Дальнейшее развитие системы образования предполагает сохранение его самостоятельности под эгидой Министерства культуры Украины, усиление системных связей учебных заведений всех уровней аккредитации с профессиональными творческими коллективами и системой внешкольного образования как базисом образования в сфере культуры.

Ключевые слова: *Культурно-художественное образование, система культурно-художественного образования, интеграция украинского образования, приоритеты образовательной политики, государственный заказ*

The article deals with education in the field of culture. It is part of the artistic culture obschestva. Avtor analyzes the main indicators and direction of the educational system is - a network of higher education institutions, educational attainment levels, especially the state order, the nature of funding; gender characteristics. The main directions of reforming education. This - the premise of integration of education in the cultural space of Europe.

Keywords:*: Cultural and art education, system of cultural and art education, integration of Ukrainian education, priorities of educational policy, government order*

Актуальність. Мистецька освіта є частиною художньої культури суспільства. Уміння створювати нове стає життєво важливим в сучасному світі, а здатність творити виступає одним з фундаментальних властивостей людської особистості. Навчання творчості як процесу створення нових норм, зразків,

° © Цимбалюк Н. М., 2013 р.

еталонів людської діяльності і культури стає визначальною потребою часу. Сьогодні мистецьку освіту пов'язують з різнобічним і гармонійним розвитком творчих сил людини, способами збагачення її духовного світу, виховання істинно людських якостей. Існує судження, що входження до європейського культурного простору може завадити збереженню вітчизняних культурних та освітніх надбань і традицій, що не піддаються цілковитій технологізації та стандартизації. Здійснення реформування культурно-мистецької освіти поки що не завжди враховує особливості взаємодії людського потенціалу та освітнього чинника, які повинні бути об'єктом державної культурної політики.

***Мета*.** На основі дослідження основних показників та напрямів розвитку культурно-мистецької освіти визначити основні напрями її реформування з метою інтеграції у європейський культурний простір.

Система культурно-мистецької освіти в Україні формувалася протягом понад двох століть і має глибокі традиції. Питанням історії мистецької освіти присвячені праці С. Нікуленка, Л. Соколюк, В. Ханка, Ю. Лащука, Л. Волошин та ін. Можна відзначити загальну тенденцію у поглядах на цю проблему більшості фахівців, що стоять на принципах гуманістичної педагогіки, яка виражається в пріоритеті морально-духовного виховання дитини, розкриття її творчого потенціалу, таких як М.М. Ростовцев, до Р.Х. Кузін, Т.Я. Шпікалова, Т.С. Комарова, Б.П. Юсов. Необхідність розвитку в першу чергу внутрішніх, психічних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, творчої уяви фантазії, логіки), підкреслюється багатьма вченими, наприклад, СВ. Еранів, І.П. Волковим, Л.С. Виготським, Н.А. Ветлугиною, А.Ф. Говоркова, О.М. Дьяченко, Л.Б. Єрмолаєвої-Томиною, Н.В. Квач, Н.В. Ключ, Т.С. Комаровою, Г.Н. Кудіновим, Р. Х. Кузіним, Г.В. Лабунською, О.П. Медведєвою, А.А. Мелік-Пашаєвим, Ю.А. Полуяновим, Е.Ф. Речинським, Н.П. Сакуліним, Б.М. Як вважає О.В. Михайличенко, при такій системі підготовки дітей до подальшого процесу навчання не втрачається головне: дорогоцінний сентизивний період розвитку дитини, коли у нього в процесі ігор, творчої діяльності розкриваються універсальні здібності, розвиток яких в подальшому буде утруднено [1].

Зазначимо, що рівень освіченості є одним із трьох елементів, взятих фахівцями Програми Розвитку ООН при розрахунку індексу розвитку людського потенціалу [2].

В той же час, існує й інша тенденція, спрямована на входження України у європейський культурно-мистецький освітній простір. Йдеться про досягнення відповідності за наступними ознаками: спільність принципів державної політики в культурно-мистецькій освіті, узгодженість загальних державних стандартів, програм, рівнів освіти, нормативних термінів навчання на кожному рівні; узгодженість положень та вимог щодо підготовки культурно-мистецьких кадрів тощо.

Тут не треба забувати, що цей простір за соціокультурними ознаками до нас набагато ближчий, а якщо бути відвертими, то ми, по суті, самі знаходимося в ньому [3].

Найбільш точне поняття мистецької освіти викладено **у** концепціях мистецької освіти 2001 і 2009 рр.:«Мистецька освіта - це процес оволодіння і привласнення людиною художньої культури свого народу й людства, один із найважливіших способів розвитку й формування цілісної особистості, її

духовності, творчої індивідуальності, інтелектуального та емоційного багатства». Даний підхід узгоджується із «Дорожньою картою художньої освіти» - документом ЮНЕСКО, прийнятим на Всесвітній конференції з освіти в галузі мистецтв: створення І творчого потенціалу для XXI ст. (Ліссабон, 6-9 березня 2006 р). Саме розвиток творчих здібностей людини у XXI ст. пов'язаний із продуктивною художньо-творчою діяльністю, що базується на образній природі мистецтва, художньої творчості й родової здатності людини творчо освоювати світ, людина, що творить [4].

Україна з перших років своєї незалежності розпочала реформування національної системи освіти. Розвиток освіти став одним із пріоритетних напрямів українського державотворення. Ця норма закріплена Конституцією України та Програмою діяльності уряду. Про це свідчать документи Міністерства освіти і науки України, головними серед яких є Державна національна програма “Освіта (Україна XXI ст.)”, Національна програма “Діти України”, “Концепція національного виховання”. Міністерство культури України взяло участь у розробці Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 роки.

В умовах глобалізації та входження України в європейський освітній простір через Болонську декларацію відбувається поступова інтеграція української освіти у світовий освітній простір. Дана тенденція сприятиме підтриманню високого статусу вітчизняної освіти і науки; підвищенню їх конкурентоспроможності, і відповідатиме сучасним світовим стандартам. Так, зокрема, основні завдання системи освіти згідно Болонського процесу полягають у створенні єдиного загальноєвропейського простору освіти; необхідності підвищення конкурентоспроможності освіти; зміцненні соціальних зв'язків і зменшенні нерівності як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях; створенні конкурентоспроможної і динамічної світової економіки, що базується на знаннях і її здатності забезпечити стійке економічне зростання; активному стимулюванні інноваційних процесів та тісному співробітництві між навчальними закладами.

Вибір пріоритетів освітньої політики в Україні зумовлений, передусім, такими чинниками. По-перше, активними процесами глобалізації, що передбачають не лише нове облаштування політики, економіки, культури, освіти, але і високий ступінь інтернаціоналізації, внаслідок чого спостерігається тісне поєднання різних національних систем освіти. В таких умовах фундаментальні та професійні знання стають реальним товаром. По-друге, активізацією ролі особистості в соціумі, використанням особистісного фактору в процесі розвитку суспільного життя, тобто потребою гуманітаризації освіти. Провідну роль при цьому відіграє забезпечення мобільності учасників культурно-освітнього простору. Важливе значення також має освоєння сучасних освітніх технологій, розроблення та засвоєння курсу на структурні зміни і оновлений зміст освітньої діяльності, підвищення її якості.

Окрім визначених цілей, має значення також наявність ресурсів (висококваліфіковані педагоги, методичне та інформаційне забезпечення, освітні технології, фінанси), зв’язок із зовнішнім середовищем (політичний, економічний, соціальний аспекти розвитку суспільства та особливості міжнародного освітнього простору), горизонтальний поділ праці. Тобто, погляд на навчальний заклад – як відкриту систему, внутрішні елементи якої взаємодіють між собою та факторами зовнішнього середовища, а тому подальший розвиток початкової мистецької

освіти повинен враховувати внутрішні та зовнішні чинники, що здійснюють вплив на систему освіти [2, с.399].

Принагідно зазначимо, що інновації в освіті є важливим способом її адаптації до соціально-економічних умов, що змінюються. Виходячи з того, що Україна є учасником світових інтеграційних процесів, а також для підвищення ефективності системи освіти з боку держави, необхідно звернути особливу увагу на управління розвитком початкової мистецької освіти та її всебічне забезпечення. Так, зокрема, в освітньому процесі можуть реалізовуватися всі основні види освітніх інновацій: технологічні, виробничі та управлінські [3, с. 11]. По-перше, на наш погляд, важливо враховувати ту обставину, що в умовах глобалізації, культурно-мистецька освіта продовжує залишатися важливим компонентом ідеології культурного Прогресу. Саме тому культурно-мистецька освіта є об'єктивно втягнутою у кризу фундаментальних систем інтерпретації реальностей навколишнього світу, які становили ядро новітньої ідеології Прогресу та, по суті, формували базові стратегії навчання і виховання людей. Важливо враховувати, що процес культурної глобалізації істотно загострює питання про те, на якій світоглядній, концептуальній та етичній основі повинен здійснюватися процес спеціалізованого навчання та виховання дітей та якою повинна бути сама наукова картина розуміння цього процесу. По-друге, не менш важливим наслідком культурної глобалізації є значне посилення соціальної мобільності в сфері мистецької освіти - тобто масштабне посилення горизонтальних і вертикальних переміщень з метою отримання якісної культурно-мистецької освіти. Адже глобалізація освіти суттєво стимулює можливості одержання й продовження мистецької освіти в будь-якій країні світу, а це неможливо без узгодження загальних принципів та стандартизації національних систем освіти.

Слід зауважити, що активне запровадження процесів стандартизації викликає у науковців законні застереження щодо втрати культурної своєрідності та національної специфіки культурно-мистецької освіти.

Культурно-мистецька освіта, як і освіта в цілому — це складний системний об'єкт, як із погляду своєї внутрішньої структури, так і з позицій взаємодії з іншими системами, що утворюють соціальну сферу. Процеси гуманізації суспільства ставлять перед сучасною початковою школою завдання індивідуалізації особистості дитини, її соціальної адаптації, у відповідності зі змінами соціального замовлення суспільства. Тому сьогодні просто необхідно навчати дитину по-новому, із застосуванням нетрадиційних педагогічних технологій, які підвищують рівень мотивації навчання, формують обстановку творчої співпраці, актуалізують особистість дитини і виховують в дітях почуття власної гідності [2, с. 5].

Зазначимо, що сучасна система освіти спрямована на те, щоб створювати кожній людині умови, в яких особистість могла б максимально реалізувати себе, спираючись на наявний природний потенціал, і підготуватися до безперервного розвитку своїх здібностей.

З іншого боку, освіта виступає як передатний механізм соціалізації людини і встановлення соціальної і економічної динамічної рівноваги, в процесі якої відбувається тиражування і поширення способів життєдіяльності, що є новими з точки зору суспільства. Функція передачі і поширення способів життєдіяльності,

що формуються власне наукою, робить освіту організаційно-економічним механізмом переважно кількісного підвищення потреб і здібностей і, отже, накопичення саме додаткового, а не нового людського капіталу, тоді як наука виступає організаційно-економічним механізмом їх переважного якісного підвищення і накопичення нового економічного капіталу.

Культурно-мистецька освіта визначає моральний, інтелектуальний і культурний потенціал України, робить значний вплив на її економічний розвиток. Орієнтована на майбутнє, вища культурно-мистецька освіта є тією ключовою сферою, від якої залежить формування особистості, здатної самостійно і свідомо будувати своє власне життя з урахуванням традицій свого народу, його культури та моральності, соціальної справедливості і відповідальності, патріотизму, поваги до інших народів на основі високої професійної компетентності.

Вища культурно-мистецька освіта потребує подальшого інтенсивного розвитку шляхом збереження кращих національних надбань та врахування європейських і світових стандартів освіти з метою формування єдиного освітнього простору.

Сьогодні стратегічними завданнями державної політики у сфері культурно-мистецької освіти і науки нині виступають: забезпечення потреб сфери культури і мистецтва у кваліфікованих кадрах; зміна основної парадигми культурно-мистецької освіти (поряд із збереженням існуючих педагогічних культурно-мистецьких шкіл створення експериментальних і альтернативних шкіл); демократизація вітчизняної системи культурно-мистецької освіти, рух у напрямі інтеграції у світову культуру, вільний вибір програм освіти; створення системи безперервної освіти, гуманітаризація і комп'ютеризація культурно-мистецької освіти; підвищення ефективності культурно-мистецької освіти, забезпечення потреб особистості в отриманні якісних знань, вмінь та компетенцій; подальший розвиток галузевої мережі закладів культурно-мистецької освіти і науки, при збереженні її у системі Мінкультури; забезпечення виконання державного замовлення на підготовку кадрів на основі вдосконалення його технологій з врахуванням специфіки культурно-мистецької освіти.

Вища культурно-мистецька освіта є базовою в системі безперервної підготовки фахівців (молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів), наукових і науково-педагогічних кадрів (докторів, кандидатів наук). Вона передбачає збереження та розвитку своєї мережі на базі ВНЗ культурно-мистецького профілю I-II та III-IV рівнів акредитації, аспірантури (асистентура-стажування) та докторантури.

Станом на квітень 2013 року в системі Мінкультури функціонувало 12 навчальних закладів I-IV рівнів акредитації *державної форми власності* та 64 вищі навчальні заклади I-III рівнів акредитації *комунальної форми власності.*

У державній власності та безпосередньому підпорядкуванні Міністерства культури знаходяться наступні ВНЗ: вищий навчальний заклад I рівня акредитації – Київське державне хореографічне училище та 11 вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, 6 з яких мають статус «національного». 10 навчальних закладів мають аспірантуру, 4 – докторантуру. В цих закладах навчається майже 25 тисяч студентів за 26 напрямами підготовки та спеціальностями.

У комунальній власності функціонують 24 музичні училища;14 училищ та коледжів культури і мистецтв; 12 училищ культури; 7 училищ та коледжів

художнього та театрального спрямувань; 7 закладів інших типів (університет, 3 академії, інститут музики, консерваторія, кінотехнікум). Протягом минулого року було акредитовано та продовжено дії ліцензій 39 галузевих ВНЗ (у т.ч. 7 державних);

На початок 2012/2013 навчального року у галузевих закладах вищої освіти I-II рівнів акредитації навчалося 26323 студенти; III- IV рівнів акредитації – 69128 студентів. Навчальний процес у ВНЗ III- IV рівнів акредитації – забезпечують 3548 педагогічних працівників та 3218 науково-педагогічних працівників. З них 954 мають ступінь кандидата наук, 182 доктора наук; 909 мають учене звання доцента, 376 учене звання професора.

Підготовка фахівців у вищих навчальних закладах культури і мистецтв всіх рівнів акредитації здійснювалася у відповідності з державним замовленням. У 2012 році до ВНЗ культури і мистецтв за державним замовленням, різними освітньо-кваліфікаційними рівнями, за 26-ма напрямами і 47-ма спеціальностями (спеціалізаціями). На початок 2012/2013 навчального року загальна чисельність студентів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації складала 21760 осіб. З них у ВНЗ державної форми власності навчалися 20728, а комунальної 1032 студенти. Переважна більшість студентів (13118 осіб) навчається за рахунок державного бюджету, 8642 – за рахунок коштів фізичних осіб.

У ВНЗ III-IV рівнів акредитації переважають студенти денної форми навчання (13942 особи). На заочній формі навчаються 7602 особи, на вечірній 216 осіб. На початок 2012/2013 навчального року у ВНЗ III-IV рівнів акредитації навчалися студенти таких освітніх рівнів: молодший спеціаліст – 9349 осіб; бакалавр 47791 особа; спеціаліст – 8590 осіб; магістр – 3398 осіб.

Згідно з державним замовленням на початковий цикл навчання у 2012 році було прийнято всього 3899 осіб. З них 3627 у заклади державної, а 272 особи у ВНЗ комунальної форми власності. На навчання за рахунок державного бюджету у ВНЗ вступило 2601 особа, для навчання за рахунок фізичних осіб 1298 абітурієнтів.

З них на початковий цикл навчання прийнято 6184 особи, у тому числі для навчання за рахунок державного бюджету 2912, за рахунок місцевих бюджетів 1391, за рахунок фізичних осіб – 1881абітурієнта.

За формами навчання на початковий та завершальний цикли навчання прийнято - 12282 особи, з них на денну форму – 7737, на заочну форму - 4449 осіб, на вечірню форму - 96 осіб.

У 2012 році з ВНЗ III - IV рівнів акредитації випущено 9151 фахівець, з них 6819 жінок. За денною формою навчання ВНЗ закінчили 4195 фахівців, з них – 2940 жінок; за вечірньою формою навчання – 71 особа, з них – 44 жінки; за заочною 3835 формою навчання – 4885 осіб, з них – 3835 жінок.

У цей період ВНЗ державної форми власності закінчили 8963 фахівці, у тому числі 6699 жінок, а також ВНЗ комунальної форми власності 188 фахівців, з них 120 жінок.

За освітньо-кваліфікаційними рівнями випускники ВНЗ культури і мистецтв розподіляються таким чином: молодші спеціалісти – 1970 осіб, серед них 1288 жінок; бакалаврів 2098 осіб, у тому числі 1540 жінок; спеціалісти 5772 осіб у тому числі 4367 жінок; магістри 1067 осіб, серед них 789 жінок. Кращим студентам і

аспірантам державних мистецьких ВНЗ та учням середніх спеціалізованих шкіл-інтернатів призначено 118 іменних стипендій.

Важливим фактором виконання державного замовлення є працевлаштування випускників. У 2012 році після закінчення ВНЗ культури і мистецтв направлення на роботу отримали 2646 осіб, що складає 24,3% до загальної кількості випускників. З них направлення на роботу отримало 1474 випускників, які навчалися за рахунок коштів бюджету та фізичних осіб, а також 841 випускник, який навчався за рахунок місцевого бюджету. Одночасно з освітньо-кваліфікаційним рівнем робітничу професію отримали 43 випускника.

Висновки:

1. Мистецька освіта була і до сьогодні залишається органічною, невід'ємною і самостійною частиною феномену культури України. Вона функціонує в колі таких систем організації людської діяльності, як мистецтво, освіта, культура, органічно вписується в соціокультурну сферу і, при цьому власними, притаманними тільки їй засобами виконує своє основне завдання – виховання освіченої, духовно багатої особистості.

2. Подальший розвиток системи культурно-мистецької освіти, як органічної ланки єдиної державної освітньої системи України та частини європейського культурного простору передбачає збереження її самостійності під егідою Міністерства культури, що гарантує якісне кадрове забезпечення як галузі культури, так і соціально-культурної сфери в цілому.

3. У відповідності з європейською традицією ефективність управління культурно-мистецькою освітою пов’язана з удосконаленням системних постійних зв’язків навчальних закладів усіх рівнів акредитації, які реалізують програми з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів мистецької галузі з професійними творчими колективами та системою позашкільної освіти (дитячими школами мистецтв) як базисом мистецької освіти.

4. Регулювання напрямів підготовки фахівців з мистецьких спеціальностей (через механізм державного замовлення) передбачає забезпечення його відповідності до регіональних потреб та вимог ринку праці.

Список використаних джерел:

1. Михайличенко О.В. Музична-естетичне виховання дітей та молоді в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Монографія / О.В. Михальченко. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 340 с.

2. Гуща В.М. Национально-культурная политика в модернизирующемся обществе (на примере РФ): Автореф. дис....канд.социолог.наук / Рос.ин-т культурологии Міністерство культури і мистецтв РФ и РАН. – М., 1997. – 40 с.

3. Безгін І.Д., Семашко О.М., Юдова-Романова К.В. Глядач і театр: соціодинаміка взаємовідносин: Соціологічні дослідження. – К.: ВПП «Компас», 2006. – 368 с.

4. Берегова О. М. Культура та комунікація: дискурс культуротворення в Україні в XXI столітті / Берегова О. – К.: Інститут культурології АМУ, 2009. – 184 с.

Отримано 25.11.2013 р.

УКД 316.2

Чернова К.О.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник

Савчук О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат психологічних наук, молодший науковий співробітник

Нахабіч М.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології провідний інженер

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу важливих проблем трансформації українського суспільства. Основна увага приділена складу, соціальним особливостям, способам дій і механізмам взаємодії соціальних суб'єктів (акторів), котрі здійснюють вирішальний вплив на хід соціальних змін в Україні.

Ключові слова: *"соціальний механізм трансформації суспільства", "соціально-трансформаційна структура суспільства", "трансформаційна активність", "інноваційно-реформаторський потенціал суспільства", "рівні" та "актори" трансформаційного процесу*

Статья посвящена анализу важных проблем трансформации украинского общества. Основное внимание уделено составу, социальным особенностям, способам действий и механизмам, взаимодействия социальных субъектов (актеров), которые осуществляют решающее влияние на ход социальных изменений в Украине.

Ключевые слова: *"социальный механизм трансформации общества", "социальнотрансформационная структура общества", "трансформационная активность", "инновационно-реформаторский потенциал общества", "уровни" и "актеры" трансформационного процесса*

The article is devoted to the analysis of important problems of transformation of Ukrainian society. Attention focuses on composition, social features, methods of actions and mechanisms of interactions of social subjects (actors) that make decisive influence on social changes in Ukraine.

Keywords: *"social mechanism of society transformation", "structure of society", "transformation activity", "innovative-reformative potential of society", "levels" and "actors" of transformation process*

Актуальність. Інтенсивний процес глобалізації та модернізації світового співтовариства викликає значний інтерес серед представників різних суспільних наук, зокрема, соціологів. Аналізуючи сутність сучасного трансформаційного процесу в Україні, необхідно обґрунтувати типологічну приналежність цього процесу (соціальна трансформація – реформи) і розкрити внутрішній механізм соціально-економічної та соцієтальної трансформації. ***Метою статті*** є розгляд методологічних підходів до вивчення характеру структурування систем дій соціальних суб'єктів, а також структурних особливостей трансформації українського суспільства в аспектах ідентифікації та статусно-рольових взаємодій індивідуальних та групових соціальних акторів.

° © Чернова К.О., Савчук О.В., Нахабіч М.А., 2013 р.

Останнім часом активно розвивається діяльнісно-структурна парадигма дослідження соціальних змін, яка базується на розумінні фундаментальної для суспільства ролі соціальних дій, їх рухливої структурної обумовленості і важливої ролі самоорганізаційних процесів в динаміці суспільства" [1, с. 49]. Як зазначає О.Куценко, суспільство виступає як постійно виникаючий продукт взаємного визначення структур та дій соціальних акторів, як реальність, яка постійно самовідтворюється та оновлюється… Виникаючі структурні форми в їх ідеальних, інституціональних, соцієтальних та ієрархічних проявах стають необхідною умовою соціальної взаємодії, змушуючи і пропонуючи акторам орієнтуватися на конкретні набори доступних ресурсів та правил. …Таким чином, суспільство постійно виникає як актуальна композиція соціальних взаємодій численних акторів, котрі встановлюють свою свободу та життєві шанси через відтворення просторово-часових обмежень для "себе" і для "інших" [1, с. 49]. І саме те, що набуває ознак просторово-часової стійкості впорядкованості, когерентності, є стійким в часті та просторі момент взаємодії, утворює структуру суспільства [1, с.51]. При цьому під соціальними класами ми розуміємо різновид соціальних акторів, акумулюючих соціальну силу в просторі суспільних відносин, яка виникає із нерівно розподілених в полях соціального простору діяльнісно-структурних потенціалів, набуває стійкість, когерентність, просторово-часову визначеність і здатність своїми діями активно впливати на суспільство [1, с.53].

Зазначимо, що точна назва структурно-діяльнісної парадигми ще не є усталеною в сучасній науці. Ця парадигма об’єднує в собі два напрями - об’єктивістський (безсуб’єктний) та суб’єктний. Основна увага приділена аналізу структури та дії, досліджуючи механізми їх взаємозв’язку, і не лише обмежуючись їх паралельним аналізом на факторному рівні.

Ефективна методологія аналізу соціальних змін, зокрема, в сфері структурно-діяльнісної концепції, була використана для вивчення господарського механізму агро-промислового комплексу у (1980-1981 рр.), аналізу соціального механізму функціонування соціалістичної економіки (1981-1985 рр.), аналізу трансформації суспільства (починаючи з 1995 рр.), а з 1998 рр. - трансформації пострадянських суспільств як соцієтального процесу.

На думку Т. Заславської, діяльнісний компонент відіграє особливу роль у загальній структурі людського потенціалу країни, оскільки служить вирішальним фактором їхньої реалізації [2, с. 3]. Російська дослідниця відзначала принципову залежність ходу і результатів соціальної трансформації від діяльності і поведінки масових соціальних груп в умовах тривалої і глибокої аномії, яка властива суспільствам, що трансформуються, внаслідок розпаду старих соціальних інститутів і несформованих нових [3, с. 188]. Вона та ряд інших науковців діяльнісно-структурної концепції хід соціальних змін, зокрема, в російському суспільстві, пов'язували з діяльністю, інтересами та ресурсними можливостями акторів самих різних рівнів [3, с. 382,], а механізми трансформаційних змін досліджували на макро-, мезо- та мікрорівнях соціальної реальності.

Спочатку вважаємо за доцільне звернутися до понятійного апарату, а це такі поняття як: "соціальний механізм трансформації суспільства", "соціальна трансформація", "соціально-трансформаційна структура суспільства", "трансформаційна активність", "інноваційно-реформаторський потенціал суспільства", "рівні" та "актори" трансформаційного процесу.

До суттєвих особливостей процесу соціальної трансформації суспільства слід віднести такі: 1) поступовість та відносно мирний характер перебігу; спрямованість на зміну не окремих конкретних сторін, а суттєвих рис, що визначають соцієтальний тип суспільства; 3) принципова залежність протікання та результатів від поведінки як правлячої верхівки так і масових суспільних груп; 4) слабка керованість процесом, переважний вплив стихійних чинників його розвитку, 5) неминучість, тривалість та глибина аномії, зумовленої руйнуванням старих суспільних інститутів порівняно зі створенням нових [3, с. 568]. При цьому зазначимо, що в процесі соціальної трансформації, в кінцевому рахунку, змінюється соцієтальний тип суспільства, який все ж таки передбачає збереження його типологічної ідентичності. В цілому ж, трансформація виступає як більш складний процес, ніж звичайне реформування суспільства.

Соціальна трансформація реалізується через зміну 1) базових громадських інститутів; 2) соціальної структури; 3) людского потенціалу суспільства, які пов’язані між собою складними механізмами [3, с. 193-201].

Сутність політичної системи в останні роки реформ, відносини правлячих еліт з різними верствами та групами, аналіз культурних відносин влади та суспільства, ціннісний аспект, інтереси та уподобання керуючих та підлеглих вимагають з'ясування головних суб’єктів (акторів) трансформаційних процесів, одним з таких акторів є влада.

Сучасний трансформаційний процес – це процес зміни інституційної структури суспільства, неминучими і важливими наслідками якого служать зрушення в соціальній структурі суспільства і його культурі [4, с. 5].

В якості акторів трансформаційного процесу треба розглядати тих соціальних суб'єктів, дії котрих безпосередньо викликають чи опосередковано спричиняють зрушення в базових інститутах суспільства (незалежно від усвідомлення цього самими суб'єктами). Виділені за цією ознакою актори можуть характеризуватися різними рівнями різними рівнями суб'єктності. Важливою особливістю такого підходу є те, що якістю соціальної активності наділяється не тільки еліта, а й масові верстви суспільства [4, с. 6].

Як зазначає Т.Заславська, з поняттям "соціальний актор" пов'язані два питання. Перше стосується його співвідношення з поняттям "соціальний суб'єкт". У працях, присвячених трансформаційним процесам, ці поняття часто вживаються як синоніми, але в останні роки виникло прагнення чітко протиставити їх один одному за критерієм ставлення до соціального дії. Тому наголосимо, що поняття "актор" має сенс лише в поєднанні з конкретною соціальною дією (діями), у той час як поняття "суб'єкт" акцентує швидше раціональність свідомості і поведінки, здатність до реалізації вільного вибору. суб'єкт стає актором стосовно до якоїсь дії, а актор розглядається як суб'єкт за наявності певних характеристик свідомості. Тому вираженими властивостями суб'єктності володіє лише частина акторів, а в інших випадках – що акторами конкретних дій є тільки частина суб'єктів [4, с. 6].

Другий аспект розглянутого питання полягає в тому, суб'єкти якого рівня, масштабу, природи виступають акторами трансформаційного процесу. В принципі такими можуть бути індивіди, сім'ї, організації, локальні, регіональні та корпоративні спільноти. Але в рамках даної теми ми пропонуємо відносити поняття "актор" лише до індивідів. Зокрема, кажучи про інноваційну діяльність

організацій, в якості акторів бажано визначати їх стратегію власників і менеджерів, а розглядаючи дії влади, мати на увазі представників еліти. Відповідно до цього, поняття "мікро –", "мезо –" і "макро –" пропонується відносити не до масштабів соціальних суб'єктів (від індивідів до макроспільноти), а до тих рівнів трансформаційного процесу, на яких діють індивіди… ці рівні розрізняються типами соціальних дій суб'єктів, механізмами їх впливу на процес, характером і масштабами викликаних змін [4, с. 7].

До речі, як зазначає О. Куценко, в структурному плані концепт класу дозволяє досить адекватно описувати структурні позиції, перш за все, в сферах зайнятості та влади, які зберігають свою стратифікаційну силу. І далі, в діяльнісному аспекті даний концепт допомагає побачити той можливий в суспільстві розподіл соціальних сил, які здатні проявитися в соцієтальних, солідарних діях [5, с. 281].

Зазначимо, що праці О. Куценко присвячені різнобічному вивченню соціальних і класових нерівностей в українському суспільстві. Зокрема, вона аналізує відношення влади, власності, зайнятості та професій в сучасному українському суспільстві, причому розглядаючи їх через призму теоретичних підходів Дж. Голдторпа, П. Бурдьє та ін. «Класи, на думку О.Куценко, - це соціальні сили, що виникають із нерівномірно розподілених в суспільстві структурних ресурсів» [5, с. 281]. Загальний висновок, який здійснює дослідниця – це те, що «пострадянська трансформація України виявила і поглибила розкол суспільства по лінії соціального відчуження і соціально-економічної експлуатації. Нині цей розкол інституціоналізується в формах специфічних класових практик і виступає основою формування класової системи українського суспільства [6, с. 278].

У суспільствах, що знаходяться на стадії посткомуністичної трансформації, для дослідження середніх класів великі додаткові можливості відкриває застосування концепцій суб’єктивного напряму. Зазначимо, що сама концепція трансформації визначає залежність суспільних зрушень від дій верхньої, середньої та базової верств суспільства, представники яких діють в умовах не зовсім сформованого інституціонального середовища, виходячи при цьому із власних потреб та інтересів.

Як відомо, каталізатором модернізаційних процесів завжди служить людський потенціал.

Рушійною силою цього процесу виступають, з одного боку, правляча еліта та поєднана з нею вища бюрократія, а з другого - соціально зрілі, дієздатні та активні представники масових суспільних груп, в першу чергу, середніх верств. Переважна частина суспільства здійснює вплив на перетворення суспільства переважно через вибір особистих адаптивно-поведінкових стратегій [3, с. 190-191]. В даному випадку спостерігаєтьтся залежність результатів трансформації від «управлінських» дій верхів та їх сприймання масовими верствами населення.

Зазначимо, що професійно-ділова структура соціальних акторів, скажімо, великих бізнес-груп, включає в себе індекс ділового статусу, зокрема, посаду, наявність кількості підлеглих, зайнятість у великому або транснаціональному бізнесі, статус власника або співвласника фірми, тощо.

Трансформаційні процеси охоплюють всі рівні, починаючи від загальнонаціонального, регіонального та закінчуючи індивідуальним. При цьому

підзвітність та підконтрольність цих процесів керівним органам по мірі проходження різних рівнів поступово знижується, внаслідок чого виникають різні неузгодженості в інтересах як еліт так і середніх класів. Тому для адекватного розуміння необхідно знати внутрішні соціальні механізми трансформації, які містить в собі концепція соцієтальної трансформації Т.Заславської.

Під «соціальним механізмом» трансформаційного процесу автор розуміє стійку систему взаємодій соціальних суб'єктів, яка регулюється, з одного боку, базовими інститутами суспільства (правилами гри) , а з другої - інтересами і можливостями тих, хто грає. Нові горизонти, які відкриває ця категорія, пов'язана з можливостями показати цей процес як єдину цілісність, всі елементи якої взаємопов'язані. Внаслідок чого виникає можливість осмислювати особливості та перспективи трансформаційного процесу на новому рівні глибини, визначаючи яким чином соціальні дії, здійснювані акторами на мікрорівні, змінюють макрохарактеристики суспільства і як зміни цих характеристик впливають на життя і діяльність цих акторів [3, с. 193]. Використання цього терміну дозволяє здійснювати аналіз різних типів та соціальних якостей механізмів щодо соціальних змін [3, с. 204].

З поняттям "соціальний механізм" трансформаційного процесу тісно взаємопов'язане інше - «трансформаційна активність», що означає сукупність таких дій індивідів, організацій та груп, які, будучи раціональною відповіддю акторів на викликані реформами зміни умов їх життєдіяльності, змінюють їх соціальні практики [3, с. 505], які спричиняють зрушення в людському потенціалі суспільства [3, с. 193].

Т.І.Заславська зазначає, що поняття «трансформаційна активність» носить амбівалентний характер по відношенню до соціального прогресу, моралі та права [3, с. 193]. Концепція Т.Заславської включає в себе три основних елементи: 1) реформаторську та управлінську діяльність верхніх верств населення;; 2) соціально-інноваційну діяльність представників середніх верств населення, а також 3) реактивно-адаптивну поведінку масових груп основної частини населення [3, с. 163-170]. Саме взаємодія даних типів активності виступає як «механізм» трансформаційного процесу, його безпосередня рушійна сила. Таким чином, "трансформаційну активність можна визначити як сукупність соціально-інноваційних дій, які є здебільшого раціональною відповіддю соціальних акторів на викликані реформою зміни умов їх життєдіяльності і котрі призводять до зміни базових соціальних практик" [3, 505]. При цьому зазначимо, що поняття «трансформаційна активність» латентно протистоїть поширеній точці зору, що єдиними акторами трансформаційних процесів виступають елітні та субелітні групи.

Зазначимо, що в аналітичну схему соціального механізму трансформаційного процесу Т.І. Заславська вводить нове поняття – «трансформаційна структура суспільства», що означає систему соціальних суб'єктів, взаємодія (конкуренція, боротьба) яких виступає рушійною силою трансформації сусільства [3, с. 519]. Аналіз цієї структури покликаний роз'яснити, які соціальні сили свідомо чи несвідомо сприяють модернізації суспільства, його стагнації та деградації, які його інтереси та внутрішня структура, якими внутрішніми ресурсами вони володіють, в яких сценаріях розвитку зацікавлені.

Аналіз всіх механізмів рушійних сил та перспектив суспільних змін потребує знань не лише стратифікаційної структури суспільства. Трансформаційна структура формується під впливом не лише соціальної стратифікації, але і соціально-політичної і культурної диференціації, які відтворюють зміни в суб'єктивній мотивації і змістовній спрямованості трансформаційної активності суб'єктів [3, с. 452]. При цьому одним із важливих індикаторів якості трансформаційної структури виступає інноваційно-реформаторський потенціал суспільства. Трансформаційна структура відображає системну якість суспільства, його дієздатність як суб'єкта реформування і саморозвитку. Ефективність цієї структури визначається співвідношенням соціальних сил, що сприяють поглибленню або зміцненню ліберально-демократичних перетворень або збереженню та відродженню інститутів колишнього радянського типу або розхитуванню інституціональної системи як такої. Міру цієї якості Т.І.Заславська називає інноваційно-реформаторським потенціалом суспільства [3, с. 519-520]. Якщо звернутися до виокремлення конкретних елементів трансформаційної структури пострадянських суспільств, то згідно концепції Т.Заславської, ця структура має два важливих і відносно незалежних виміри – вертикальних (тих, що відтворюють ієрархічну будову суспільства, а разом з тим і диференціацію ресурсного потенціалу різних акторів трансформаційного процесу) і горизонтальний (відмінності в культурі, інтересах тощо) [3, с. 521-522].

Зазначимо, що в тих випадках, коли мова йшла про аналіз механізмів взаємозв'язку структури та дії, макро- та мікрорівнів соціальної реальності суспільств, що трансформуються, то як правило, звертались до праць Е.Гіденса, їх критику М.Арчер, а також на праці П.Штомпки.

Порівняльний аналіз концепції Т.Заславської та концепції «соціального становлення» П.Штомпки дає змогу виокремити чотири найбільш важливі риси структурно-діяльнісного підходу. Це – 1) (поєднання макро- і мікрорівнів соціальної реальності (структури і діячі), щодо цілісного аналізу сучасного трансформаційного процесу, його механізмів, рушійних сил і чинників; 2) обґрунтування відносної автономності макро- і мікрорівнів соціальної реальності, виявлення механізмів і потенціалу незалежності одного рівня від іншого; 3) розгляд двох способів існування різних рівнів соціальної реальності для осмислення спектру і можливих траєкторій, перспектив трансформації; 4) обґрунтування можливого характеру соціальних змін. При цьому зазначимо, що суб'єкти завжди мають можливість вибору, але сама сфера вибору є обмеженою [7, 416 с.].

Ми поділяємо думку М.Шабанової, яка зазначає, що одним із недоліків методології П.Штомпки є те, що в його аналізі суб'єкти виступають деяким однорідним рівнем соціальної реальності щодо можливостей структурно-діяльнісного підходу. Але ж в реальності різні суб'єкти володіють різним обсягом ресурсів (багатством, прибутками, зв'язками, друзями) тощо. У різних суб'єктів різні інтереси, потенційні можливості і реалізовані моделі дій. Очевидно, що неоднаковою буде і їхня роль в сучасному трансформаційному процесі [8, с. 147].

Зазначимо, що Т.Заславська поділяла думку П.Штомпки відносно проблеми "макроефекту мікроподій, так само як і протилежну подію – мікро- ефект макроподій, що вимагає конкретного і глибокого дослідження" [7]. Виходячи з даного положення, Т.Заславська особливу увагу приділила акторам мезорівня.

А тепер щодо рівнів трансформаційного процесу.

"Під макрорівнем трансформаційного процесу слід розуміти системне перетворення інституціональної структури суспільства, тобто принципову зміну нормативно-правового простору, " правил гри " в економічній, політичній і культурній сферах" [4, с. 7].

"Під мікрорівнем трансформаційного процесу мається на увазі якісна зміна базових соціальних практик, тобто стійких систем взаємопов'язаної і взаємноорієнтованої поведінки соціальних суб'єктів в економічній, політичній і культурній сферах суспільства. Соціальні практики являють собою конкретні форми функціонування соціальних інститутів, загальною ж формою реалізації кожного інституту служить не що інше, як сукупність відповідних соціальних практик" [4, с. 7].

Зазначимо, що практики можуть змінюватися, не зачіпаючи сутності інститутів, в той час як трансформація останніх супроводжується зміною практик. Сутність дій акторів макрорівня полягає в тому, що вони перебудовують інституціональну структуру суспільства свідомо і з допомогою управлінських та владних ресурсів зверху, в той час як актори мікрорівня змінюють соціальні практики знизу через механізми власної поведінки.

І, насамкінець, слід назвати акторів мезорівня, які виконують функції соціального посередництва між елітою та масами. Це власники і менеджери фірм, чиновники, лідери неформальних організацій, тобто їхня діяльність спрямована в першу чергу на зміну конкретних інститутів у певних регіонах та сферах економіки. Ці актори виконують "важливу функцію передачі соціальної інформації з макро- на мікрорівень суспільства і в зворотньому напрямі" [4, с. 11]. Поряд з цим вони "підштовхують реальні зміни інституціональної системи в тих чи інших напрямах" [8, с. 150].

Т. Заславська також розробила класифікацію поведінкових стратегій різних акторів трансформаційного процесу. Так, залежно від поставлених цілей, засобів та мотивів, вона виділяє такі стратегії, як: досягнення, алапиації, регресивні та руйнівні [9, с.14]. А залежно від виконуючих функцій в трансформуючому суспільстві такі поведінкові стратегії, як: конструктивні, деструктивні або змішані і неоднозначні [9, с. 15].

Висновки. Отже, соціальні актори макрорівня – представники еліт, які свідомо прагнуть впливати на вибір сценаріїв розвитку України. Дії цих акторів зазвичай носять політико-правовий або адміністративно-економічний характер.

Мова йде про перетворення нормативно - правової основи базових інститутів, а в другому - про розподіл матеріальних і фінансових ресурсів через механізм державного бюджету або через діяльність промислово-фінансових корпорацій і груп. Якщо зміна правил гри коригує зміст інститутів, то управління фінансовими потоками визначає реальні можливості і умови їх функціонування.

Щодо найбільш вірогідних перспектив трансформаційного процесу та його рушійних сил, то необхідно розглянути різні верстви українського суспільств не як елементи соціальної структури, а як акторів трансформаційного процесу та проаналізувати їх інноваційно-реформаторський потенціал, типи поведінкових стратегій, а також особливості трансформаційної діяльності. Необхідно дослідити статусні позиції досліджуваної спільноти акторів, їх потенціал як учасників модернізації української економіки та суспільства, зокрема, важливі статусні і

ресурсні характеристики. А саме – демографічний ресурс (демографічну структуру групи), соціально-економічний статус (економічні і соціальні позиції), позиції в бізнес-спільноті, рівень освіти, прагнення до ділової кар'єри. При цьому вирішальне значення мають особисті якості (інтернальність) акторів різних рівнів трансформаційного процесу, прагнення до зростання освітнього рівня та загальнолюдські цінності.

Слід також враховувати і кумулятивний ефект індивідуальних поведінкових стратегій економічних акторів, який, очевидно, ще досить довго буде визначати характер макросоціальних змін та соціальних рухів. В цілому ж, становлення сучасного бізнесу, як і сучасного правового суспільства, передбачає широку свободу громадян із легітимними, однозначно зрозумілими та неухильно виконуваними законами.

Тому для становлення цивілізованої правової держави необхідною умовою виступають зусилля акторів всіх рівнів і типів. Реальними діючими силами або акторами політичних та економічних змін сьогодні можуть бути лише демократично орієнтовані спільноти, що володіють достатніми ресурсами. Зазначимо, що вони нині поступово набирають сили, але їх ресурси є поки що обмеженими, а на місцевому, регіональному рівні, або навіть центральна влада не завжди їх підтримує.

Список використаних джерел

1. Куценко О. Деятельностно-структурная парадигма общества как саморазвивающейся системы / О.Куценко // Проблеми розвитку соціологічної теорії . Теоретичні проблеми змін. Наукові доповіді соціальної структури українського суспільства . К., 2002. – С. 49-54.
2. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе [Текст] / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 5–16. – Библиогр. : с. 16.
3. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структуная концепция / Т.И.Заславская . – М.: Дело, 2002. С - 568 с.
4. Заславская Т.И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса /Т.И.Заславская // Кто и куда стремится вести Россию? … Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса /под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: Моск. Высшая школа социальних и экон. наук, 2001. - С. 3-15; Заславская Т.И. Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность // Т.И.Заславская, М.А.Шабанова // Общественные науки и современность. – 2012. - № 4. – С. 5-23; Заславская Т.И. О социальных акторах модернизации России /И.И.Заславская // Общественные науки и современность. – 2011. - № 3. - С. 13-25.
5. Куценко О. / О.Куценко. Общество неравных. Міністерство освіти України, Харківський національний университет. Харків, 2000. - С. 281.
6. Куценко О. Расколотое общество? / О.Куценко. Социальные эффекты институциональных изменений // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. М. - МВШСЭН, 2000. - С. 278.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П.; пер. с англ. под ред. В.А.Ядова. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
8. Шабанова М.А. Посткомммуничтический трансформационній процесс в России: механизменная перспектива анализа / М.А.Шабанова // Социологические исследования. – 2004. - №1. - С. 142-151; Шабанова М.А. К интерпретации хода и перспектив современного трансформационного процесса /М.А.Шабанова // Куда пришла Россия? … Итоги социетальной трансформации / под общ.ред. Т.И.Заславской. – М. : Моск. Высшая школа социальных и экон. наук, 2003. – С. 380-386.
9. Заславская. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т.Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перспективы . – 2000. -№ 6 (50). – С. 14-19; Шабанова, М. А. Успешные экономические акторы:

адаптационное и протестное поведение в противоправном поле [Текст] / М. А. Шабанова // Социологические исследования. - 2007. - № 10. - С. 39-51.

Отримано 18.10.2013р.

УДК 316.47

Жуков В.І.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, магістр соціології, кандидат педагогічних наук, доцент

Гузич С.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, магістр

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

У статті аналізується структура трудових цінностей сучасної української молоді, а завдяки факторному аналізу виявлено складову цих цінностей.

Ключові слова: *трудові цінності, факторна структура трудових цінностей*

В статье анализируется структура трудовых ценностей современной украинской молодежи, а с помощью факторного анализа виявлено состав этих ценностей.

Ключевые слова: *трудовые ценности, факторная структура трудовых ценностей*

In this article we analyze the labor wealth structure of Ukrainian modern youth and due to factor analysis found component of this wealth.

Keyword: *labor wealth, factor structure of labor wealth*

***Актуальність дослідження*.** Пострадянські суспільства перебувають в стадії глибокої трансформаційної кризи, що проявляється зокрема і в кризі цінностей, важливу роль серед яких займають трудові цінності [2,5,7,8]. Перехід до ринкових відносин руйнує стару систему мотивації, а нова, «ринкова» система усе ще формується. Суперечливі інституційні зміни продкують несприятливе середовище для розвитку позитивної мотивації, системи трудових цінностей. Особливо це відзначається при входженні молоді на ринок праці, коли її професійне визначення відбувається в складних умовах (деформації інституційних каналів професійної мобільності, неузгодженість між інститутом освіти та ринком праці тощо). Зазначені умови змін відбились й на ціннісних структурах, які саме в умовах трансформаційного суспільства, «універсальної кризи» [4], «аномічної деморалізованості» [1] стають глибинними регуляторами соціальних відносин.

Майбутній розвиток значною мірою залежить від тих, хто приходить на зміну старшому поколінню. При цьому формування та розвиток трудового потенціалу української молоді залежить не тільки від освітнього, професійного, інтелектуального рівня молодих спеціалістів, а й значною мірою від їх мотивації.

° © Жуков В.І., Гузич С.О., 2013 р.

Метою статті є визначення факторної структури трудових цінностей сучасної молоді в Україні. Для виконання поставленої мети була обрана база масиву EVS-2008, а саме блок питань щодо оцінки респондентами ступіню важливості для них різних сфер життя - роботи, сім'ї, друзів, дозвілля та ін. (розглядається тільки працююча молодь віком до 35 років).

Факторна структура трудових цінностей молоді в Україні

Завдяки інструментарію дослідження EVS-2008 і факторному аналіз виявлені характерні поєднання різноманітних трудових цінностей української молоді. За допомогою кореляційної матриці, для факторизації відібрано 11 суджень про суб'єктивне значення різних аспектів роботи (значимість фіксується за двобальною школою):

- Гідна оплата праці
- Не дуже напружена робота
- Гарантії збереження робочого місця
- Суспільно-корисна робота
- Зручні години роботи
- Можливість проявити ініціативу
- Тривала відпустка
- Робота, де Ви відчуваєте, що можете чогось досягти
- Відповідальна робота
- Цікава робота
- Робота, яка відповідає здібностям

Для аналізу з вибіркової сукупності були відібрані працевлаштовані респонденти з України віком до 35 років (384 респондентів). Факторний аналіз (метод головних компонент) виявив три фактори, які є суттєвими за своєю інформативністю (їх власні числа більше або дорівнюють одиниці) і пояснюють 50% сумарної дисперсії всіх обраних для аналізу ознак (1 фактор – пояснює 27 % дисперсії, 2 фактор – 13 %, 3 фактор – 10 %), (Див. таблиця 1.)

В. Магун, зазначає, що в оцінці важливості різних аспектів, можливими є дві наступні тенденції – універсальної актуалізації всіх трудових цінностей та вибіркової актуалізації [6].

Слід відмітити, що при проведенні дослідження EVS-2008 не обмежувалась кількість цінностей, проте респонденти обирали одні, нехтуючи іншими, що сприяє виявленню зазначених тенденцій. Факторних аналіз показує, що перший фактор ілюструє саме тенденцію універсальної актуалізації всіх трудових цінностей, в той час, як другий та третій – тенденції вибіркової актуалізації.

З першим фактором, інформативність якого 27% позитивно пов'язані показники важливості всіх аспектів роботи, при чому факторні навантаження більшості показників приблизно однакові. Дещо виділяється цінність гідної заробітної плати, що має в цьому факторі мінімальне навантаження. У межах даного фактору відображені досить різнобічні вимоги щодо роботи, які зазвичай протиставляються один одному: довготривалі та тимчасові, активні та пасивні, індивідуальні та соціальні аспекти. При зростанні значення першого фактору зменшуватиметься кількість аспектів праці, що визнаються важливими, і навпаки – при зменшенні значення зазначеного фактору збільшується кількість аспектів, що є важливими. Отож відповідно до навантажень, першому фактору притаманна

загальна висока/стримана оцінка важливості різних аспектів праці. Індивідуальні оцінки по даному фактору корелюють з показником рівня кваліфікації працівників: r = 0.19 (N = 410, p < 0.001). Тобто, чим вищий кваліфікаційних рівень респондента, тим важливішими для нього стають усі аспекти праці.

Таблиця 1 - Факторна структура трудових цінностей української молоді

	Компонента		
	1 фактор Актуалізація усіх трудових цінностей	2 фактор Еквівалентний обмін	3 фактор Нееквівалент-ний обмін
Гідна оплата праці	0,292	0,141	0,637
Не дуже напружена робота	0,365	0,516	-0,442
Гарантії збереження робочого місця	0,428	0,161	0,530
Суспільно-корисна робота	0,648	-0,182	-0,065
Зручні години роботи	0,483	0,599	-0,018
Можливість проявити ініціативу	0,617	-0,349	-0,188
Тривала відпустка	0,569	0,496	-0,137
Робота, де Ви відчуваєте, що можете чогось досягти	0,623	-0,322	-0,082
Відповідальна робота	0,494	-0,392	-0,131
Цікава робота	0,519	-0,114	0,284
Робота, яка відповідає здібностям	0,600	-0,139	-0,064

Для другого фактору, інформативність якого 13%, в якості важливих трудових цінностей частіше відмічаються можливість ненапруженої роботи, зручні години, тривала відпустка, і навпаки рідше згадується важливість хорошої заробітної плати, надійність робочого місця, можливість чогось досягти. Таким чином, в даному факторі протистоять дві групи цінностей. Із зростанням значень по даному фактору, характерним є прагнення до більшої кількості вільного часу, наявності гнучкого графіку, можливості відпочинку. В той час, для в людей з низьким значенням по даному фактору акцентується важливість хорошої заробітної плати, можливості кар'єрного зростання, надійності зайнятості, і зменшується важливість наявності відпусток, відпочинку тощо.

При аналізі системи трудових цінностей відбувається взаємний обмін між працівником та організацією вільного часу, відпочинку, відсутності тиску тощо на відповідну заробітну плату, можливість кар'єрного зростання, гарантію збереження робочого місця [5]. При визначенні кореляції даного фактору з соціально-демографічними ознаками було виявлено, що існує кореляція між зазначеним фактором та статтю респондента: r = 0.17 (N = 410, p < 0.001). Якщо додати ознаку «стать респондента» до вихідного набору трудових цінностей, то дана ознака додасться саме до другого фактору, при чому з значним факторним навантаженням (0.69). Відповідний висновок, що працівники-чоловіки частіше вибирають цінності особистої кар'єри, в той час, як працівники-жінки – цінність гнучкого графіку.

Третій фактор також демонструє тенденцію вибіркової актуалізації. В даному випадку найбільше значення надається хорошій оплаті, при цьому не напруженій праці на гарантованому збереженню робочого місця. Даний випадок є прикладом нееквівалентного обміну. Також цей фактор є ілюстрацією роботи як необхідності для отримання заробітної плати, нарахування трудового стажу, в той час як зменшується значення ініціативності, самореалізації, суспільної користі. Таким чином, особи, які мають високі показники за даним фактором визнають цінність гідної заробітної плати з мінімізацією власних зусиль. В той час, як зі зменшенням значення фактору – відбувається відхід від матеріальних аспектів трудових відносин, коли важливим стає самореалізація, суспільно-корисна праця.

Чинники, що впливають на факторну структуру трудових цінностей

Внаслідок проведеного факторного аналізу було створено змінні, що відповідають виділеним факторами. Для виявлення більш детальних характеристик індивідів, що мають різні факторні навантаження та чинники, що мають на них вплив були побудовані регресійні моделі за методом лінійної регресії, (Див. таблиця 2.)

Таблиця 2 - Сводка для модели

Модель	R	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стдандартна помилка оцінки
1	0,305[a]	0,093	0,088	0,91307328
2	0,370[b]	0,137	0,126	0,89359322
3	0,407[c]	0,166	0,151	0,88107719
4	0,434[d]	0,219	0,209	0,87142733

1.Залежна змінна – фактор загальної актуалізації.

Незалежні змінні:

- кваліфікаційних рівень,
- «конкуренція - це добре, вона стимулює людей наполегливо працювати та розвивати нові ідеї»,
- віра у Бога,
- однакове соціальне походження в шлюбі.

Коефіцієнт множинної кореляції між усіма факторами та залежними змінними R = 0,434. Для коефіцієнта детермінації маємо, що R^2 = 0,219. Це означає, що запропонована модель із зазначених чотирьох незалежних змінних пояснює приблизно 22 % варіативності фактору загальної актуалізації.

Поглянемо в наступну таблицю 3. Стандартні відхилення є в межах норми, тому можемо проводити аналіз. Якщо записати рівняння регресії в стандартизованих координатах, то вийде: ф*актор 1 = 0,364(кваліфікаційних рівень)+0,23(конкуренція)-0,13(віра в Бога)+0,14 (однакове соціальне походження в шлюбі) – 1,7*. Інтерпретуючи отримані дані, отримуємо те, що кваліфікаційний рівень респондента сприяє збільшенню факторних навантажень за першим фактором. Тобто кваліфіковані працівники визнають важливість усіх зазначених аспектів праці. Інші складові регресійної моделі демонструють незалежність,

вимогливість до себе та шлюбного партнера, а також готовність витримувати конкуренцію.

Таблиця 3 - Коефіцієнти[a]

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандар-тизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета		
1	(Константа)	-1,716	0,216		-3,312	0,001
	Кваліфікаційний рівень	0,098	0,075	0,364	1,309	0,001
	Конкуренція - це добре	-0,085	0,135	0,230	-0,630	0,000
	Віра у Бога	0,191	0,078	-0,129	2,446	0,002
	Однакове соціальне походження в шлюбі	0,194	0,072	0,141	2,682	0,000

a. Залежна змінна: REGR factor score 1

2. *Залежна змінна* – фактор еквівалентного обміну.

Незалежні змінні:

- стать,
- «той хто працює, повинен більше отримувати»,
- «принизливо отримувати гроші, якщо їх не заробляєш».

Коефіцієнт множинної кореляції між усіма факторами та залежними змінними R = 0,389. Для коефіцієнта детермінації маємо, що R2 = 0,171. Це означає, що запропонована модель із зазначених чотирьох незалежних змінних пояснює приблизно 17 % варіативності фактору еквівалентного обміну, (Див. таблиця 4.)

Таблиця 4 - Сводка для моделі

Модель	R	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стандартна помилка оцінки
1	0,324[c]	0,105	0,094	0,92472456
2	0,370[d]	0,137	0,122	0,91004783
3	0,389[e]	0,171	0,153	0,90429195

Відповідно до коефіцієнтів запропонованих у таблиці 5 побудуємо стандартизоване рівняння лінійної регресії для фактору еквівалентного обміну. *Фактор 2. = 0,483(стать) – 0,14 (Той, хто працює, повинен більше отримувати) + 0,095(Принизливо отримувати гроші, якщо їх не заробляєш) – 1,6.* Отримана регресійна модель демонструє гендерні відмінності за зазначеним фактором. Що пояснюється відмінностями життєвих стратегій для жінок та чоловіків. Інші змінні, які входять до складу регресійної моделі демонструють прагнення отримання прибутків відповідно до результатів праці.

Таблиця 5 - Коефіцієнти[a]

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандар-тизовані коефіцієнти	t	Значення
		B	Стандартна помилка	Бета		
1	(Константа)	-0,342	0,209		-1,635	0,103
	Стать	0,128	0,076	0,483	1,683	0,000
	Той, хто працює, повинен й більше отримувати	-0,012	0,138	-0,140	-0,085	0,000
	Принизливо отримувати гроші, якщо їх не заробляєш	0,097	0,073	0,095	1,333	0,002

a. Залежна змінна: REGR factor score 2

3. Залежна змінна – фактор нееквівалентного обміну.

Незалежні змінні:

- освіта,
- важливість друзів та знайомих,
- «щоб повністю позвивати свої здібності та таланти, необхідно працювати»,
- «держава більшою мірою повинна нести відповідальність за те, щоб всі громадяни були забезпечені».

Коефіцієнт множинної кореляції між усіма факторами та залежними змінними R = 0,52. Для коефіцієнта детермінації маємо, що R^2 = 0,194. Це означає, що запропонована модель із зазначених чотирьох незалежних змінних пояснює приблизно 19 % варіативності фактору еквівалентного обміну, (Див. таблиця 6.)

Таблиця 6 - Сводка для моделі

Модель	R	R-квадрат	Скоррек-тований R-квадрат	Стдандартна помилка оцінки
1	0,321[a]	0,085	0,078	0,89530822
2	0,420[b]	0,117	0,106	0,86759322
3	0,467[c]	0,166	0,151	0,91107719
4	0,521[d]	0,194	0,182	0,85144733

Відповідно до коефіцієнтів запропонованих у таблиці 7. побудуємо стандартизоване рівняння лінійної регресії для фактору еквівалентного обміну. *Фактор 3. = - 0,392(освіта) + 0,26 (Важливість друзів та знайомих) - 0,17(Щоб повністю позвивати свої здібності та таланти, необхідно працювати) + 0,17 (Держава повинна нести відповідальність за забезпечення громадян) – 0,17.*

Отримані дані демонструють, що чим вищим є освітній рівень респондентів, тим меншими є навантаження за фактором нееквівалентного обміну. Те, що в модель потрапила змінна «Щоб повністю позвивати свої здібності та таланти, необхідно працювати» демонструє те, що молодь, яка має великі навантаження за третім фактором не може самореалізуватися в трудовій діяльності. Слід

відмітити, що модель загалом демонструє пасивну участь в трудовій діяльності індивідів, які мають високі навантаження за зазначеним фактором. Адже негативним є вплив освітнього рівня, можливості самореалізації в праці, в той же час важливість друзів та знайомих та важливість держави в забезпеченні. Слід відмітити що третій фактор є протилежним для першого фактору, де люди з високими факторними навантаженнями демонструють активну позицію в трудовій діяльності.

Таблиця 7 - Коефіцієнти[a]

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандар-тизовані коефіцієнти	t	Значення
	B	Стдандартна помилка	Бета		
(Константа)	0,172	0,226		0,762	0,446
Освіта	0,014	0,078	-0,392	0,173	0,000
Важливість друзів та знайомих	0,102	0,139	0,261	0,734	0,004
Щоб повністю розвити свої здібності та таланти, необхідно працювати	0,065	0,073	-0,174	0,887	0,000
Держава повинна нести відповідальність за забезпечення громадян	-0,173	0,051	0,167	-3,367	0,001

a. Залежна змінна: REGR factor score 3.

Висновки. В суспільстві, що трансформується відбувається розбіжності між декларованими ціннісними орієнтаціями та цінностями, що детермінують реальну поведінку. Як показав аналіз концепцій цінностей, зміна соціальних умов, веде до того, що механізм відтворення ціннісних орієнтацій перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Факторний аналіз сприяв виявленню цінності самореалізації як складовою фактору загальної актуалізації (що пояснюється вимогливістю до всіх аспектів праці). Фактори вибіркої актуалізації в той час демонструють те, що цінності самореалізації мають незначні навантаження. Що свідчить про те, що в структуру трудових цінностей сучасної української молоді зазначенні цінності не є визначальними.

Список використаних джерел

1. Головаха Е. Феномен "аморального большинства" в украинском обществе: постсоветская трансформация массовых представлений о нормах социального поведения // Україна-2000. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С.460-468.
2. Здравомыслов А., Ядов В. Человек и его работа в СССР и после.– М.: Аспект-Пресс, 2003. – 485 с.
3. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация Новая постиндустриальная волна на западе. Антология / под. ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.261- 291.
4. Лапин Н.М. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры // СОЦИС. – 2000, – № 7. – С.3-12.
5. Магун В.С. Российские трудовые ценности: идеология и массовое сознание // Мир России. 1998. Т. 7. – № 4. – С. 113-144.
6. Магун В.С., Энговатов М.В. Динамика притязаний и изменение ресурсных стратегий молодежи: 1985-2005 годы // Отечественные записки. 2006. – № 3. – С. 76-96.

7. Монусова Г. А. Сфера труда: субъективные оценки и объективные характеристики в межстрановых сопоставлениях // Россия в Европе: по материалам международного проекта «Европейское социальное исследование» / Под общей редакцией А.В. Андреенковой и Л .А. Беляевой. М.: Academia, 2009.

8. Ручка А.А. Ціннісні приоритети населення України за умов суспільних трансформацій // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Том. 1. Аналітичні матеріали / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.201-215.

Отримано 30.11.2013 р.

УДК 316. 48

Шевель І.П. °

Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології

ДВА НАПРЯМКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ (КОНЦЕПЦІЇ С.ГАНТІНГТОНА І ДЖ. АРРІГІ)

В сучасному світі, що глобалізується, соціальні конфлікти набувають нових рис і масштабу. Можна виділити два основних теоретико-методологічних напрямки розгляду глобальних конфліктів за визначальними чинниками їх виникнення і протікання:економіко-фінансовий та культурно-ціннісний. Перший напрямок представлений у концепції «боротьби за гегемонію» Дж.Аррігі, другий у концепції С. Гантінгтона «зіткнення цивілізацій».У взаємодоповненні вони складатимуть підвалини сучасного трактування причин, форм і наслідків суспільних протистоянь.

Ключові слова : *глобальний конфлікт, світ-системний аналіз,гегемонія, війна,зіткнення цивілізацій*

В современном глобализирующемся мире, социальные конфликты приобретают новые черты и масштабы. Можно выделить два основных теоретико - методологических направления рассмотрения глобальных конфликтов с определяющими факторами их возникновения и протекания : экономико -финансовый и культурно - ценностный . Первое направление представлен в концепции «борьбы за гегемонию » Дж.Арриги , второй в концепции С.Хантингтона « столкновения цивилизаций ». В взаимодополнении они составляют основы современной трактовки причин, форм и последствий общественных противостояний.

Ключевые слова*: глобальный конфликт, мир - системный анализ, гегемония, война, столкновение цивилизаций*

In today's globalizing world, social conflicts acquire new features and scale. There are two main areas of theoretical and methodological review of global conflicts determinants of their occurrence and course: economic , financial and cultural values . The first direction is represented by the concept of the "struggle for hegemony " Dzh.Arrihi second S.Hantinhtona the concept of a "clash of civilizations ." In the complementarity they form the foundation of the modern interpretation of the causes, forms and consequences of social struggles.

Keyword*: global conflict , world- system analysis, hegemony, war, clash of civilizations*

В сучасному світі можна виділити два основні напрямки осмислення глобального протистояння в подальшій історії людства. Перший – в площині різного рівня економічного розвою, боротьбі за матеріальні ресурси,

° © Шевель І.П., 2013 р.

протистояння за контролем над фінансовою сферою, науково-технічною модернізацією, а, отже, супутніми їм нерівності, експлуатації, примусу, гноблення,тощо. Другий – в площині розходження ціннісно-нормативних світів, різного світосприйняття, проблемної сумісності суперечливих духовних орієнтирів, способів життя і різних частин людності.

В наявності два підходи до визначення головних джерел та чинників глобальних конфліктів в суспільному розвитку. Їх уособлюють такі відомі аналітики сучасних суспільних процесів в макросоціологічному ракурсі як Самуель Гантінгтон і Джовані Аррігі, що репрезентують ці напрямки в своїх концепціях глобального розвитку. З певною умовністю до означених напрямків можна долучити й широке коло соціологів, політологів, культурологів, економістів, погляди яких так чи інакше тяжіють до одного з них.

Актуальність цього дослідження в тому, що конфлікт займає глобальне місце в розходженні ціннісно-нормативних світів, де війна, як один з основних елементів різноманітної структури конфлікту «боротьби за гегемонію» та «зіткнення цивілізацій».

Домінантою першого є боротьба за матеріальні ресурси в глобальному масштабі, наслідками якої стають конфліктні протистояння груп країн, об'єднань, союзів, світових наднаціональних корпорацій за контроль над ними, тобто за розподіл благ, прибутки, врешті, за добробут та процвітання. Таке конфліктне протистояння може концептуалізуватись у вигляді, наприклад, теорії світ-системного аналізу І.Валлерстайна [3], де воно представлене як конфлікт між розвинутими і слаборозвинутими регіонами світу, боротьбою між «центром і периферією» або країн «півночі і півдня» чи у міркуваннях Р.Дарендорфа [6] про життєві шанси різних частин людства в пошуках нового глобального устрою, інших баченнях конфліктності у світовому масштабі такого типу.

Останнім часом набула популярності концепція «боротьби за гегемонію» італійсько-американського теоретика Дж.Аррігі. Зокрема, його історичні розвідки та сьогоденний аналіз війн як однієї з форм глобальних конфліктів. Отже,війна, як один з основних елементів глобального конфлікту або ж , за визначенням Дж.Аррігі - «боротьби за гегемонію», привертає увагу сучасних соціологів, що займаються теоріями суспільних конфліктів.

Метою статті є з'ясування як за допомогою воєн вирішувалося і вирішується питання про гегемонію, визначаються симпатії чи антипатії населення тої чи тої країни, як за певних умов, вони стають необхідністю і є неминучими.

Розмір багатства, прибутку, успішності різних фінансових операцій та обсягу влади, також багато в чому вирішуються за допомогою воєн. Не дивно, що Дж.Аррігі ставить і ретельно досліджує проблему співвідношення війни і фінансів (кредиту, бюджету, інфляції і т.д.). Так, він пише: "нас цікавлять відносини між війною/світом і інфляцією/дефляцією, з одного боку, і між довгостроковими коливаннями в цінах і системних циклах накопичення - з іншого" [1,с.230].

Центральне місце цьому дослідженні глобальних конфліктів займає конфлікт, який можна досить умовно назвати "боротьбою за гегемонію". Для успіху у війні необхідна в першу чергу фінансова самодостатність і конкурентноздатність, а також самодостатність і конкурентноздатність у використанні насильства і засобів ведення війни. Однак, як стверджує Аррігі, "

великі війни були єдиним важливим фактором у заохоченні інфляційних тенденцій у європейському світі - економіці" [1,с.230]. Точка зору щодо того, що єдиним актором інфляційних тенденцій є тільки війна вельми дискусійна і все ж він дотримується цієї тези. Дж.Аррігі вважає, що тривала послідовність воєн, які вела Іспанія у XVI столітті, намагаючись встановити імперське правління в Європі, викликала різку інфляцію в абсолютному вираженні в порівнянні з століттям XIX-му. " І, навпаки, можна припустити, що британський столітній світ (1815 - 1914) багато в чому пояснює, чому XIX століття було часом різкої дефляції і в абсолютному відношенні, і порівняно з XVI століттям " [1,с. 230]. При інфляції гроші дешевшають, їх потрібно більше, але і саме ведення війни вимагає грошей, її необхідно фінансувати, вона вельми дороге підприємство, часто " грошові витрати на такі війни неминуче перевищують грошову вигоду від них"[1,с.81,3]. Тому необхідна свого роду «раціоналізація» війни, її упорядкування, структуризація, організація, надання їй нових якісних форм, засобів і методів ведення, а головне, як в будь-якому проекті, необхідний облік доходів і витрат ведення війни. Капіталістична діяльність у будь-якій своїй формі завжди потребувала захисту. Особливо явно це проявилося на ранніх етапах торговельної експансії за часів середньовіччя при торгівлі на далекі відстані, а в Новий час - на морі, де серйозну загрозу представляли собою пірати. Зокрема, Дж.Аррігі пише, що у буржуазних представників генуезьких купецьких класів виникла серйозна проблема. Вони "почали" страждати "від серйозної хронічної диспропорції між своїми величезними грошовими накопиченнями, інформацією та діловими секретами і зв'язками, з одного боку, і скромними можливостями забезпечити захист собі й своїй торгівлі у все більш конкурентному і ворожому світі – з іншого боку" [1,с.170] . Саме тому генуезці звернулися до правителів Португалії та Іспанії, які спеціалізувалися на забезпеченні захисту, щоб в їх особі знайти ефективних і підприємливих партнерів, котрі «постачають захист» для пошуків нових торгових шляхів до Індії. Що, з рештою, призвело до відкриття Америки Колумбом. У подальшому "голландські купці вступили в неформальні взаємини політичного обміну з англійською монархією, яка забезпечувала їм захист в обмін на режим сприяння у торгівлі та фінансах" [1,с.190-191]. Аррігі, по суті, вказує, що є кілька варіантів "витрат захисту" та кілька шляхів їх зниження. Серед них історично, можливо, один з перших, це " генуезцкій " варіант, варіант " екстерналізації " витрат захисту. Як було зазначено вище, генуезці не власними силами захищали свої торгові судна, їх торгові шляхи в процесі своєї торговельної експансії, а шукали захист за допомогою можливостей з боку інших суб'єктів. Це було своєрідний поділ праці, згаданих акторів, на торгово - комерційну та оборонно – військову діяльність. Кожен із суб'єктів спеціалізувався у своїй сфері і це вело до її ефективності, підвищуючи прибутковість торгівлі та знижуючи витрати захисту обох суб'єктів. Дж.Аррігі, зокрема, пише: "замість того щоб ставати самодостатніми і конкурентно спроможними в своїй військово – політичной діяльності, необхідної для ефективного захисту торгівлі, генуезці звикли покладатися на певні «хабарі», за допомогою яких могли добитися захисту у своїх іберійських партнерів. Це здавалося гарним способом скоротити власні витрати. По суті, така екстерналізація витрат захисту цілком могла бути найважливішим фактором, який забезпечив успіх генуезців в організації системного циклу накопичення.[1,с.208]. Іншим шляхом пішли голландці, вони

відмовилися від початкових пошуків захисту і стали захищати себе самі, стали «спиратися на фундаментальну самодостатність і конкурентоспроможність при застосуванні сили і управління нею"[1,с.209]. Цей шлях одержав - «інтерналізація витрат захисту». Саме поняття в науковий обіг ввів Нільс Стенсгард, щоб пояснити успіхи європейських акціонерних компаній в Ост - Індії. Ці компанії самі виробляли собі захист, причому його вартість виявлялася нижче, ніж плата, що стягувалася місцевою владою у вигляді мита та відвертого здирництва за захист торгових суден або караванів від набігів розбійників і піратів. Цей голландський шлях інтерналізації витрат захисту виявився досить ефективним в історичних умовах його застосування. По-перше, він дозволяв здійснювати привласнення данини за охорону, уникати здирництва (хабарів). По-друге, самостійно визначати, встановлювати якість, тип, спосіб захисту, тобто витрати захисту вводилися в рамки раціональної калькуляції, і їх можна було прогнозувати. По-третє, голландці допомогою такого типу витрат захисту змогли встановити і підтримувати монопольний контроль над низкою сфер регіональної торгівлі, зокрема, над балтійською торгівлею, що значно підвищило її прибутковість. По-четверте, в подальшому, "взявши у свої руки політичну організацію комерційного простору, голландці змогли застосувати капіталістичну логіку дій стосовно витрат захисту під позаєвропейських світів" [1,с.211]. У цілому, " інтерналізація витрат захисту дозволила голландцям завести системний процес накопичення капіталу на багато далі, ніж була здатна генуезька стратегія екстерналізації витрат захисту" [1,с.211] – пише Дж.Аррігі. Ще однією формою зниження витрат захисту є "захисна рента", "тобто винятковими перевагами у витратах, пов'язаними з абсолютною або відносною геостратегічної ізольованістю від основних областей між державних конфліктів, з одного боку, і абсолютною або відносною близькістю до основного перетинанню шляхів світової торгівлі - з іншого" [1, с. 108] , досить тривалий час користувалися Великобританія і США. Це був «прекрасний захист» у війнах за гегемонію та інших глобальних чи світових війнах. Геостратегічну ізольованість Англії забезпечувала протока Ла - Манш, а Сполученим Штатам - Атлантичний і Тихий океани. США взагалі є таким собі «островом», розміром з континент, які мають доступ до обох найважливіших океанів світу.

Більше того, Дж.Аррігі відзначає, що в процесі формування сучасної міждержавної системи виник зразковий капіталістичний режим ведення війни і зміцнення держави, який можна, досить умовно, назвати" калькуляцією війни". Він являє собою ряд принципів, властивостей і характеристик сучасних капіталістичних воєн. Вона включає,положення про те, що "територіальні придбання здійснювалися тільки після ретельного розрахунку вигод і витрат " [1,с.80] ведення війни та про "баланс сил" як механізм скорочення "витрат захисту" і їх мінімізацію.

Крім того, війну треба вести "чужими руками". Дж.Аррігі призводить точку зору американського історика В.Макенді щодо того, що вже в багатьох італійських містах-державах на зорі капіталізму широке поширення набули послуги збройних іноземців, найманців,"утримання потужних приватних армій"[1,с.163]. Ця капіталістична практика, яку можна назвати "приватизацією воєнних дій", тривала й далі, аж до теперішнього часу. Йдеться також і про самоокупність війни, тобто перетворення частини витрат на захисту прибутків. Найманці, наприклад, витрачали свою платню в самих італійських містах-державах і цим самим

повертали отримані ними гроші в оббіг. Але найбільш досконалий спосіб реалізації принципу самоокупності війни - "військо векейнсіанство" або, як ще його називає Дж.Аррігі, "зміцнення національної економіки", "економічний націоналізм". Їх сутність - у мобілізації та залученні все більшого числа громадян країни в різні види діяльності, які "прямо або дотично використовувалися при веденні війни". З його точки саме зміцнення національної економіки довело до досконалості практику самоокупності війни шляхом перетворення витрат на захисту доходів. Комерціалізація війни, це своєрідна форма самоокупності війни, але відмінна від "військового кейнсіанства". Реалізація цього принципу спрямована на те, щоб перетворити війну в "прибуткове" підприємство, використовувати її як засіб отримання прибутку. Як пише Аррігі, на початку XIV століття. Англія була найбільшим і найважливішим постачальником якісної шерсті для італійських і фламандських виробництв, однак, у цей же період різко погіршився англійський платіжний баланс, серйозно змінилася кон'юнктура цін на шерсть в Європі, тому для Англії виникла необхідність у компенсації негативного впливу скорочення шерстяної торгівлі, що вона і вирішила здійснити за допомогою Столітньої (1337 - 1453) англо – французької війни". Використовуючи зовнішні фінансові надходження правлячі англійські кола відреагували на зміну кон'юнктури спробою отримати через війну те, що вони більше не могли отримувати через торгівлю. Прямим доказом тому, яке значення мав платіжний баланс при ухваленні рішення про вторгнення до Франції, слугує той факт, що першою метою англійців на континенті було змусити своїх фламандських клієнтів до більш вигідних умов торгівлі. Тобто війна була викликана занепадом зовнішньої торгівлі, як наслідок - дефіцитом бюджету і призвела до нав'язування клієнтам за допомогою війни більш високих цін насильницькими позиками. Більше того, в ході війни відбулася військова деіндустріалізація міста І, одного з найважливіших центрів з виробництва тканини у Фландрії і одного з конкурент і в англійської шерстяної промисловості. Раціоналізація війни в цілому і раціоналізація методів її ведення, зокрема у процесі міждержавної боротьби за владу, і численних воєн в багатьох були вироблені "нові методи ведення війни (іспанські піхотні полки, професійні регулярні армії, мобільні облогові знаряддя, нові системи фортифікації і так далі), які давали їм вирішальну перевагу в силі по відношенню до інших правителів, [1, с. 83].

За Дж.Аррігі, в умовах нового системного хаосу початку XVII століття в Європі виникла загальна зацікавленість у необхідності раціоналізації боротьби за владу і ведення війни. Багато представників європейської еліти почали розуміти, що в умовах хаосу і ескалації боротьби за владу (війни) вони "не отримають нічого, проте втратять все від її продовження". Знову ж голландці постійно і систематично стали шукати "шляхи і засоби недопущення ескалації конфлікту до такого ступеня, яка загрожувала б торговим і фінансовим основам їх багатства і впливу"[1,с.89]. Це було реалізацією свого роду принципу "умиротворення війни", який знайшов свій прояв у створенні нової системи правління - Вестфальської системи національних держав, трансформована форма якої проіснувала в Європі до XX століття.

Водночас спостерігається соціалізація війни. Перетворення національної економіки в інструмент міждержавної боротьби, "демократизація націоналізму" та"індустріалізація війни "призвели до зростання «соціальної влади незаможних",

збільшенню ролі народних мас. Їх виробнича діяльність, в першу чергу промислового пролетаріату, "стала основною складовою зусиль правителів щодо зміцнення держави і ведення війни" [1,с.110]. За цих умов початок війни, особливо між великими державами, мав викликати і викликав протидію підданих. Він виявлялося в різних формах: хвилях народного протесту і невдоволення, збуреннях й навіть революціях.

До характеристик сучасних війн слід віднести і відзначену Аррігі тенденцію появи) "квазівійн". Це спорадичні, безперервні, уповільнені, тривалі збройні сутички, котрі часто не мають чітких меж у часі і просторі, що відбуваються на декількох рівнях (мікро -, мезо -, макро -, у містах , кварталах , сільській місцевості , на підприємствах , у навчальних закладах і т.д.) з участю субнаціональних і навіть наднаціональних сил. Часто ці зіткнення стихійні, протікають поза будь-якої їх організації, існуючих соціальних інститутів, норм і правил. Одна з причин - ослаблення ролі держав та влади взагалі. Квазівійни, на думку ряду соціологів, являють собою виклик державі, ознака того, що сучасне "глобальне життя, можливо, вступило в епоху "турбулентності", якої світ не бачив з часів серйозних перетворень всіх аспектів світової політики, що завершилися в 1648 році Вестфальським договором" [1,с.126].

Власне, поява в сучасному світі " квазівійн " говорить про те, що війни досить різні між собою не тільки за формою, цілям, типами, механізмом, але і по своїй якості, за принципами і характером своєї організації та протікання. Можна сказати, що до форм і складових, як між капіталістичної конкуренції, так і міждержавної боротьби Дж.Аррігі відносить різні типи воєн, у тому числі і світові, глобальні війни, "холодну війну" ідеологічну боротьбу, торгові війни, гонку озброєнь, накопичення через вилучення, різні типи витрат на захист і т.д. Але це і форми, і складові конфлікту у вигляді "боротьби за гегемонію".

Слід ще раз підкреслити, що, з точки зору Аррігі, сучасний глобальний конфлікт "боротьби за гегемонію" загострюється, приймаючи різні форми, у тому числі і світових воєн. Усе це відбувається на фоні фінансової експансії і особливо в періоди фінансових криз, але так чи інакше в основі його економічні інтереси й цілі. Можна сказати, що запропонований Аррігі аналіз воєн має очевидну актуальність в наш час. Він, звичайно, має свої обмеження, але це не применшує його значимості й методологічної корисності.

Другий напрямок найяскравіше представляє С.Гантінгтон своєю концепцією «зіткнення цивілізацій». В ній лінія конфліктного розламу проходить в глобальному масштабі між культурними моделями суспільної організації, ціннісними системами, світовідчуттями і самовизначеннями народів, які складаються в цивілізації.

Швидкий економічний розвиток азійських країн, передусім Китаю, феномен «азійського самоствердження», «ісламське відродження» (ісламський виклик) з наголошенням на принциповій відмінності від західного світу – сприяє формуванню потужної альтернативи ідеалам і цілям універсалізму культури Заходу, модернізації і вестернізації усього світу.

За твердженнями С. Гантінгтона, глобальна політика у наш час вибудовується зовсім по-новому – у відповідності з напрямами розвитку культури: «народи і країни з подібними культурами об’єднуються, народи і культури з різними культурами розпадаються на частини».[5,с.185]. Іншими словами,

культурні спільноти йдуть на зміну об»єднанням на базі ідеологій , лінії культурних розламів стають основними лініями конфліктів в глобальній політиці. Фактором, що визначає симпатії чи антипатії населення тої чи тої країни стає культурна ідентичність. Власне проблема ідентичності у багатьох країнах є центральною. На тлі кризи ідеологій загострюються питання ідентифікації: «для людей у першу чергу має значення кров і віра, релігія і родина. Люди об'єднуються з тими у кого ті ж коріння, церков, мова, цінності й інститути, та дистанціюються від тих, у котрих вони інші»[5, с.186]. В світі, що постійно змінюється, люди через ідентичність шукають і забезпечують собі безпеку. Конфлікти у сучасному світі повсюдні й постійні, «людині притаманно не навидіти, для самовизначення і мотивації людям потрібні вороги: конкуренти в бізнесі, суперники в досягненнях, опоненти в політиці» [5, с.194]. Конфлікти не зникають, вони змінюють свою форму і зміст. У наші часи, за твердженнями С.Гантінгтона, виникають нові ідентичності, корені яких в культурі, і нові моделі конфліктів між спільнотами з різних культурних утворень, що на найвищому рівні називаються цивілізаціями, зокрема між цивілізаційні конфлікти.

Якщо за часів «холодної війни» в глобальних конфліктах брали участь наддержави та їх сателіти, нейтральні чи не приєднані країни («старі» суб'єкти , актори «старих конфліктів»), то у «нових конфліктах» його суб'єктами є цивілізації, країни-учасниці, стрижневі держави, країни одинаки, розколоті країни. Країна-учасниця – це країна, яка повністю ототожнює себе в культурному плані з однією з існуючих цивілізацій. Стрижнева країна – це наймогутніша і центральна у культурному відношенні держава в тій чи тій цивілізації. Країна-одинак – єдина в соціокультурному плані державна спільність із власною культурною ідентичністю й через це – ізольована від іншого світу. Розколоті країни – це країни, де великі групи населення належать різним цивілізаціям, та, як правило, до різних етносів.

До суб'єктів нового конфлікту можна віднести також споріднені в культурному плані меншини, що мешкають в різних, найчастіше сусідніх, країнах, що належать різним цивілізаціям, які разом з стрижневою країною і близькими країнами-учасницями утворюють цивілізаційні групи або цивілізаційний блок. Усіх акторів, що входять у нього, «можна розташувати концентричними колами навколо стрижневої країни, відбиваючи ступень їх ототожнення з цим блоком й інтеграції в нього» [5, с.238]. Певне культурне лідерство надає легітимність провідній ролі стрижневій країні, його ролі гаранта порядку перед країнами-учасницями та зовнішніми країнами. В наш час, зазначає С. Гантінгтон, йде активний процес встановлення кордонів між цивілізаціями (особливо у Європі), розгортається встановлення нових відносин і , відповідно, ліній напружень.

С. Гантінгтон пророкує неминучу конфліктність в стосунках між різними цивілізаціями, головним з яких буде розділ світу на «Захід і решту» [5, с.281], чому сприятиме зарозумілість Заходу, непримиренність й агресивність ісламу, самовпевненість тощо. Прагнення не західних суспільств визволитися від усіх форм панування і залежності Заходу, більше того –зрівнятися з ним, відкидаючи зазіхання західної цивілізації на універсалізм, а Сполучених Штатів на встановлення однополюсного світового порядку, роблять «досить складними відносини між Заходом і рештою», хоча «природа цих взаємин та ступень їх антагоністичності дуже розрізняються» [5, с.283]. Насамперед він виділяє «цивілізації – претенденти» - мусульманську, що кидають виклик Заходові, з

якими складатимуться непримиренні відносини з потенціалом конфліктності. Він наголошує, що «Іслам і Китай мають величезні культурні традиції, котрі надто відмінні від традицій Заходу, та, у їх очах, набагато переважаючі традиції Заходу. Потужність і самовпевненість обох цивілізацій у відношенні до Заходу зростають і конфлікти між їх цінностями й інтересами та цінностями й інтересами Заходу стають усе чисельнішими і напруженими» [5, с.284]. Населення країн цих цивілізацій, й передусім значна частина еліт, розглядає Захід як свого антагоніста, ворога, що може стати основою для створення «конфуціансько-ісламського блоку, спрямованого проти західної цивілізації. Інша група країн – «цивілізації, які коливаються», стрижневими країнами яких є Росія, Японія, Індія, і які будуть то конфліктувати, то співробітничати із Заходом. Так чи інакше, існує ціла низка засадничих проблем і принципів, що глибоко розділяють Захід і усі інші цивілізації.

Міжцивілізаційні конфлікти, за С. Гантінгтоном, можуть мати дві форми (типу). Перший тип конфліктів – це конфлікти, які виникають на локальному чи регіональному рівні (в світовому масштабі) за лініями розламів між цивілізаціями. Це конфлікти між сусідніми країнами, що належать до різних цивілізацій, конфлікти всередині держави між різними цивілізаційними групами населення і т.д. Другий тип – конфлікти, що виникають на глобальному рівні між стрижневими державами різних цивілізацій. Їхньою причиною є основні проблеми міжнародної політики, до яких можна віднести, наприклад, вплив на формування світових процесів тих чи тих суб'єктів , вплив дій міжнародних суб'єктів політики і економіки (ООН, МВФ, ЄС та інших організацій), рівень військової потуги тощо. В цих конфліктах стрижневі країни намагаються згуртувати якомога більше країн, що належать до їх цивілізації, а також отримати підтримку від країн других цивілізацій. Використовуються різні засоби, проте безпосереднє використання військової сили у цих типах конфліктів малоймовірно, хоча й можливе. Війна між стрижневими державами цивілізацій можлива за умов якісної зміни у світовому балансі сил, це «війна за гегемонію», війна між країнами, що переживають занепад та розквіт. Такі війни стосуються не тільки територіальних проблем, але й проблем ідентичності, мови, релігії, культури, форми влади, вони важко вирішувані. В наш час значно зросла загроза «інтернаціоналізації» між цивілізаційних воєн і конфліктів, що сприяє їх тривалості й інтенсивності.

На думку С. Гантінгтона, між цивілізаційні конфлікти зумовлюються не тільки історичними надбаннями – минулим насиллям і образами, що живуть в історичній пам'яті , - а і демографічними чинниками, «розпалюванням етнічних і цивілізаційних конфліктів проміж держав, які виникли на уламках імперій і між народами, населяючи їх народів» [5,с.425]. Проте, визначальним стають розмежування ідентичностей на «ми» і «вони», де людські спільноти усвідомлюють відмінності (аж до антагонізму) своєї етнічної, релігійної, культурної цивілізаційної ідентичності. Тобто акцент робиться на культурних підвалинах цивілізаційних розламів.

Висновки. Вимальовуються дві виразні домінанти розвитку глобальних конфліктів сучасності, які можна означити як економіко-фінансову та культурно-ціннісну. Звичайно, вони відносні, іноді зливаються у своєму впливові, але таке розрізнення, що наочно демонструється двома аналітиками глобальних процесів

сьогодення - Дж.Аррігі та С.Гантінгтоном – має важливе теоретико-методологічне значення для вивчення сучасних соціальних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Аррігі Дж. Довгий шлях у двадцяте століття : Гроші, влада і витоки нашого часу / Джованні Аррігі ; [пер. з англ. О.Смирнова і Н.Едельмана]. М.: Видавничий дім «Територія майбутнього», 2006. - 472 с. - (Серія « Університетська бібліотека Олександра Погорєльського) .
2. Арриги 2005а, Арриги Дж. Утрата гегемонии / Джованни Арриги // Прогнозис. – 2005. - № 2 http://www.prognosis.ru/prog/summer_2005.pdf,http://www.prognosis.ru/prog/autumn_2005.pdf
3. Валлерстайн. И. Конец знакомого мира. Социология XX1 века. –Под ред. В.Л. Иноземцев, М.: Логос. -2003. – 368с.
4. Сич А. Конфлікт цивілізацій: нова небезпека чи відродження старого протиборства? // Філософська і соціологічна думка. –К. -1996. -№1-2. –С.3-8.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.:»Издательство АСТ». 2003. -603с.
6. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109с.

Отримано 25.11.2013 р.

УДК 316.2

Нахабич Н.С.◦

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології,аспірант

ДОВІРА ЯК ЯВИЩЕ ТА ПРОЦЕС СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

У статті розглядається довіра як соціальне явище. Велика увага приділяється структурним зв'язкам всередині об'єкта дослідження. Визначаються основні онтологічні характеристики довіри в контексті сучасних соціологічних теорій і концепцій.

Ключові слова: *довіра, культура довіри, недовіра, соціологічні теорії, функції довіри, функціоналізм, неофункціоналізм, інтеракційний підхід, постструктуралізм*

В статье рассматривается доверие как социальное явление. Большое внимание уделяется структурным связям внутри объекта исследования. Определяются основные онтологические характеристики доверия в контексте современных социологических теорий и концепций.

Ключевые слова: *доверие, культура доверия, недоверие, социологические теории, функции доверия, функционализм, неофункционализм, интеракционный подход, постструктурализм*

The article deals with trust as social phenomena. Much attention is given to structural connections inside the object of study. It is defines the basic ontological characteristics of trust in the context of contemporary sociological theories and concepts.

Keywords: *trust, culture of trust, distrust , sociological theory, belief function, functionalism, neofunctionalism, Interactional approach, poststructuralism*

◦ © Нахабич Н.С., 2013 р.

Актуальність теми. Сучасні соціологічні теорії та концепції розглядають довіру як специфічний феномен, що поєднує суспільство зсередини. Категорія «довіра» має великий гносеологічний, епістеміологічний та евристичний потенціал. Довіра співвідноситься з великою кількістю важливих соціологічних концептів: соціальне напруження, соціальне виключення, суб'єктивне благополуччя, нерівність, організаційна єдність, культура та традиції, тощо. Вона може виступати як окреме явище чи процес, а може слугувати інструментарієм для дослідження таких важливих суспільних утворень як соціальний та культурний капітал, громадянське суспільства, політична культура, постматеріалістичні цінності, цивілізаційна компетентність, тощо.

До проблеми виникнення та функціонування довіри у соціумі в різні часи зверталися такі мислителі минулого, як Г. Гроцій, Дж. Локк, І. Кант і Е.Дюркгейм. Довіра розглядалася ними в контексті аналізу «договірної» основи суспільних відносин. Пізніше, даний концепт розробляється П.Блау, Дж.Хомансом в рамках теорії соціального обміну. Т. Парсонс відводив можливості індивідів "покладатися" один на одного значну роль в регулюванні соціальних систем всередині соціуму. Теорію ігор застосував до вивчення довіри і Г.Гарфінкель. Активно дослідження із використанням даного поняття почали проводитись у 80-х роках XX сторіччя і були пов'язані з такими відомими постатями як Е. Гідденс, Н. Луман, А. Селігмен, Ф. Фукуяма, П. Штомпка. Кожен з цих дослідників намагався пояснити ту специфічну соціальну роль, яку завжди відігравала довіра у суспільстві. Особливу роль в дослідженні довіри можна також побачити в працях прихильників теорії соціального капіталу Р.Патнем, Дж.Коулман.

Проблематикою дослідження довіри зацікавились і вітчизняні вчені. Заболотная Г., Алексеєва А., Дворянов В., Лукін В., Сичева А., Ромашкін Г. та багато інших присвячують свої дослідження різноманітним аспектам даного явища, починаючи з теорії та закінчуючи структурними зв'язками з іншими категоріями.

Великий масив інформації по довірі представлений в працях вітчизняних психологів Скрипкіної Т., Купрейченко А., Куніциної В. та багатьох інших. Розбудовується теорія довіри і в контексті праць економісті, маркетологів, менеджменту організацій.

Всі ці дослідження означають неймовірно високу значущість феномену довіри в контексті сучасності, актуальність даної тематики в теоретичних та прикладних дослідженнях. В рамках соціологічного підходу, основні теоретичні та практичні спроби робляться в контексті теорії соціального капіталу та, дещо менше, теорії ігор, уникаючи інші аспекти.

Метою даної роботи є уточнення концептуальної моделі феномену довіри в системі сучасного соціологічного теоретизування.

Довіра розглядається не лише в рамках соціології та пов'язана з рядом подібних понять: віра, впевненість, покладання, тощо. Широко розбудовується дане поняття в контексті економіки, маркетингу, менеджменту, політичних наук, психології, біології та філософії.

Специфіка довіри як економічної категорії полягає в тому, що впевненість в сумлінності (лояльності, щирості і т.п.) може перебувати і не на дуже високому рівні. Однак очікувані економічні результати взаємодії можуть мати вирішальне

значення для початку (продовження) співробітництва. Довіра – «це кількісна динамічна характеристика взаємовідносин різних економічних суб'єктів, які засновані на вигідності економічних результатів взаємодії і на впевненості в добросовісності (лояльності, щирості та інше) один одного[12].

Психологічний підхід розглядає довіру більшою мірою в рамках соціально-психологічного напряму. Основними питаннями при цьому стають: механізми утворення довіри та не довіри в індивіда, довіра до себе – як чинник індивідуалізації, механізми маніпуляції довірою та багато інших. Довіра, при цьому, розглядається як «установка особистості, що представляє безумовну віру, а іноді і замінює її. Довіра виявляється в специфічному ставленні суб'єкта до певних об'єктів, пов'язаних з ситуативною, актуальною значимістю і апріорної надійністю (безпекою) об'єкта для суб'єкта»[9].

Взагалі психологічний аналіз довіри дуже часто ґрунтується на позиціях, східних з соціологічними. Так, дуже часто в роботах психологів можна побачити посилання на Штомпку, Фукуяму, Коулмена. При цьому все ж об’єктом дослідження залишається поведінка індивіда, поєднання біологічного та соціального в ній.

Для соціології об’єкт дослідження ширший і стосується суспільства та суспільного у ньому. Довіра постає як чинник суспільного буття, його інтегративна характеристика. Соціологія може говорити про культуру довіри притаманну цілому соціуму, встановлювати взаємозв’язки між довірою та різноманітними показниками розвитку, створювати класифікаційні схеми та, таким чином, намагатися як пояснити, так і вплинути на стан соціуму.

Класичний підхід до вивчення довіри дещо потребує уточнення в контексті тих сучасних теоретичних засад, які існують в соціології. Суспільство сучасності істотно відрізняється від того, що було ще 50 років тому, і це має своє відображення як у формування зв’язків між членами спільноти, так і в тих теоріях які його описують. Перш за все, необхідно звернути увагу яким чином можна виокремити загальні виміри довіри.

Досліджуючи довіру в рамках соціологічної науки дуже важко виокремити внутрішню структуру довіри.

Штомпка намагається розкрити структуру довіри через довірчі очікування та їх реалізацію. Очікування мають в основі оцінку надійності об’єкта та проявляються у трьох вимірах: репутація, виконання та презентація [3]

Проте, структурні виміри можуть мати не лише внутрішній характер. Для нас дуже важливо також уявляти які види та типи довіри існують у суспільстві. Класичним прикладом слугує поділ довіри на міжособистісну та соціальну довіру. Міжособистісна довіра ґрунтується на комунікації між індивідами і характеризується двостороннім зв’язком. Соціальна довіра – це довіра до соціальних систем, те що Гідденс називає довірою до абстрактних систем та символічною довірою[5]. Співвідношення між цими видами довіри можливі у чотирьох варіантах, що відбивається на характеристиці соціуму:

1) особистісна та інституційна довіра вище середнього: суспільство володіє значним соціальним капіталом, а влада, у свою чергу, сприяє його збереженню та відтворенню;

2) високий рівень особистісної довіри при низькому рівні довіри інституційної: суспільство існує автономно від влади, відбувається «амортизація» соціального капіталу і виникає тенденція переходу до четвертої ситуації;

3) високий рівень інституційної довіри при низькому рівні довіри особистісної: соціум не може функціонувати самостійно, він практично повністю залежить від владних ініціатив;

4) низька особистісна та інституційна довіра: соціальні взаємодії в суспільстві паралізовані, влада не здатна контролювати ситуацію, а координовані дії людей сильно ускладнені через взаємну недовіру[17].

Проте, довіра може мати більше відтінків, аніж лише до конкретних людей чи загальних інституцій. Можна уявити собі ці відносини як полюси, між якими знаходяться відмінні між собою за направленістю та реалізацією типи довіри. Найбільш повною з вже існуючих класифікацій такого типу, на мою думку, є та, що запропонована Штомпкою, яка рухається від найбільш індивідуалізованої довіри до найбільш абстрактної[3].

Ще одним шляхом для розуміння внутрішньої єдності категорії довіри є виокремлення поняття довіри в контексті подібних понять. Починаючи з Лумана існує традиція до розділення понять довіра та впевненість. Японський соціолог Т. Ямагіші інтерпретує положення Н. Лумана і говорить про те, що впевненість виникає з апріорно приписуваною контрагенту здатності відповідати рольовим очікуванням (впевненість у діях лікарів, пілотів та інших професіоналів), тоді як довіра пов'язано з уявленнями про мотиви та установках потенційного партнера . Також, далі він пропонує ще більш детальне поділ впевненості та довіри. Він вважає, що слід розрізняти "довіра", "впевненість" і "впевненість у безпеці"[5].

Функції довіри. Довіра проявляється дуже великою кількістю функцій. Серед основних функцій довіри перш за все необхідно визначити конститутивну. Саме вона є запорукою того, що суспільство організовано саме таким чином, що воно взагалі є можливим.

Дворянов О.О., у своїй статті «Соціальні функції довіри» виокремлює три блоки – особистісні функції, що спрямовані перш за все на суб’єкта довіри, групові функції, що спрямовані на міжособистісну комунікацію в рамках окремих соціальних груп та соціальні функції, що стосуються суспільства в цілому.

Особистісні функції довіри: екзистенціальна, когнітивна, гармонізації, соціалізації, мотиваційна, оцінювальна, соціальної безпеки, соціальної релаксації, рефентності, аутентичності, комунікативна, селективна, асертивності.

Організаційні функції довіри: інтеграції, соціальної адаптації, координації, емоційної ідентифікації, соціально-психологічної стійкості, групової мотивації, ресурсної, соціальної ефективності

Соціальні функції довіри: конститутивна, регулятивна, конструктивна, толерантності, трансляції, легітимізації, компаративна, системно-технологічна[8].

Кожна з функцій довіри, при певних обставинах, може обернутися дисфункцією, що в свою чергу призведе до підвищення рівня соціальної недовіри. Проте, було б недоцільно вважати, що недовіра відіграє виключно негативну роль у суспільстві. Багато вчених саме на даний феномен роблять «ставку» в розумінні суспільних подій і явищ, а також при розробці прогнозів. Фактично, недовіра може виконувати функції довіри в суспільствах, де загалом характерний низький рівень культури довіри.

Культура довіри та недовіри. Коли ми говоримо про існування в суспільстві того чи іншого рівня довіри (або недовіри), це може слугувати підставою для введення поняття культура довіри. Культура довіри – це притаманна суспільству можливість довіряти один одному, системі, абстрактним категоріям. Прихильники теорії соціального капіталу(такі як Фукуяма, Коулман, Патнем та інші) вважають це поняття один з визначних факторів розвитку як суспільства в цілому, так і його економічної складової. Культура довіри викликає спрощення механізмів координації, процедур, налагоджені та позитивні зв'язки. Культура довіри – це продукт певного періоду історії країни, пов'язаний з накопиченням довіри в різноманітних соціальних практиках.

Культура довіри пов'язана з традиціями соціальних установок, норм, цінностей, на основі яких складаються відносини довіри чи недовіри. Фактично – це процес накопичення, тривалий у часі, який щільно пов'язаний з соціально-історичним контекстом

Ф. Фукуяма, розглядаючи національні культури довіри, розділяє сучасні держави на три групи залежно від того, яку роль відіграє довіра в цих суспільствах:

1. Група з найвищим рівнем соціальної кооперації і довіри, яку складають США, Японія і Німеччина. Ф. Фукуяма пов'язує високий розвиток економіки в цих країнах з тією роллю, яку відіграє довіра в їх економічному житті.
2. Друга група з більш низьким рівнем довіри, яку складають Китай, Італія і Франція, де довіра підтримується сімейними структурами (або подібними з ними).
3. Третя група, що характеризується найбільш низьким рівнем довіри, об'єднує постсоціалістичні країни [21].

Незважаючи на високу частку умовності й узагальненості, ця модель є в даний час однією з найбільш популярних. В свою чергу, Штомпка наголошує на тому, що довіра виступає структурним елементом багатьох важливих соціальних явищ та процесів, які були б не можливі без неї. Якщо звернутись до думки Штомпки з приводу того, що спричиняє у суспільстві культуру довіри, то він вважає що повинні бути як структурні можливості, що заохочують довіру, так і агентні ресурси – готовність і бажання агентів скористатися цими можливостями.

В залежності від того, який тип індивідів найбільш розповсюдженний в окремому суспільстві, таку характеристику настрою воно і несе у собі. Для появи "культури довіри" необхідний типовий рівень персонального і колективного капіталу, ресурсів. Найбільш релевантними в цьому відношенні ресурсами є багатство, хороша стабільна робота, різноманіття соціальних ролей, влада, освіта, "зв'язки", міцна сім'я, релігійні вірування, тощо[3].

Концептуальні виміри дослідження довіри. Концептуальна модель (conceptual model) – це множина понять і зв'язків між ними, які є смисловою структурою розглянутої предметної області.

Відповідно до того, яким чином розуміється довіра, з яких теоретичних передумов виходить науковець, формулюються визначення. С. Касталдо у своїх роботах дає досить докладний аналіз визначень довіри, що використовуються в даному полі. У результаті комп'ютерного контент-аналізу найбільш часто цитованих визначень довіри (72 варіанти) він зробив п'ять основних висновків. По-перше, довіра безпосереднім чином пов'язана з очікуваннями,

переконаннями, волевиявленням або установкою. По-друге, довіра проявляється по відношенню до різних об'єктів; такими можуть виступати інші індивіди, групи, організації, соціальні інститути. По-третє, довіра досить часто (в 42 з 72 визначень) характеризується через дію або поведінку, тим самим підкреслюється діяльнісний аспект довіри, а саме, дія суб'єкта як спосіб прояву довіри. По-четверте, визначення довіри включають результати і наслідки надання довіри; передбачається, що дії контрагента можуть бути передбачити і позитивно оцінені суб'єктом довіри. По-п'яте, тлумачення довіри включає ризикованість ситуації прийняття рішення.

Проаналізувавши літературу, можна встановити, що в наукових кругах довіра найчастіше розуміється як: a) Біологічна детермінанта; b) Установка; c) Покладання; d) Характеристика відносин; e) Як залог в подальшій діяльності; f) Як ставка по відношенню до дій інших; g) Як характеристика індивіда, групи, спільноти; h) Функціональна особливість; i) Як культурна риса; j) Системна складова; k) Як типологізуючий фактор.

Теоретичні засади вивчення довіри. Відповідно до того, представниками якого напряму соціологічної думки був той чи інший науковець, розуміння сутності довіри може значно відрізнятись. Дослідники по різному класифікують ті чи інші теорії. Власне, в даній роботі ці теорії буде доцільно поєднати у три структурні виміри:

1. функціоналізм/неофункціоналізм
2. постструктуралізм
3. інтеракціонізм.

Такий розподіл дозволить виділити основні спільні та відмінні риси в дослідженні довіри, різні кути зору на проблематику, а з іншого боку, це дасть підстави для наукових узагальнень.

Функціоналізм та неофункціоналізм як пізнавальна стратегія соціологічного аналізу феномену довіри. Пояснення соціального світу виходячи з традицій функціоналізму передбачає розуміння суспільства як історично визначеної соціальної системи, інтерсуб'єктивну даність самих суб'єктів життєдіяльності. Функціоналізм представляє світ як систему, структуровану за певними правилами та нормами, в якій чітко діють механізми диференціації та контролю. Неофункціоналізм розвиває, реконструює традицію функціоналізму, відновлюючи та уточнюючи саме ядро теорії. Наразі, він включає в себе також і деякі висхідні положення марксизму, фемінізму, конфліктологічного підходу. Проте, проблемою довіри займаються переважно все ж в рамках теорії систем.

Основними представниками даного напряму можна безсумнівно вважати Т.Парсонса та Н.Лумана. Що ж характерне присутнє цим концепціям, що може поєднати їх в один підхід? Перш за все, це та роль, яку на думку цих вчених відіграє довіра. Представники неофункціоналізму розглядають довіру як категорію макрорівневого аналізу. Найбільшого розвитку в рамках даного підходу отримала довіра в теоріях систем. Для даного підходу характерно розглядати довіру як інструмент подолання соціальної невизначеності, що описується в термінах подвійної контингентності. Довіра один до одного, як гіпертрофований вимір взаємоочікування, покладена виконувати функцію визначення стратегії дії, маркування соціальної дійсності.

З іншого боку, в рамках даної концепції, індивідам нав'язується необхідність

довіряти. Довіряти один одному, системі, система повинна довіряти індивідам, всі повинні довіряти правилам – інакше унеможливлюється будь-яка діяльність, все переводиться в режим очікування. Довіра постає не просто необхідністю, вона вносить конформізм в діяльність індивідів та лояльність до владних структур. Солідарність, запорукою якої є довіра, стає не тільки основою стабільності, а й стримуючим фактором розвитку.

Саме тому, функціоналізм та неофункціоналізм мають як своїх послідовників, так і противників. Теорії постструктуралізму виходять також з положення світу як системи, але мають дещо інші координати та виміри. Розглянемо детальніше, яким чином даний підхід розуміє світ, та яке місце у ньому займає довіра.

Довіра в контексті постструктуралізма. В контексті даного напряму ми розглянемо два теоретичні підходи: теорії соціального капіталу та постмодерн. Сучасне розуміння теоретичних засад цих теорій дає змогу віднести їх до означеного напрямку на основі акцентування на ресурсних особливостях ролі довіри, та тих стратегічних наборів дії, які вона передбачає. Серед основних представників даного напряму – Е.Гідденс, Р. Патнем, Коулман та Ф. Фукуяма.

Поструктуралізм в аналізі концепту довіри ґрунтується на його ресурсній значимості, специфічним виміром якої може бути соціальний капітал. В рамках даного підходу, довіра конституює систему, яка характеризуючись тим чи іншим рівнем культури довіри змінюється на онтологічному рівні.

Важливим моментом аналізу довіри в рамках даного підходу виступає акцент на структурах, які існують в соціумі, їх значенні. Не випадково, Гідденс розділяє довіру на два типи (міжособистісну та довіру до соціальних інститутів), Фукуяма акцентує увагу на важливій ролі ієрархії, а Патнем окреслює впливи соціальних об’єднань на специфіку функціонування окремих індивідів. Все це дає причину говорити про довіру – як ресурсний базис соціального капіталу, запоруку існування структурних компонентів соціуму та взаємозалежності розвитку суспільства від рівня та радіусу довіри.

Інтеракційний підхід в дослідженні феномену довіри. Інтеракційний підхід розглядає довіру як детермінанту, що сприяє формуванню і розкриттю таких показників «якісного» спілкування, як відповідальність, справедливість, толерантність, взаєморозуміння, рівноправність, повагу і визнання суверенності особистості. Згода формується в процесі спільної комунікативної діяльності. Довіра стає фоновою умовою узгоджених дій індивідів.

Важливе значення в контексті даного підходу має складова інтерпретативної парадигми, в рамках якої дослідники акцентують увагу на дослідженні і тлумаченні людської поведінки на мікрорівні. Прихильники даного підходу зосереджуються на тому, що соціальне життя існує по мірі того, як соціальні агенти його проживають та надають йому значення. Вони, фактично, є конструкторами, творцями, спрямовано складні системи значень через свої взаємодії в процесі комунікації і згод. Особливого значення набуває суб’єктивний сенс, яким характеризується дійсність; він є вирішальним у творенні та поясненні соціального життя. Прибічники інтерпретативного підходу стверджують, що зовнішня поведінка не є прямим відображенням істинного соціального значення. Соціолог повинен «розуміти», для того щоб відкрити латентні смисли та передумови поведінки індивідів [13].

В рамках даного підходу можна виділити концепції трьох авторів – Селігмена, Гарфінкеля з його теорією ігор та Штомпку, з його синтетичною теорією, яка більшою мірою все ж відноситься до інтеракційного напряму.

Інтеракційний підхід базується на тезі про виключну роль комунікації. Саме комунікація породжує той світ, конституює його особливості. В основі комунікації лежить довіра – як інтеграційна характеристика, яка спричиняє прецеденти кооперації між індивідами. Викриваючи механізми, що лежать в основі формування та регулювання комунікації, ми можемо дослідити передумови виникнення та розгортання довіри або недовіри.

Даний підхід більшою мірою пояснює специфіку міжособистісної довіри, та не покладає своєю метою дослідити великі макрокультурні особливості.

Підводячи підсумок, можна визначити що спільним для всіх теорій та підходів до довіри є та особлива роль, яка відводиться довірі. Довіра виступає інтеграційним компонентом, без якого соціум взагалі не може існувати.

Відмінним між цими підходами є той специфічний кут зору, через який вони розглядають даний феномен. Для першого підходу, довіра стає функціональним прибором, за допомогою якого знімається невизначеність, формується нормативно-правова складова соціуму. Для другого підходу, довіра стає основою структурних компонентів соціуму, мірою його ефективності та ресурсним базисом соціального капіталу. Для третього підходу характерний розгляд довіри як першооснови комунікації, через яку індивіди визначають власну діяльність.

Всі ці три підходи формують основу сучасного розуміння довіри. Неофункціоналізм та постструктуралізм – це перш за все теорії макрорівня, в той час як інтеракціонізм досліджує рівень міжособистісних взаємодій. За допомогою цих концепцій можна побачити, що пізнавальний потенціал довіри досить високий і сам концепт потребує подальшого вивчення та уточнення.

Цікавим є те, що хоча ми не можемо виділити конфліктологічний напрям серед тих теоретичних засад, на яких ґрунтуються теорія довіри, проте саме відсутність довіри і є запорукою будь-якого конфлікту. Проте, ніхто з представників даного підходу не ставить так питання, а тому дослідження в довіри в контексті даної теорії відсутні.

Висновки. В рамках даної роботи було простежено, яким чином можна виділити онтологічні характеристики довіри в контексті сучасних соціологічних теорій та концепцій. Фактично, довіра може розглядатись на чотирьох рівнях: як явище, процес, категорія та феномен.

Відповідно до того, яким чином розглядається роль довіри у соціальному житті та який рівень аналізу виокремлює дослідник, теоретичні напрями дослідження довіри можна поділити на неофункціоналізм, постструктуралізм та інтеракціонізм.

Після всебічного аналізу феномену довіри та відштовхуючись від теоретичних засад, можна дати власне синтетичне визначення довіри як систематизуючого фактору існування соціуму, в основі якого лежить очікування взаємного добробуту від діяльності інших, і яка є результатом людської взаємодії.

Список використаних джерел

1. Putnam, Robert Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon and Schuster. (2000). C. 138

2. Social and Political Trust, Kenneth Newton, [Електронний ресурс] – режим доступа http://essedunet.nsd.uib.no/cms/topics/2/
3. Sztompka P. Trust: a sociological theory. Cambridge, 1999.
4. А. Е. Сериков, Проблема двойной контингенции взаимодействия и смысловая связь событий-[Электронный ресурс] Mixtura verborum`2003: возникновение, исчезновение, игра: Сб. ст. / Под общ.ред. С.А. Лишаева. – Самара: Самар. гуманит. акад., 2003. – 183 с. стр.102-119, режим доступу - http://www.phil63.ru/problema-dvoinoi-kontingentsii-vzaimodeistviya-i-smyslovaya-svyaz-sobytii
5. А. Алексеева «Уверенность, обобщенное доверие и межличностное доверие: критерии различения», журнал «Социальная реальность» (2008. № 7), издаваемого Фондом «Общественное мнение». [Електронний ресурс] – режим доступа http://www.polit.ru/research/2008/12/17/trust.html
6. Гарольд Гарфинкель, Концепция и экспериментальные исследования «доверия» как условия стабильных согласованных действий/ Г. Гарфинкель /пер. с англ. А.Корбута,Социологическое обозрение Том 8. № 1. 2009, ст.10-51
7. Гидденс Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М., 1999. — С. 101—122.
8. Дворянов А.А., Социальные функции доверия, социальные проблемы регионального развития, [Електронний ресурс] – режим доступа http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=490640
9. Доверие. Психологический словарь -[Электронный ресурс] режим доступу - http://glossword.info/index.php/term/,6ea3ac6f59585492707154a55ea9a65c596155b062a2a45656936aa95e9fac71959c7158a75d61ab955a569f589ba45a.xhtml
10. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. 2001. № 3.
11. Н.Луман, Социальные системы. Очерк общей теории/ Н.Луман/ Перевод с немецкого И. Д. Газиева, под редакцией Н. А. Головина, Санкт-Петербург - "Наука", 2007г - 643 ст.
12. Новая философская энциклопедия: В 4 тт. М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина. 2001.
13. О.І.Харченко. Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб.наук.пр./ Київ. Нац. Ун-т ім. Тараса Шевченка: редкол.:В.І.Судаков (відп.ред.)[та ін.]. – К.:Логос, 2011. – Вип.13. – 2011. – 251 с. – С.103-110.
14. Парсонс Т. Система современных обществ /Перевод, с англ. - М.: Аспект Пресс, 1998.
15. Просвирнина О., Доверие как социологический концепт [Электронный ресурс], режим доступа - http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vonu_sip/2011_10/pdf/str_614-621.pdf
16. Ритцер Дж. Современные социологические теории//Ритцер Дж./ 5-е изд. — СПб.: Питер, 2002. — 688 с: ил.
17. Ромашкин Г. Доверие в российском обществе: єкономико-социологический анализ//Ромашкин Г./ Автореф. дис. канд.соціолог.наук 22.00.03. /Тюменський гос.ун-т. - Тюмень, 2011г 26ст.
18. Селигмен А. Проблема доверия / Перевод с англ. - М: Идея-Пресс, 2002.
19. Философия: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики. Под редакцией А.А. Ивина. 2004.
20. Фреик Н.В. Концепция доверия в исследованиях П.Штомпки// Социс- 2006.-№11.
21. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния //Новая индустриальная волна на Западе. Антология /Под ред. В. Л. Иноземцева. - М: Academia, 1999.
22. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества, [Электронный ресурс], режим доступа - http://www.twirpx.com/file/209325/

Отримано 30.11.2013 р.

УДК 316.33.

Нуждін С.Є.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Стаття присвячена розкриттю поняття «політична участь» в соціологічному дискурсі. Політична участь розглядається як один з основних елементів, що становлять зміст категорії політичної поведінки в умовах сучасного соціуму. В статті характеризуються основні форми політичної участі та розкриваються деякі суміжні поняття політичної участі, такі як: політична активність та політична діяльність.

Ключові слова: *політична участь, політична поведінка, політична активність, політична діяльність*

Статья посвящена раскрытию понятия «политическое участие» в социологическом дискурсе. Политическое участие рассматривается как один из основных элементов, составляющих содержание категории политического поведения в условиях современного социума. В статье характеризуются основные формы политического участия и раскрываются некоторые смежные понятия политического участия, такие как: политическая активность и политическая деятельность.

Ключевые слова: *политическое участие, политическое поведение, политическая активность, политическая деятельность*

Article is devoted to the concept of "political participation" in the sociological discourse. Political participation is regarded as one of the basic elements that constitute the categories of political behavior in the modern society. The article characterized the basic forms of political participation and reveals some related concepts of political participation, such as political activity and political action.

Keywords: *political participation, political behavior, political activity, political action*

Актуальність. За роки незалежності наша держава пройшла нелегкий шлях трансформації політичних інститутів та оновлення правлячої еліти. Суперечливий характер політичних трансформацій в Україні, який багато в чому визначається складністю процесу взаємодії між інституційним та поза інституційним рівнем політики, ставить перед науковцями низку проблемних питань, пов'язаних з осмисленням нової реальності та пов'язаних з нею наслідків. У цьому контексті особливої актуальності та значимості набуває проблема осмислення місця та ролі політичної участі громадян України у системних трансформаціях українського суспільства. З одного боку, після здобуття незалежності, громадянам України відкрилися нові можливості вільної політичної участі в процесах управління, а також можливості впливу на прийняття рішень органами влади на різних рівнях в період між виборами. З іншого боку, потрібен час, щоб відбувся процес усвідомлення та засвоєння нових політичних можливостей, які відображаються в різноманітних формах політичної участі. Наразі зростає актуальність дослідження різних форм політичної участі, адже незадоволеність діями влади спонукала людей виходити на різноманітні акції протесту. Недовіра до владних інституцій і небажання влади йти на компроміси спричинила масові протистояння на вулицях Києва та інших міст України.

° © Нуждін С.Є., 2013 р.

Отже, ***метою*** даної статті – ще одна спроба визначення політичної участі як об'єкта соціологічного дослідження, а також розкриття форм політичної участі та суміжних з неї понять такий як: політична активність, політична діяльність. Проблеми політичної поведінки, політичної активності та політичної участі давно привертають інтерес дослідників різних країн. Науковці намагаються відповісти на питання: чому людина бере участь у політиці, з чого складається її політична поведінка, які фактори впливають на вибір тих чи інших форм політичної участі, чому індивіди виражають свою підтримку чи незгоду з будь-якими політичними силами, курсами, інститутами і т.п [6].

Існує безліч відповідей на ці питання, безліч підходів, у рамках яких висвітлюється, як правило, лише один з аспектів проблеми. Однак проблема політичної участі набагато складніша, ніж може здатися на перший погляд. Це пояснюється не тільки різноманіттям самого явища і/чи використанням різних методологічних підходів для його пояснення, але й існуючою термінологічною невизначеністю основних понять. Саме тому дана стаття буде присвячена визначенню і розмежуванню основних категорій таких як: політична участь, політична поведінка, політична активність, політична діяльність, абсентеїзм, іммобільність. А також буде розкрита сутність поняття політична участь і виділені основні її форми.

У зарубіжній літературі розроблені та узагальнені різноманітні способи і методи вивчення політичної участі, розроблені прогнози про характер її проявів в різних соціально-політичних умовах. Так , наприклад , категорії політичної участі як діяльності групи осіб, які керуються політичними інтересами, присвячені роботи С. Верби, Г.Алмонда, Р.Даля, Р.Кловарда, Л.Мілбрайта, П.Лазарсфельд, Б.Берельсон, Р.Миллс, С.М.Ліпсет, Е. Кемпбелл, Ф.Грінстайна, Н.Ній, Ф.Півена та ін.. Дані дослідження включають в себе аналіз широкого спектру різних способів участі (або неучасті) суб'єкта в політиці, як на індивідуальному рівні , так і через посередництво соціальних інститутів. В цілому феномен політичної участі отримав в сучасній світовій літературі досить всебічну розробку з точки зору структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних і соціальних аспектів, законообеспеченності, ефективності, тобто як формальних, так і сутнісних сторін явища [9].

Після розпаду СРСР, в умовах демократизації політичної сфери, з'явилися роботи, в яких знайшли відображення погляди західних, в першу чергу американських, політологів і соціологів. У вітчизняній науці стало затверджуватися поняття " політична участь " у його сучасному трактуванні. Розпочата розробка таких аспектів участі, як політична поведінка окремих соціальних груп (студентів, пенсіонерів, військовослужбовців, безробітних), характер, форми, механізм, ефективність участі громадян у громадському управлінні на різних рівнях. До основних праць, які інтерпретують і популяризують різні аспекти політичної участі, можна віднести роботи низки російських та українських політологів, соціологів, філософів: С.Андреєва, І.Бекешкіної, О.Вишняка, А.Демидової, Ю. Левади, О. Мелешкіної, Р.Матвеевої, М.Чурілова та ін.. Це в основному монографії та статті, в яких викладені концепції західних авторів, а також навчальні посібники, що пояснюють суть сучасного розуміння політичної участі.

Більшість сучасних соціологів розуміють під політичною участю дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають, або намагаються впливати на результати її діяльності. Політична участь це міра залученості індивідів в існуючу структуру владних відносин всередині соціально-політичної спільноти, яка передбачає можливість впливу громадськості на перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві, та на формування владних політичних структур. Можна зазначити, що політична участь в соціології розуміється, як політична участь реалізована в сфері політичної діяльності. Політична участь сягає свого коріння античних часів, коли розпочався процес становлення первісних форм державності і типів владування. Широко досліджена природа політичної активності в уявленнях про людину в різних філософських концепціях. Ще Аристотель, визначаючи сутність людини, називав його політичною твариною (zoon politicon). В наступні історичні епохи політична участь набувала додаткових рис. У новітні часи вона розглядалася, в основному, як безпосередня участь громадян у виборах і державному управлінні.

М. Вебер у своїй лекції “Політика як покликання і професія” [2] виділив три рівні участі в політиці: професійне заняття політикою; участь в політиці “за сумісництвом”; нарешті, “випадкова” участь у політиці.

Професійний рівень заняття політикою, на переконання класика, демонструють політичні лідери, що зробили політику “справою життя”, а також люди, які в професійному плані обслуговують політичних лідерів: партійні функціонери, державні чиновники, політтехнологи, журналісти.

Другий рівень участі в політичному житті представлений, насамперед, активістами партій і суспільних рухів, які, хоча і займаються політикою, беручи участь в мітингах, виступаючи в ролі агітаторів, спостерігачів на виборах, все ж мають сферу професійних інтересів, лежачу поза політикою. Частина таких активістів належить до категорії “босів”, або підприємців, які вкладають гроші у певних політиків.

Третій рівень об'єднує велику частку громадян, чия політична активність проявляється в участі у виборах, в акціях протесту або підтримки. Отже й у Вебера ми зустрічаємо участь широких мас у виборах, хоч і називає він такий рівень “випадковим”.

Сьогодні поняття політична участь, здебільшого, використовується для позначення різноманітних форм непрофесійної політичної діяльності, показуючи ступінь реального впливу громадян на інститути влади і процеси ухвалення рішень. Політичній участі протистоїть така форма поведінки, як політична іммобільність (від лат. immobilis - нерухомий), тобто пасивність, повна усуненість від політичного життя.

Політичні процеси, що проходять у світі, абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб’єктів політичного процесу. Цю участь називають політичною. Політична участь, за визначенням М.Головатого, - це залучення членів соціально-політичної спільноти до існуючих в середині неї політичних відносин і структури влади. Конкретніше політичну участь розглядають як участь громадян у певних справах держави [4, с. 318]. Російські дослідники (І. Тюріна та ін.) розглядають політичну участь як соціальні дії, за допомогою яких члени суспільства беруть участь в обранні політичних лідерів різного рівня, а також у формуванні суспільної політики.

Політичні інтереси та політичні позиції індивідів реалізуються через участь у різноманітних формах політичного процесу - інституційних та стихійних. Спектр їх дуже значний, що є суттєвим показником розвитку засад демократії та громадянського суспільства. Можна стверджувати, що чим більш досконалий та універсальний механізм включення людини в політику, тим більш демократичним є суспільство.

Для опису феномена політичних дій індивідів та спільнот використовуються такі поняття, як політична участь, політична активність, політична діяльність. При цьому ці поняття часто не розмежовуються і змістовно не визначаються як різні. Спроби визначення цих понять, зроблені деякими авторами, варто визнати недостатньо задовільними в силу того, що їх результатом не стало створення цілісної картини політичної участі, здатної послужити основою для операціоналізації цього поняття. Проблема ускладнюється і відсутністю загальноприйнятих у вітчизняній науці термінів, що дозволяють адекватно передати зміст категорій, що використовуються.

Політичну поведінку (political behaviour) можна визначити як суб'єктивно мотивований процес, у якому втілюється той чи інший вид політичної діяльності. Виокремлюють два основних типи політичної поведінки: закритий і відкритий. Для закритого типу політичної поведінки характерна політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність, її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей. Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що фактично політичне життя проходить повз неї. Участь у політичній діяльності залежить також від матеріальних, соціально-культурних і політико-правових умов, що існують у суспільстві. Політична бездіяльність – складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини. Для другого типу політичної поведінки – відкритого – властива здебільшого вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно і емоційно зумовлена політична діяльність [3].

Під політичною діяльністю (political action) розуміється вся сукупність форм дій політичних акторів, обумовлених визначеною політичною позицією і зв’язаних з досягненням цілей, реалізацією владних інтересів. Наприклад, політична діяльність активіста партії припускає читання газет про політику, бесіди зі знайомими на політичні теми, участь у політичних кампаніях і т. ін.

Політична діяльність характеризується свідомими діями, цілеспрямованістю, задоволенням політичних інтересів, виступає однією з найважливіших умов існування суспільства. Має два рівні: перший, нижчий – політична участь. Реальними формами цього рівня є: вибори, мітинги, збори, маніфестації, голодування, альтернативні рухи, страйки і т.ін. Другий – вищий рівень політичної діяльності – це політичне функціонування, тобто професійна діяльність, яку здійснюють члени уряду, депутати парламенту, керівники партій, рухів, політичних інститутів. Політична діяльність – складова людської діяльності, специфічна особливість якої полягає в спрямованості на реалізацію політичних інтересів суб’єктів політики і насамперед на завоювання, утримання. та реалізацію влади.

На характер, особливості політичної діяльності впливають об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних належать запити, потреби, інтереси, до суб'єктивних – політична культура, політична свідомість суб'єктів політичного процесу. Політичну діяльність здійснюють на громадських або професійних засадах. Політичною діяльністю на громадських засадах вважають таку діяльність, за яку той, хто займається нею, не отримує матеріальної чи іншої винагороди, до того ж виконує її поза основною професійною діяльністю. До політичної діяльності на професійних засадах зараховують депутатську діяльність, роботу на посадах і в робочих апаратах політичних партій, громадсько-політичних об'єднань тощо. [3].

Найчастіше поняття політична участь розглядається як один з основних елементів, що становлять зміст категорії "політична поведінка" (поряд з політичною іммобільностю або бездіяльністю).

Політичну участь (political participation) ми можемо визначити як більш-менш регулярне і, насамперед, інструментальне застосування акторами різних форм політичних дій, за допомогою яких громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень. Наприклад, один з партійних активістів може читати газети, брати участь у діяльності партійного апарата й організовувати мітинги, а інший - читати газети, відвідувати партійні збори і збирати пожертвування.

При цьому відомо, що різні люди можуть брати участь у політиці з різною інтенсивністю: одні люди тільки читають газети, інші ще і ходять на вибори, а треті ведуть активну політичну роботу. Та й залучення до одного й того самого виду діяльності може виявлятися по-різному: наприклад, один активіст може тільки епізодично брати участь у політичних кампаніях на правах виконавця, а інший є їхнім активним організатором, один виборець може ходити на кожні вибори, а інший тільки на особливо значимі для політичного життя. Для позначення цих варіацій використовується поняття політична активність. Під політичною активністю (political activity) варто розуміти інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі в цілому, а також у рамках окремих форм політичної діяльності. Політична активність – це одна із форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів [7, с. 22]. Політична активність буває усвідомленою та стихійною. Кожна держава, навіть тоталітарна, здійснюючи свою державно політику намагається залучитись підтримкою якомога більшої частки населення.

У суспільстві політична активність виступає через професійних політиків, депутатів, чиновників вищої ланки, лідерів політичних партій, організацій та їх членів, самих партій та організацій, націй та інших соціальних спільнот, аж до держав. Виділяють такі форми політичної активності: міжнародна (дипломатична, громадська); суспільна (регіональна, місцева, колективна); особистісна (голодування, абсентеїзм відставка, тощо). Політична активність може бути легітимною, тобто законною, і незаконною. У першому випадку мається на увазі діяльність офіційних політиків – від президента до лідера первинного осередку зареєстрованої партії та її членів. Сюди входять також активність легальної опозиції та санкціонована активність самодіяльних громадян. [5].

Деякі індивіди можуть не виявляти ніякої активності в політиці. Для позначення такого типу політичної поведінки використовується поняття

абсентеїзм. Однак про цих громадян не можна сказати, що вони зовсім не беруть участь у політичному процесі, оскільки відсутність політичної активності не означає того, що людина не є суб'єктом політичних відносин. Найпростішим прикладом є неучасть виборців у виборах з метою зірвати їхнє проведення. Інші форми абсентеїзму також не свідчать про те, що людина не бере участь у політичному житті.

Існують різні способи типологізації політичної участі. Найчастіше розрізняють типи політичної участі в залежності від її екстенсивного (кількість учасників) й інтенсивного (ступінь активності індивідів, кількість витрачених ним ресурсів) характеру.

Іншим критерієм типологізації політичної участі може бути рівень інституціалізації - від одиничних нетрадиційних акцій до участі в діяльності політичних партій. Крім того, розрізняють конвенційний тип політичної участі (діяльність у рамках існуючих у суспільстві правил і норм) і неконвенційний (діяльність поза цими правилами і нормами). Зазначимо, що характер діяльності також може виступати критерієм типологізації політичної поведінки й участі.

Усі форми політичної участі діляться на три групи:

• індивідуальні дії - голосування, контакти з посадовими особами, робота на кандидата у депутати або партію;

• колективні дії - мітинги, демонстрації, підписання звернень;

•прямі дії - несанкціоновані політичні страйки, бойкоти, пікети, захоплення будівель [1, 214].

Найбільш розповсюдженою є типологія форм політичної участі, згідно з якою до конвенційних форм політичної участі відносять:

1. Абсентеїзм;
2. Читання статей про політику в періодичних виданнях;
3. Обговорення політичних сюжетів із друзями І знайомими;
4. Голосування;
5. Роботу з просування іміджу політичної партії чи кандидата;
6. Переконання навколишніх голосувати певним чином;
7. Участь у мітингах і зборах;
8. Звернення у владні структури чи до їхніх представників;
9. Активність як політичного діяча (висування кандидатури, участь у виборах т. ін.).

Форми конвенційної участі, перераховані під пунктами 1-2 припускають низький рівень активності чи включеності до політичного процесу, 3-4 - середній рівень і 5-9 високий рівень, У дійсності люди, як правило, одночасно беруть участь у політичному житті в різних формах: наприклад, одна й та сама людина може ходити на вибори, читати газети і брати участь у блокаді дорожнього руху. Тому наведена типологія може розглядатися як варіант операціоналізації поняття політична участь, а також як варіант типології форм участі, що спостерігаються.

До неконвенціоних форм політичної участі відносять:

1. Підписання петицій;
2. Участь у недозволених (незаконних) демонстраціях;
3. Участь у бойкотах;
4. Відмова від сплати податків;

5. Участь у захопленні будівель, підприємств і сидячих страйках в їхніх стінах;
6. Блокування дорожнього руху;
7. Участь у стихійних страйках

Автором іншої типології політичної участі є американський політолог Л.Мілбрайт. Вона ґрунтується на одному критерії - активності суб'єкта в політичному процесі. Дана типологія - одна з найбільш вдалих з огляду на можливості операціоналізації поняття «політична активність». Автор виділяє три групи форм активності, яким він дає метафоричні назви:

- зорова активність,
- перехідна активність
- гладіаторська активність [8].

Кожна з цих трьох груп об'єднує кілька форм, розташованих у порядку зростання залученості індивіда до політики.

Зорова активність охоплює наступні форми політичної участі:

- виконання ролі об'єкта впливу політичних стимулів;
- голосування;
- ініціювання політичних дискусій;
- спроба умовити інших голосувати певним чином.

Перехідна активність охоплює такі форми політичної участі, як:

- спілкування з представниками влади чи політичними лідерами;
- пожертвування для партії чи кандидата;
- відвідування зборів чи мітингів.

Гладіаторська активність охоплює такі форми

- політичної участі:
- участь у політичній кампанії;
- виконання ролі активіста політичної партії;
- виконання ролі членом ядра чи партії участь у виробленні її стратегії;
- акумулювання коштів;
- виконання ролі кандидата на яку-небудь керівну посаду в політичній сфері;
- заняття керівних посад в органах чи влади партії.

Висновки. Політична поведінка – це суб'єктивно мотивований процес, у якому втілюється той чи інший вид політичної діяльності. Для опису феномена політичних дій індивідів та спільнот використовуються такі поняття, як політична участь, політична активність, політична діяльність. Під політичною активністю варто розуміти інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі в цілому, а також у рамках окремих форм політичної діяльності. Політична діяльність спрямована на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики, насамперед, на завоювання, утримання та реалізацію влади. Під поняттям політична участь в соціології слід розуміти міру залученості індивідів в існуючу структуру владних відносин всередині спільноти, яка передбачає можливість впливу громадськості на перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві, та на формування владних політичних структур. В основі політичної участі лежить уявлення, згідно з

яким без широкого залучення індивідів та спільнот в процес управління (з можливістю впливу на ті чи інші рішення владних інститутів), неможливе досягнення суспільної злагоди, більше того, не можливе існування самого громадянського суспільства.

Сьогодні поняття політична участь, здебільшого, використовується для позначення різноманітних форм непрофесійної політичної діяльності, показуючи ступінь реального впливу громадян на інститути влади і процеси ухвалення рішень. Політичній участі протистоїть така форма поведінки, як політична іммобільність (пасивність) та абсентеїзм.

Більшість науковців виділяють такі основні форми політичної участі:

- за ступенем легальності (конвенційні та неконвенційні);
- за рівнем екстенсивності (кількість учасників);
- за рівнем інтенсивності (ступінь активності індивіда(ів) та кількість витрачених ним(и) ресурсів);
- за рівнем інституціалізації (від одиничних нетрадиційних акцій до участі в діяльності політичних партій);
- за рівнем активності суб'єкта(ів) в політичному процесі (від читання газет до терористичної діяльності)

Таким чином, ознайомлення з існуючими у вітчизняній та зарубіжними напрацюваннями з цікавої для нас теми дозволяє стверджувати, що поняття "політична участь" все ширше розглядається в нашій науковій літературі. Однак пізнання його змісту та розкриття форм політичної участі у соціально-політичному просторі України тільки починається.

Список використаних джерел

1. Артемов Г.П. Политическая соціологія. Учебное пособие. - Москва: "Логос", 2002 - 280 с.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред.. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. —808 с.— (Социологич. учения Запада).С.643-706.
3. Головатий М.Ф. Політична психологія. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.
4. Головатий М.Ф. Соціологія політики: навч. посіб. Для вищ. навч. закл. – К.:МАУП, 2003. – 504 с.
5. Левченко О. Щодо визначення категорій політична активність, діяльність, участь та поведінка: критерії розбіжності Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 13. – 302 с.
6. Мелешкина Е. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. Инфра-М; Весь мир, 2001. - 304 с
7. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Шемчушенка. – К., 2001. – 723 с
8. Скоблик В. Участь громадян у політиці: західні концепції 1960–900х років : Навчальний посібник. — Ужгород, 1999.
9. Холмская М.Р. Политическое участие как объект исследования. Обзор отечественной литературы. // Полис. 1999. - №5. - С. 170-176.

Отримано 28.11.2013 р.

УДК 316.3:316.35

Черних Г. А.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології,аспірант

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ЯК ЦІННІСТЬ СУЧАСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

У статті представлена та проаналізована проблема індивідуалізації соціальних практик, яка окреслюється в сучасних соціологічних теоріях у працях: М. Кастельса, Д. Белла, М. Маклюена, А. Тоффлера, А. Турена, Й. Масуди та інших. Аргументовано, що індивідуалізація соціальних практик виступає цінністю сучасного соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху. Зміна цінностей, особливостей способів спілкування, породженні цифровою революцією, сприяли посиленню індивідуалізації соціальних практик. Зростання складності соціального життя супроводжується інтенсифікацією процесів обміну інформацією та підвищенням потреби людей в ній. Інформаційна епоха призвела до появи у сучасної людини різноманітних, іноді конфліктуючих, ідентичностей та нових статусів.

Ключові слова: *індивідуалізація, соціальні практики, соціокультурний розвиток людства, інформаційна епоха, цифрова революція, інформаційне суспільство, інформаційні технології*

В статье представлена и проанализирована проблема индивидуализации социальных практик, которая определяется в современных социологических теориях в работах: М. Кастельса, Д. Белла, А. Тоффлера, А. Турена, Дж. Масуди и других. Аргументировано, что индивидуализация социальных практик выступает ценностью современного социокультурного развития человечества в информационную эпоху. Изменение ценностей, особенностей способов общения, рожденные цифровой революцией, способствовали усилению индивидуализации социальных практик. Рост сложности социальной жизни сопровождается интенсификацией процессов обмена информацией и повышением потребности людей в ней. Информационная эпоха привела к появлению у современного человека различных, иногда конфликтующих, идентичностей и новых статусов.

Ключевые слова: *индивидуализация, социальные практики, социокультурное развитие человечества, информационная эпоха, цифровая революция, информационное общество, информационные технологии*

The article presents and analyzes the problem of individualization of social practices, as defined in contemporary sociological theory in the works: M. Castells, D. Bell, A. Toffler, A. Touraine, J. Masouda and others. Argued that the individualization of social practices favor the values of modern socio-cultural development of humanity in the information age. Changing values, characteristics of communication modes, born digital revolution have contributed to increasing individualization of social practices. The growth of social life is accompanied by intensification of information exchange and increasing needs of the people in it. The information age has led to the emergence of modern humans of different, sometimes conflicting, identities and new statuses.

Keywords: *individualization, social practices, social and cultural development of mankind, the information age, the digital revolution, information society and information technology*

Актуальність дослідження. Поняття індивідуалізації соціальних практик ще не набуло чинного наукового статусу в соціологічній науці. Але сучасний соціокультурний розвиток людства в інформаційну епоху обумовлює звернення уваги науки на вимір індивідуальної діяльності. Створюється цінність впливу індивіда на систему суспільних відносин. Індивід змінює суспільство, обумовлюючи його розвиток, і розвивається сам. Соціолог дослідник повинен

[°] © Черних Г.А., 2013 р.

прогнозувати зміни у розвитку суспільств та індивідів, шляхом коректного й ґрунтовного аналізу індивідуалізації соціальних практик. Соціальні практики протягом останніх двох десятиліть стали актуальними об'єктами досліджень в предметних сферах соціології, соціальної антропології і соціальної психології. Об'єктом соціальної практики виступають – способи життєдіяльності людей. Останні не залежать від біологічної природи індивідів. Вони визначають місце великих груп людей в суспільстві, їхні інтереси, характер взаємодії з іншими соціальними групами. Тому розвиток суспільства – це завжди зміна тієї системи відносин, в яку включені люди, і яка, будучи створена їх власною діяльністю, виступає разом з тим регулятором цієї діяльності.

Зміни характеру способів, спілкування, стимульовані цифровою революцією, сприяли посиленню індивідуалізації соціальних практик, зміни співвідношення між сферами суспільного і приватного життя на користь останньої. Зросла складність соціального життя, що супроводжується інтенсифікацією процесів обміну інформацією. Підвищення потреби людей в інформації призвело до появи у сучасної людини різних, іноді конфліктуючих, ідентичностей та нових статусів. Все це вимагає освоєння нових комунікативних навичок, необхідних не тільки для успіху і функціонування, але і для виживання в сучасному суспільстві, у зв'язку з цим відбувається зміна співвідношень типів особистості в соціумі. Комплексного дослідження змін цінностей сучасної людини під впливом індивідуалізації соціальних практик ще не проводилось. Все це вказує на об'єктивні причини актуальності даного дослідження. Постає важливе питання – яким чином в інформаційну епоху відбувається індивідуалізація соціальних практик, якими будуть наслідки цього процесу?

Враховуючи дане питання, автором в якості дослідницької ***мети*** визначено спробу охарактеризувати особливості сучасного соціологічного аналізу індивідуалізації соціальних практик як цінності соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху.

Важливі питання, які висвітлюється в цій статті пов’язані з проблемою соціокультурного розвитку людства:

По-перше, яким чином зміна індивідуалізації соціальних практик впливає на формування людини сучасної інформаційної епохи?

По-друге, яким чином змінюється індивідуальність особистості в ході трансформацій людської діяльності та активності?

По-третє, яким чином трансформується суспільство в ході індивідуалізації соціальних практик?

Кругообіг різноманітних процесів, відносин, взаємозв’язків, які нав’язують людині певні стандарти життя і діяльності, цінності, зразки поведінки у сучасному суспільстві створюють низку стереотипних поглядів на життя. Тим самим – людина втрачає власну індивідуальність і репродукує індивідуальність іншої людини – авторитета, або групи людей – колективу. У цих умовах дуже важливо захистити і розвинути власну унікальність, самобутність людської особистості, зберегти індивідуальність людини. Бо індивідуальність – це відображення людиною власного погляду на картину світу, яку вона сприймає через рефлексію особистісного сприйняття соціальної реальності.

Недарма поняттю "індивідуальність" віддають важливу роль у соціальному пізнанні, адже воно допомагає у розкритті сутності соціальних явищ, механізмів

функціонування суспільних законів. Інтереси сучасної науки і практики вимагають всебічного вивчення людської індивідуальності, так як вона є особливою формою буття людини в суспільстві, і від її розвитку в остаточному підсумку залежить і розвиток суспільства.

Концепція етапів суспільно-історичного розвитку, висунута К. Марксом, де історія виглядає як діяльність людей, які переслідують свої цілі, встановлювала залежність соціальних зв'язків, структур, інститутів від взаємообумовленості буття людей, від форм їх відокремлення, індивідуалізації, самоствердження. Скільки людей, стільки й індивідуальних цілей, які, на думку Маркса, так чи інакше детерміновані суспільними умовами буття. К. Маркс зазначав, що, розглядаючи людську історію, можна виявити, що розвиток суспільства виступає в деякому (а, може бути, і в кінцевому) рахунку як процес становлення і вдосконалення людської індивідуальності [1]. Тільки з виділенням людської індивідуальності з первісної соціальної злитості і нерозрізненості історія, власне і починається, і знаходиться в подальшому з процесом індивідуалізації в нерозривному зв'язку. Маркс виділив три етапи історичного вдосконалення людської індивідуальності в зв'язку з розвитком суспільства.

- Початковий етап характеризується відносинами особистої залежності, які властиві першим формам суспільства, при яких продуктивність людей розвивається лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах.
- Другій великій формі властива особиста незалежність, вона заснована на речовій залежності, вперше утворюється система загального суспільного обміну речовин, універсальних відносин, всебічних потреб, універсальних потенцій.
- На третьому ступені з'являється вільна індивідуальність, заснована на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в суспільне надбання.

Отже, з концепції К. Маркса можна встановити, що еволюція соціальних зв'язків між людьми переходить від безпосередніх залежностей між людьми до опосередковано-речових залежностей, що передбачає індивідуальну незалежність, а потім і до зв'язків, обумовлених розвитком людських індивідуальностей. У цьому плані історичний процес постає як результат індивідуальної діяльності людей, як підсумок розвитку людської індивідуальності. І суспільна історія людей завжди є лише історією їх індивідуального розвитку, усвідомлюють вони його чи ні.

Таким чином, суспільство зацікавлене в зростанні індивідуальності людини і має спрямовувати на це зростання всі можливі засоби і сили. До цього має бути залучено в першу чергу освіту, яка безпосередньо впливає на формування людини в цілому, на її самовизначення і самоствердження. Людина вже з ранніх років свого життя повинна усвідомлювати значущість своєї індивідуальності, прагнути до самовдосконалення та саморозвитку.

Однак, що ми бачимо на сучасному етапі розвитку людини?

Для соціального розвитку XX-XXI сторіч характерна тенденція до індивідуалізації особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища. Соціальна індивідуалізація – це процес перенесення інституціональних функцій соціальних груп та спільнот, соціальних інститутів та

організацій на індивіда. Завдяки цим процесам індивід постає як основний соціальний актор, який є основною соціальною рушійною силою. Чи насправді все так просто, як здається на перший погляд? Спробуємо в цьому розібратись.

На сучасному етапі розвитку людства помітними стають тенденції розвитку інформаційного суспільства, які створюють корінні зміни у виробництві, споживанні та поширенні інформації, які в свою чергу ведуть до суттєвих змін у всіх сферах суспільного життя, трансформуючи ту систему зв'язків і відносин, яка склалася на етапі постіндустріального розвитку. Збільшення масштабів застосування інформаційних технологій, утвердження комп'ютерів як невід'ємної частини життя людини породжує абсолютно нові закони соціального становлення та розвитку особистості. Як відзначав М. Кастельс, сучасне суспільство являє собою «мережеві» структури, саме через мережі відбувається становлення нових форм різних соціальних інститутів і спільнот. При цьому «Кожне технічне досягнення міцно зчеплене з необхідними психосоціальними і особистісними трансформаціями, які передували технологічному прориву і тим, що слідують за ним» [2, с.123].

Звісно, якщо поглянути на інформаційні технології, наприклад – Інтернет як компонент об'єктивної реальності по-різному впливає на індивіда, змінює повсякденні практики, витісняє звичні форми роботи, комунікації, освіти, розваг і заміщає їх новими. Необхідність, освоєння нових інформаційних технологій жорстко диктується міркуваннями підтримки соціального статусу і соціокультурної ідентичності, що стає принципово новим чинником формування особистості.

Отже, як ми бачимо – не все так просто, як здається з першого погляду – соціальна індивідуалізація особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища має складний характер буття, який супроводжується низкою соціальних проблем, які детермінують образ життя людини її цінностей та відносин з іншими людьми. Людина знаходиться під гнітом очікуваної від неї діяльності, яка притаманна більшості, від неї потребують знати, вміти як всі, та постійно відповідати стандартам, встигати змінюватись та змінювати самій. Тобто – основною цінністю інформаційного суспільства – є цінність знання. Без постійного накопичення знань та репродукції їх у соціальних практиках людина втрачає власну цінність і тим самим стає аутсайдером сучасної епохи розвитку людства.

Також варто відзначити, що відбувається зміна соціальних відносин людей під впливом сучасних інформаційних технологій, супутня цьому віртуалізація життя ведуть до трансформації особистості; при цьому характер особистісних трансформацій і способу життя людини під впливом інформаційних технологій все ще залишаються маловивченими. Становлення інформаційного суспільства спричинило за собою як глибокі трансформації в суспільстві (зміна середовища існування сучасної людини, трансформація свідомості, емоційне відчуження, десоціалізацію) так і необхідність по-новому осмислити процес становлення особистості.

Зі зміною соціальних практик значного впливу зазнає культура суспільства та індивідів. Наприклад, Д. Белл розробив найбільш впливову концепцію постіндустріального суспільства в якій чітко вказується як змінюється культура під впливом індивідуалізації соціальних практик. Він виділив такі основні риси постіндустріального суспільства:

1. Центральна роль теоретичного знання.

2. Зростання класу носіїв знання (спеціалісти та професіонали).

3. Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг.

4. Зміни в характері праці. Якщо в індустріальному суспільстві праця – це взаємодія з "видозміненою" природою, з технікою, то в постіндустріальному суспільстві праця стає взаємодією з іншими людьми, перш за все – в домінуючій сфері послуг.

5. Інституціоналізація науки, її "зрілий" стан.

6. Технологічне зростання, особлива значимість інформаційних технологій (у зв'язку з цією рисою постіндустріальне суспільство називають також "інформаційним" або "технотронним").

7. Зміна структури нерівності.

Белл виділяє і ряд інших рис, але нас тут цікавить, головним чином, характеристика культури постіндустріального суспільства. Белл вважав, що зміни культури, що відбуваються при переході до постіндустріалізму, мають швидше негативний, ніж позитивний характер.

Слід зазначити, що Белл вважає сферу культури відносно автономною від техніко-економічної та політичної сфер. Ці сфери, природно, взаємодіють і впливають одна на одну, але розвиваються відповідно до власних специфічних принципів.

Белл вважає, що для більшості соціологів-класиків (серед них він виділяє К.Маркса, М.Вебера, П.Сорокіна і Т. Парсонса) характерне сприйняття суспільства як єдності соціальної структури і культури. Але, на думку Белла, протягом XX століття в західних капіталістичних суспільствах наростала "роздільність соціальної структури (економіки, технології та системи зайнятості) і культури (символічного вираження смислів)". Соціальна структура базується на принципі формальної раціональності та ефективності, а культура сягає корінням у "антиномічне виправдання розвитку особистості" [3]. Культура, фокусуючись на бажаннях і потребах особистості, вступає в протиріччя зі структурними принципами, які вимагають підпорядкування особистості вимогам формальності, ефективності і т.д. Особистість починає сприймати структурний вимір суспільства, як вороже й чуже.

Ще в XIX столітті, на думку Белла, цього розколу не існувало. Культурні значення і цінності підтримували (легітимізували) соціальну структуру, а не заперечували її основоположні принципи. Але розвиток капіталізму, що призвів до матеріального достатку і підбурює гонку за задоволеннями як один з головних чинників економічного зростання, саме перетворює людину на гедоніста, який не бажає обмежувати себе. Проблема ж полягає в тому, що економіці як і раніше потрібен дисциплінований, раціонально мислячий працівник, а не тільки безтурботний споживач. "Антиномічність" культури не є специфікою тільки лише західних культур XX століття. Вона властива багатьом культурам в певні історичні епохи і породжується "прагненням" Я "вийти" за межі "досягти певної форми екстазу"; "розширити" я "до нескінченності або зробити його об'єктом ідолопоклонства"; "затвердити безсмертя або всемогутність". Витоки цих бажань кореняться, згідно Беллу, в обмеженості людської природи, що породжує спроби подолати реальність смерті.

Белл пов'язує твердження подібних установок із зростанням класу інтелектуалів, що породжує "критичні ідеї", а також з виникненням молодіжного руху, який "шукає самовираження і самовизначення в змінених формах свідомості, культурному бунті і практично необмеженої особистої свободи". Белл має на увазі відомий рух Контркультури, що охопив в 60-ті роки XX століття всі західні країни, але особливо активно в США.

Епоха Контркультури, в деякому сенсі переломна для західних суспільств. Саме Контркультура перетворила цінність самореалізації особистості з елітарної, властивою раніше лише "богемі" та частини інтелектуалів, у цінність "масову", одну з основних для культури епохи постіндустріалізму. В епоху постіндустріалізму розрив між "культурою" і "структурою" набуває катастрофічного характеру, оскільки структура суспільства втрачає всяке культурне обґрунтування. Іншими словами, культура втрачає функцію легітимації соціального порядку, одну з базових своїх соціальних функцій.

Отже, як бачимо, міркування Д. Белла підтверджують нашу думку про те, що людина сучасної інформаційної епохи живе, сприймаючи її як щось вороже й чуже, як щось, що потребує від неї постійних змін та руху, який передбачений зміною соціальної структури та культури постіндустріального суспільства, які втрачають свої базові функції. Основною цінністю людини стає – цінність самореалізації та індивідуалізації соціальних практик.

Також, істотний внесок у вивчення проблем інформаційного суспільства внесли М. Маклюен, Е. Тоффлер, А. Турен. Зокрема, М. Маклюен надав імпульсу сучасним дослідженням культури інформаційного суспільства, виділивши вплив «засобів спілкування» на зміну способів мислення і сприйняття світу особистістю. М. Маклюен виявив, що в сучасну епоху не тільки телевізійне сприйняття, а й уся життєдіяльність сучасного суспільства почала все більше здійснюватися відповідно до принципу мозаїчного резонансу: за допомогою телекомунікацій, мас-медіа і комп’ютерів електрика як би продовжує центральну нервову систему людини до утворення так званих «глобальних обіймів», де все виявляється взаємозв’язане, і в результаті формується так зване «глобальне село» – земна куля, зв’язана електрикою, пише М. Маклюен, стає не більша села. Сучасна цивілізація «глобального села» («global village»), за словами Г. М. Маклюена, намагається відродити природне аудіовізуальне, багаторівневе сприйняття світу і колективність, але на новій електронній основі – через заміну письмово-друкарських мов спілкування радіотелевізійними та мережевими засобами масової комунікації [4, с. 229]. Так, нові електронно-інформаційні засоби комунікації руйнують «галактику Гутенберга», зумовивши тим самим виникнення багатовимірного комунікативного простору. Канадський мислитель переконаний, що у наш час кожен із новітніх засобів комунікації дає поштовх до нового «розширення» людських можливостей, змінюючи як соціокультурний простір загалом, так і усвідомлення особи в його межах зокрема: «В нашу електричну епоху ми бачимо себе такими, котрих все більше й більше можна перевести у форму інформації й такими, що рухаємося у бік технологічного розширення свідомості» [5, с.14]. Так, новітні технічні засоби формують нові суспільні запити й потреби, вони видозмінюють не тільки спосіб життєдіяльності людини та її повсякденні звички, а й моделі мислення та ціннісні орієнтації особи. Ідеї, запропоновані Маклюеном, влучно екстраполюються на сучасний

соціокультурний простір, допомагаючи особі стати учасником процесу функціонування новітніх комунікативних інформаційних систем. Отже, можна зробити висновок, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє людям швидше створювати нові соціальні практики й індивідуалізувати їх, що в свою чергу прискорює процес трансформаційних змін у суспільствах.

На відміну від Маклюена – Е. Тоффлер виявив соціально-економічні тенденції, які супроводжують розвиток інформаційних технологій, зокрема, передбачив підвищення інтерактивності засобів масової інформації за рахунок впровадження нових мережевих засобів комп'ютерних технологій. В його основних роботах викладено тезис про те, що людство переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну першої хвилі аграрної цивілізації і другої (індустріальної цивілізації) приходить нова, яка веде до створення надіндустріальної інформаційної цивілізації. Тоффлер попереджує про нові складнощі, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими зіткнеться людство на переході між XX і XXI століттями.

Міжособистісні відносини в новому суспільстві, на думку Тоффлера, стають все більш нестійкими, носять короткочасний характер. Сім'я еволюціонує до нових, різноманітних форм. На зміну цінностям індустріальної епохи приходять менш довговічні і більш ефемерні цінності. Єдина ідеологія індустріального суспільства йде в минуле, в новому суспільстві згоду втрачено, воно не може прийти до єдиного стандарту поведінки, мови, правил. Встановлюється "мозаїка" ціннісних орієнтації, що відображає високий рівень диференціації соціальної структури суспільства. Класи розпадаються на більш дрібні утворення – соціальні групи, кожна з них володіє своєю "мінікультурою" і характерним способом життя, завдяки чому відбувається "вибух субкультур".

Дуже цікавим є погляд Е. Тоффлера на освіту сучасності: «У 21 столітті безграмотним вважається вже не той, хто не вміє читати і писати, а той, хто не вміє вчитися, доучуватися і перенавчатися» [6]. Антитехнократичні погляди Тоффлера демонструють його критичний погляд на сучасну інформаційну епоху, адже використання нових технологій стане передумовою звільнення багатьох робочих місць та збільшення безробіття. Регулювання державою рівня зайнятості має дуже велике значення у цьому випадку. Отже, інформаційна епоха породжує низку ризиків існування людей – можливостей індивідуалізації соціальних практик та здатності оволодіти цінностями сучасної епохи.

Французький соціолог А. Турен на відміну від Е. Тоффлера, визнаючи ту позитивну роль, яку в минулому зіграли функціоналізм і структуралізм, Турен вважає, що для аналізу процесів, що відбуваються в сучасному динамічному суспільстві, вони недостатньо ефективні. Вчений пропонує соціологію дії (акціонізм) як найбільш адекватний метод дослідження суспільства. Згідно з цією концепцією в центрі соціології Турена опиняється поняття соціального руху, яке призначено для позначення центральних конфліктів, тобто, тих, що ставлять під сумнів суспільний контроль над історичністю, над моделями створення суспільних відносин. У соціальному русі підкреслюється його культурна орієнтованість і соціально конфліктна дія. Соціальний рух має місце там, де є конфлікт відносно культурних цінностей та орієнтацій, але Турен наголошує на тому, що ці культурні орієнтації не є різні, вони спільні для тих, хто прагне встановити контроль над ними. Турен подає образ соціального руху як

колективного діючого суб'єкта, що включений в конфлікт за суспільне управління культурними ресурсами. Він також наголошує на тому, що конфлікт може існувати тільки у відкритому суспільстві, наділеному демократичними інститутами та при відмові від авторитету абсолютної держави. Соціальні рухи, на думку Турена, замінюють класи, таким чином вони стають соціальними діячами сучасності.

Турен – активний прихильник концепції постіндустріального суспільства, яке він характеризує як суспільство, яке визначається соціальними і культурними, а не економічними чинниками. Для Турена постіндустріальне суспільство – це класове суспільство з глибокими соціальними конфліктами, що проявляються насамперед у боротьбі між панівним класом, технократією і професіоналами. Студентству як особливій соціальній групі вчений надавав виняткову революційну силу, а травневі події 1968 року розглядає як революційну ситуацію, що позначила для Франції перехід від індустріального до постіндустріального суспільства [7]. Отже, постіндустріальне суспільство постає епохою зростання революційних настроїв та змін, класової боротьби та соціальних рухів, які породжують низку нових недосліджених проблем пов’язаних з плюралізмом конфліктних ситуацій, які виникають завдяки сучасному розвитку суспільств.

Вагомий внесок у становлення і розвиток концепції інформаційного суспільства зробив видатний японський дослідник, професор університету Аоморі (Японія), засновник і президент Інституту Інформаційного Суспільства Йозеф Масуда. Показово, що майже хрестоматійна сьогодні праця «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981) відштовхувалася не від теоретичних міркувань, а від реальної практики. У книзі автор ретельно розглядає стан японського суспільства, проекти розвитку його комунікаційної інфраструктури та інформаційної промисловості. Він аналізує різні аспекти майбутнього суспільства. Головна посилка Й. Масуди зводиться до твердження про те, що «інновації в інформаційних технологіях — це прихована сила соціальної трансформації, яка виражається в радикальному збільшенні кількості і якості інформації, а також в зростанні обсягів інформації». Масуда висловив припущення, що поступальний розвиток комп'ютерної техніки призведе до того , що провідною галуззю в економіці з часом зробиться так зване «інтелектуальне виробництво» , тобто виробництво інформації та знань, які будуть збиратися і поширюватися за допомогою новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій. При цьому Масуда , з нашої точки зору, дещо ідеалізує народжуване інформаційне суспільство, висловлюючи думку про те , що воно зробиться безкласовим і безконфліктним з невеликим урядом і державним апаратом. Очевидно, що інформаційне суспільство так і не стало суспільством загального благоденства . По суті цього нового типу суспільства притаманні ті ж самі соціальні протиріччя, що і суспільству індустріальному, з тією лише різницею, що в нових умовах сталося ускладнення самих відносин і соціальної організації як такої. У систему відносин просто додався інформаційний фактор. Тому однозначно говорити про безкласове і безконфліктне суспільство, як це робить Й. Масуда на противагу А. Турену, не варто.

Й. Масуда вважає, що майбутнє суспільство за всіма параметрами докорінним чином відрізнятиметься від попереднього. Воно функціонуватиме як соціальний організм, який ґрунтуватиметься на основі інших, відмінних від традиційних, принципів організації. Зокрема, одна з особливостей радикальної

трансформації майбутнього суспільства полягає в тому, що має докорінно змінитися мета суспільства. Вона полягатиме не у виробництві товарів і задоволенні матеріальних потреб, а у створенні повноцінних умов життя і пошуку можливостей для людської реалізації [8]. Тобто, соціальні практики будуть направлені на творчу діяльність реалізації людського потенціалу, які покращать умови життя людини, а не на безперервне споживання та виробництво. Все це вказує на утопічний характер думок японського вченого, особливо, дивлячись на розвиток сучасних суспільств, які можна охарактеризувати інформаційними. Дані суспільства не позбавились від виробництва та споживання, що звісна річ руйнує капіталістичну систему, від якої вони не можуть відмовитись. Але в той же час змінилися акценти розвитку людини, яка проявляє свою активність не тільки через споживання, але й через індивідуалізований характер праці, творчості та самореалізації. Отже, індивідуалізація соціальних практик демонструє цінності сучасних суспільств, як цінності поєднання капіталістичного устрою життя у поєднанні з потенціальним розвитком людської індивідуальності – самореалізації, творчої діяльності та активності, тощо.

Інші вчені розглядають соціальні трансформації, пов'язані із зростанням інформаційних процесів, виходячи з ідеї соціальної спадкоємності. Практично не використовуючи термінологічний апарат теорії інформаційного суспільства, вони, тим не менш, пропонують власну методологічну базу для наукових досліджень процесів інформатизації соціального життя. Це роботи Г. Шиллера, Дж. Гершуні, Ю. Хабермаса, Е. Гідденса та ін.. Культура інформаційного суспільства в рамках таких уявлень тісно пов'язана з концепцією «масового суспільства», що потребує окремого концептуального соціологічного дослідження.

***Висновки*:** 1. Особливості сучасного соціологічного аналізу індивідуалізації соціальних практик як цінності соціокультурного розвитку людства в інформаційну епоху характеризуються: відсутністю загальної соціологічної теорії, що обґрунтовує питання цінності індивідуалізації соціальних практик. 2. Зміна індивідуалізації соціальних практик впливає на формування нової людини сучасної інформаційної епохи, якій притаманні: пошук реалізації творчого потенціалу, цінність людської свободи та індивідуальності. 3. Людська активність та індивідуальність спрямовані на задоволення особистих проблем, а також у потенційному зростанні цінностей інтелектуального розвитку та сфери послуг. 4. Соціальна індивідуалізація особистого життєвого шляху індивіда у межах швидкозмінного соціального середовища має складний характер буття, який супроводжується низкою соціальних проблем, які детермінують образ життя людини її цінностей та відносин з іншими людьми. 5. Відбувається докорінна трансформації суспільств, яка характеризується зростанням потреби у інформації, знаннях, інтелектуалах, активних індивідах здатних до самореалізації та постійного зростання й підтримки власного творчого потенціалу.

Список використаних джерел

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения., 2-е изд., М.: ГОСПОЛИТИЗДАТ, 1955-1981. т. 46, Ч. I, с.100-101.

2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на западе. – М., 2003. – С. 115-123.

4. Маклюэн Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [пер. с англ.] / М. Маклюен. – М.: Академический проект, 2005. – 496 с.
5. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [пер. с англ.] / Г. М. Маклюен. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2003. – 464 с.
6. Тоффлер Э., Третья волна. – М.: АСТ, 2010. – 784 с.
7. Турен А. От обмена к коммуникации: рождение программированного общества Текст. /А. Турен //Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. – С.229-239.
8. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future Soc., 1983. – 171 p.

Отримано 05.11.2013 р.

УДК 303.09, 303.8

Кучко О.Є °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, студент 4 курсу ОКР «бакалавр»

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ФОРМУВАННЯ ВИБІРКИ WEBRDS ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРНЕТ-СПІЛЬНОТ

В статті йдеться про застосування методу формування вибірки RDS в Інтернеті. Зокрема її застосування щодо дослідження інтернет-спільнот, соціальних груп. Розглядається як вітчизняний, так і зарубіжний досвід. Окрема увага приділяється використанню методу у соціальних мережах, валідності цих результатів, перевагах, недоліках, специфіки та перспективи запровадження.

Ключові слова: *webRDS, RDS, соціальні мережі, соціальні групи, інтернет-спільноти, вибірка, Інтернет*

В статье речь идет о применении метода формирования выборки RDS в Интернете. В частности, ее применение к исследованию интернет-сообществ, социальных групп. Рассматривается как отечественный, так и зарубежный опыт. Отдельное внимание уделяется использованию метода в социальных сетях, валидности этих результатов, преимуществах, недостатках, специфике и перспективы внедрения.

Ключевые слова: *webRDS, RDS, социальные сети, социальные групи, интернет-сообщества, выборка, Интернет*

The article refers to the application of the method of sampling RDS online. In particular, its application to the study of online communities and social groups. We consider both domestic and international experience. Special attention is paid to the use of the method in social networks, the validity of these results, advantages, disadvantages, and specific implementation.

Keywords: *webRDS, RDS, social networks, social groups, internet communities, sample, Internet*

Актуальність теми. Розвиток Інтернету дає змогу не тільки розглядати його як об’єкт дослідження, але і як середовище, джерело набору респондентів, формування вибірки. Тому більшість традиційних офлайнових методів формування вибірки намагаються апробувати онлайн. Це дає перевагу у швидкості проведення та затрат ресурсів. Зокрема мова йде про метод RDS (вибірки, керованої респондентом). Він вже довів свою ефективність для дослідження латентних та важкодоступних груп. Зокрема можна згадати дослідження наркоманів, хворих СНІДом, гомосексуалістів [8].

° © Кучко О.Є., 2013 р.

Проблематика інтернет-спільнот або дослідження важкодоступних груп через формування вибірки онлайн є дуже популярною. Традиційні випадкові чи стратифіковані вибірки є досить або ненадійними та неконтрольованими, зміщеними для Інтернету, або досить затратними. Тому можливість застосувати різновид випадкової вибірки, але яку можна легко контролювати завдяки математичній обґрунтованості і швидко отримати без затрат, є цікавою альтернативою. ***Метою*** статті є загальне ознайомлення зі специфікою формування вибірки методом RDS, дослідження досвіду застосування як в офлайні, так і онлайні. Також у статті буде показана можливість застосування методу для дослідження інтернет-спільнот та соціальних мереж в Інтернеті.

Метод RDS цікавий тим, що є різновидом досить простого методу «снігової кулі». Але на відміну від нього, може оцінювати ймовірність включення окремого респондента, систематичну помилку, оцінки параметрів сукупності. Засновниками методу є Д. Хекаторн та С. Вейнарт. В українській та російській соціології метод досліджували та апробовували А. Мавлєтова, О. Балакірєва [5].

Для RDS потрібна цільова вибірка. Частіш всього досліджується обмежена популяція, з високою щільністю зв'язків. Важливо, щоб зв'язки між учасниками були неформальні. Це гарантія високого рівня довіри та передумов до співпраці. Важливо також, щоб зв'язки були різноманітні та не складались з кількох ізольованих кластерів.

Серед умов використання методу RDS варто відзначити також наступні. Вибірка RDS обов`язково повинна складатися з представників однієї соціальної групи. Члени цільової групи повинні бути знайомі один з одним. Мережа повинна бути досить великою , щоб у вибірку достатнього розміру не потрапило майже все населення цільової групи. Учасникам дозволено залучати не більше завідомо певної кількості рекрутів. Ланцюжки залучення рекрутів повинні бути довгими , щоб отримувати стабільні показники вибірки. Також необхідно зібрати інформацію про канали залучення і розмірах мережі соціальної взаємодії кожного учасника. Важливо переконатися, що населення взаємодіє на різних рівнях, тобто взаємодія є мультиплексною.

RDS стало популярним для дослідження важкодоступних груп саме тому, що самі представники цих груп мають доступ до інших представників цих груп і стосунки між ними мають довіру.

Спочатку дослідник має відібрати перших учасників, рекрутерів. Вони відбираються класично, за відмінними характеристиками, як правило соціально-демографічними [5, с.12]. Ця сукупність не повинна бути репрезентативною, адже ці учасники як правило не включаються до самої вибірки. Вони мають лише рекрутувати першу «хвилю» дійсних респондентів за певними правилами, які їм пояснюють. Для підвищення якості даних додатково проводяться збір та аналіз інформації щодо соціальної мережі рекрутерів. Аналіз загалом заснований на відносинах між вербувальником і рекрутером. Перша «хвиля» також потім має рекрутувати нових учасників і процедура повторюється декілька разів. Процес вибірки припиняється , якщо цільова популяція вичерпала себе або при досягненні її необхідного розміру і характеристик [3].

Суть процедури зводиться до того, що при достатній кількості циклів рекрутування респондентами стає неважливим скільки і хто був «посівними» респондентами. Досягається рівновага. Відповідно, невипадковість їх вибору не

буде приводити до виходу за допустимі межі статистичними помилок. Математична модель процесу формування вибірки спирається на теорію ланцюгів Маркова та теорії зміщених мережевих вибірок. Варто визнати, що кількість характеристик респондента , за якими він відбирається, обмежена і залежить від характеристик рекрутера. Це є мінусом, але він нівелюється, якщо ланцюжок відбору довший за два. Процес спрямованості вибіркового дослідження по ланцюжку полягає в зниженні впливу наступних хвиль респондентів від попередніх (насіння і початкові хвилі).

Щоб забезпечити незміщення вибірки за рахунок окремо взятих активних учасників вводиться ліміт на кількість рекрутованих одним рекрутером. Частіш всього це 1-2 людини, але деколи і до 5-10. Такий підхід дозволяє створювати мережеву вибірку. Важливо, щоб довжина ланцюжків була якомога більшою.

Також важливим аспектом є методи мотивації респондентів. Хекаторном були виділені два типи стимулювання: стимулювання до участі в опитуванні і стимулювання залучення нових респондентів. У другому випадку індивід спонукає брати участь в опитуванні інших , які самостійно приймають на себе ризики . Рекрутери мають самостійно і проводити пошук серед прихованої популяції, і мотивувати нових учасників до участі. Частіше всього заохочують учасників символічними подарунками. У східних країнах, що розвиваються, часто користуються сертифікатами на медичні послуги [].

Переваги RDS у тому, що можна працювати з генеральною сукупністю без значних відомостей про неї. Завдяки тому, що рекрутерами працюють люди з тієї ж групи, які мають кредит довіри, частково вирішується питання бар'єру та бажання співпрацювати між дослідниками та респондентами. Немало важливим є і повна анонімність, адже дані про респондентів не збираються. Також метод забезпечує швидкий та прогнозований результат - 300 чоловік за 2 місяці, як правило. Це залежить від низки факторів, які можуть значно вплинути на результат. Це насамперед інтенсивність комунікації між учасниками, методи мотивації і прихованість групи.

Керована респондентами вибірка може бути ефективною і у застосуванні до інтернет спільнот, адже вони також є різновидом прихованих.

Використання RDS до соціальних мереж дає змогу розглянути вже не обмежені спільноти (частіше з інституційною приналежністю) з офлайн базою інформації про них (студентські групи), а багатовимірні соціальні групи. Завдяки відкритості соціальних мереж відкривається доступ до інформації респондентів як соціально-демографічної, так і щодо їх зв'язків. Таким чином коректування вибірки та оцінювання перестають бути апостеорними процедурами.

Дослідження Д. Хекаторна і С. Вейнерта показують ефективність застосування RDS для онлайн досліджень [1]. У їх висновках зазначається серед переваг і швидкість отримання результатів (майже у 20 разів швидше за інші методи), і якість вибірки, і збереження анонімності респондентів, рівня довіри, і низька затратність. Вони проводили декілька досліджень у Корнельському університеті серед студентів у 2004 та 2008 роках. Перший раз вони взяли 9 рекрутерів, відібраних за статтю, початковою освітою, спорідненістю та участі у діяльності клубів. Тоді був виявлений феномен super-seed («супер-рекрутер»). Один рекрутер, дівчина, стала початковою точкою для формування 74% усієї вибірки.

Контактування з респондентами відбувалося через електронну пошту інформаційними листами з унікальним ідентифікаційними кодом для входу на сайт опитування. Винагорода складала 10 долларів за заповнення та 15 за залучення кожного нового учасника (при ліміті у трьох), що було досить щедрим (20% респондентів не захотіли її отримати). Технічна процедура була у відправлені ще одного листа з трьома ідентифікаторами для залучених респондентом нових учасників і блокування вже використаного ідентифікаційного коду. Розмір вибірки склав 150 учасників, а час набору - 72 години. В середньому на залучення кожного респондента витрачалося 25 хвилин. 50 учасників зареєструвалося в останні 4 години. Найбільш активним часом була друга половина дня в неділю (дослідження починалося у п'ятницю і закінчилося у неділю). Загалом дослідження показало, що RDS в онлайні набагато краще у питанні швидкості, а за якістю не поступається офлайновому. Дослідники враховували ефект дизайну, що було дуже важливим. Адже він забезпечує різноманітність вибірки, що у випадку RDS є критичним [2].

Найзначнішим вітчизняним прикладом застосування webRDS (так частіше всього називають метод RDS, який застосовують за допомогою Інтернет-технологій чи за рахунок Інтернет користувачів) є дослідження поведінки гемблерів (гравців казино) А. Мавлєтовою [7, с.39]. Вибірка склала 99 осіб, рекрутерів було 4 і кожен з них міг залучити 6 учасників електронною поштою або іншим видом онлайн комунікації. Набір відбувався аж 4 місяці і сам науковець визнає, що дослідження було неефективним. Серед причин називаються повна відсутність винагород та мотиваційних стимулів. При оцінці репрезентативності вибірки використовувалися застарілі дані опитування ФОМ чотирирічної давнини (відповідно до року проведення онлайн дослідження). Різниця за ознаками вік виявилася статистично значущою, а за статтю – ні. Також варто відзначити, що ФОМ не включав тих, хто користується онлайн казино, а до webRDS залучали лише тих, хто мав доступ до Інтернету. Отже, дослідження показало основні слабкі сторони методу при не фундаментальній підготовці та не врахуванні деталей.

Тому розглянемо загалом традиційні перешкоди у процесі використання методу. У результаті проведеного аналізу RDS досліджень за межами США, було виявлені операційні, структурні та аналітичні проблеми:

- неадекватне вимірювання розмірів соціальної мережі;
- формування вибірки в групах населення , які не мають достатні соціальні зв'язки;
- неадекватне застосування ефекту дизайну (або відсутність);
- об'єднання вибірок з розрізнених географічних областей, невірний аналіз даних RDS;
- невірно обрані типи винагороди.

Для запобігання багатьох проблем з використання методу дослідники рекомендують проводити формативне дослідження. Це дослідження швидкої оцінки для вивчення ключових операційних і програмних питань , пов'язаних із здійсненням подальшого дослідження або програмних дій

Воно включає у себе декілька методів і є прикладом опортуністичного дослідження. Серед методів можна відзначити традиційні і детальні інтерв'ю,

фокус групи, отримання інформації від окремих членів цільових груп, інтерв'ю з ключовими інформаторами та експертами (так звані "gatekeepers" і фахівці організацій та державних органів, які працюють безпосередньо з членами цільової групи), структурні та неструктурні спостереження.

Формативне дослідження необхідно для уточнення інформації про те , чи є RDS прийнятним методом вибірки. Воно підвищує ступінь участі з боку цільової групи (про це свідчать дослідження у Філіппінах та Занзібарі)

Під час форматованого дослідження ми з'ясовуємо такі важливі питання для формування RDS як:

- бажання та готовність учасників взяти участь;
- шляхи знаходження лідерів груп та їх орієнтовні характеристики;
- характеристики персоналу, місця та часу проведення дослідження (в контексті соціокультурних особливостей групи);
- вибір правильних стимулів та заохочень для групи;
- алгоритми та шляхи знайомлення та комунікації в групі.

Також соціологічні служби повинні проводити етичний аналіз можливості проведення RDS. Сьогодні частим методом стало приховане автоматичне інтерв'ю або контент-аналіз. Адже люди та їх інформація відкриті і необов'язково з ними контактувати безпосередньо. Виникає велика спокуса. Для цього соціологічна спільнота активно працює над кодексами та статутами соціологів, правилами користування новітніми технологіями. Наразі І. Девятко виділяє дві основні проблеми для науковців у використанні нових технологій – інфляцію валідності та технологічну відсталість [6, с.28]. Першу можна охарактеризувати на прикладі буму аналізу різноманітних спільнот у соціальних мережах. Суть проблеми у тому, що є багато відкритих даних і виникає спокуса швидко зробити псевдодослідження. З одного боку всі користуються однією і тією базою і метод є новим, але замовнику важче відрізнити якісне дослідження від зробленого нашвидкоруч пілотажу без методології. Друга проблема визначається навпаки. Науковці не можуть швидко перелаштуватись і взяти «на озброєння» новітні технології (затримують їх у лабораторіях, відносяться насторожено), а користуються традиційними методами. І втрачають можливості, відстають від інших наук, що гальмує міжнаукові та міждисциплінарні проекти, співпрацю. Саме тому важливо забезпечити етичними та юридичними актами, базою новітні методи соціологічного дослідження для

Висновки. У статті було проаналізовані специфіка та можливості використання RDS в традиційному варіанті та в онлайні. RDS є вже класичним та ефективним методом формування вибірки, особливо для важкодоступних груп. Він довів свою ефективність для латентних груп та важкодоступних спільнот, завдяки своїй анонімності, швидкості, економності, математичній обгрунтованості, врахуванні специфіки соціальних мереж.

Що ж до вивчення інтернет-спільнот та соціальних мереж у Інтернеті, то метод поки що себе не виправдовує. Використання RDS серед учасників соціальних мереж Інтернету дає перевагу у репрезентативності. Також серед переваг залишається анонімність, затратність та швидкість (при правильній підготовці). Але в онлайн версії методу на практиці сильно страждає якість вибірки через наявність багатьох неконтрольованих факторів, зокрема зміщення вибірки в бік активніших, стигматизованіших, схожих на рекрутерів, існує ефект

«супер-рекрутера». Для вивчення і подолання цих труднощів почали використовувати форматоване дослідження.

На нашу думку є перспективним варіант методу webRDS, коли використовується і Інтернет-технології для набору, і середовищем набору стають соціальні мережі. Саме в комбінації двох підходів використання буде найефективнішим, адже специфіка інструменту та середовища будуть однаковими. Таким чином респонденти будуть більш готовими до співпраці, не буде штучності процесу і зайвої потреби у підготовці респондентів. Також це вирішує проблему інформації про структуру, глибину, щільність та специфіку соціальних зв'язків між членами. Ми маємо більше можливостей для оперативного форматованого дослідження. Ми також можемо краще підібрати тип винагроди та мотивації, спираючись на поведінку та наявну інформацію про потенційних респондентів у соціальних мережах в Інтернеті. Тим більш у віртуальній реальності символізм винагород є ще більш важливим, ніж реальна вартість.

Більш проблематичним на нашу думку є технологічна забезпеченість для RDS. Зокрема потрібні уніфіковані та об'єднані пакети програми для аналізу соціальних мереж, автоматизовані збирачі інформації з Інтернету, програми для аналізу поведінки користувача в Інтернеті. Наразі ж ми маємо окрему програму для RDS (RDSAT) та багато різноманітних програм для аналізу даних в Інтернеті загального спрямування і не завжди зрозумілих для людей, які не мають достатньої технічної кваліфікації.

Також варто відмітити проблему подолання відсутності чітких меж, даних про реальні розміри та індикаторів інтернет-спільнот, до яких доречніше всього застосовувати RDS. Адже теги у соціальних мережах, групи за інтересами, форуми, тематичні ресурси дають нам лише часткову генеральну сукупність. Цього достатньо лише для пілотажних досліджень.

Список використаних джерел

1. Heckathorn D.Respondent Driven Sampling II: Deriving Valid Population Estimates from Chain-referral Samples of Hidden Populations // Social Problems. 2002. Vol. 49(1). P. 11–34.
2. Salganik M.J.Variance Estimation, Design Effects, and Sample Size Calculations for Respondent-Driven Sampling // Journal of Urban Health. 2006. Vol. 83. P. 98–111.
3. Wejnert C.An Empirical Test of Respondent-driven Sampling: Point Estimates, Variance, Degree Measures, and Out-of-equilibrium Data // Sociological Methodology. 2009. Vol.39. P. 73–116.
4. Балакірєва, О. М. Ефективність RDS (вибірки, що реалізується респондентами) для досягнення латентних груп респондентів: на прикладі дослідження молодих сін (споживачів ін'єкційних наркотиків) у чотирьох містах України [Текст] / О. М. Балакірєва // Український соціум. - 2006. - N 3/4. - С. 7-25
5. Девятко И.Ф. Онлайн исследования и методология социальных наук: новые горизонты, новые (и не столь новые) трудности // Онлайн исследования в России 2.0: сборник статей / Под ред. А.В. Шашкина, И.Ф. Девятко, С.Г. Да-выдова М.: РИЦ «Северо-Восток», 2010. С. 17–30
6. Мавлетова А.М. Проведение онлайн RDS эксперимента: изучение мотивации гемблеров// Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2010. № 4. С. 36–49.
7. Тун В., Русакова М., Гурвич И., Яковлева А. и др. Поведенческое мониторинговое исследование по ВИЧ: Россия 2005. Арлингтон: Family HealthInternational, 2007.

Отримано 30.11.2013 р.

УДК 316

Орешета Ю.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО "ІДЕНТИФІКАЦІЇ" ТА "ІДЕНТИЧНОСТІ"

Стаття присвячена теоретичним підходам до визначення "ідентифікація" та "ідентичності". Обгрунтовано природу ідентифікації, зумовлену глибокою потребою людини в визнанні з боку інших, у самореалізації та очікуванні позитивної оцінки зі сторони інших. Проаналізовано основні теоретичні підходи – психоаналітичний, символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія. Розглянуто основні погляди дослідників на співвідношення цих понять. Ідентифікація розглядається як один з найважливіших механізмів соціалізації особистості, що проявляється в ототожненні індивіда з певною соціальною групою, спільнотою (номінальною чи реальною). Ідентичність є структурою, що формується протягом життя.

***Ключові слова**: ідентифікація, ідентичність, самоідентифікація*

Статья посвящена теоретическим подходам к определению "идентификации" и "идентичности". Обосновано природу идентификации, обусловленную глубокой потребностью индивида в признании со стороны других, а также в самореализации и ожидании позитивной оценки со стороны других. Проанализировано главные теоретические подходы – психоаналитический, символический интеракционизм, феноменологическая социология. Рассмотрены основне взгляды исследователей на соотношение этих понятий. Идентификация рассматривается как один с важнейших механизмов социализации личности и проявляется в отождествлении индивида с определенной социальной группой или общностью – номинальной или реальной. Идентификация является структурой, которая формируется на протяжении жизни.

***Ключевые слова**: идентификация, идентичность, самоидентификация.*

Article tackles problems of "identification" and "identity" concepts interpretation. Theoretical approaches of "identification" and "identity" - psychosocial, symbolic interaktion, phenomenological sociology discussed in the article. Different views of researchers on the relationship of these concepts are discussed in the article. Problem of identification arises as the intersection point of theoretical interest of many scientific disciplines and, therefore, is interdisciplinary. Identification plays an important role in the life of a human as a social being. A sociological interpretation of this phenomenon involves the process of entity unification with another individual or a group on the basis of constant emotional connection; and inclusion their norms, values and behavior patterns into his inner world percepting them like his own ones. As a result of successful identification personality is able to play a social role (roles) more or less effectively. The notion of "identification" is connected with the concept of "identity". However, this identification points to the process while identity focuses on result. Sociologists define identity as a set of roles and statuses, which are organized according to the social system. In sociology identification is regarded as one of the most important mechanisms of socialization, resulting in the identification of the individual with a particular social group or community which can be nominal or real. Identification is caused by a deep need of a human for acceptance from others, as well as self-realization and anticipation of a positive assessment of others. Place of professional identity in a professional and social self-identity is being analyzed. Identity is a structure formed over a lifetime.

***Keywords:** identification, identity, self-identification.*

Актуальність теми дослідження. Проблема ідентифікації та ідентичності хоча і є відносно новою на вітчизняному науковому просторі, однак

° © Орешета Ю.В., 2013 р.

набуває широкої популярності. Складність і динамічність соціальних та політичних процесів, що відбуваються, висуває нові вимоги до становища індивіда в суспільстві, яке визначається, в тому числі, і за допомогою механізмів ідентифікації та самоідентифікації.

Етимологічно поняття "ідентифікація" (від лат. identicus– тотожній, facio – робити) означає ототожнення, встановлення збігу чогось з чимось. У сучасній філософії під ідентифікацією найчастіше розуміють збіг, рівність, однаковість, тобто тотожність усіх родових, видових або індивідуальних властивостей.

Тлумачення самого терміну є досить неоднозначним та варіюється в залежності від мети та галузі наукового дослідження. Однак вже зараз з впевненістю можна говорити про міждисциплінарний підхід до його тлумачення, оскільки сам термін “ідентифікація” вивчається філософією, соціологією, психологією, антропологією та іншими науками. Проте в науковому просторі склалися деякі підходи до тлумачення даного поняття, які ми спробуємо проаналізувати.

Аналіз досліджень та публікацій. В доробку зарубіжних та вітчизняних дослідників існує чимало напрацювань стосовно тлумачення сутності ідентифікації, її видів, окремих аспектів ідентифікації в соціологічному, психологічному та філософському розумінях.

Вивчення феномена “ідентифікації” має міждисциплінарний характер.

Основними теоретичними підходами в рамках дослідження ідентичності є психосоціальний підхід (Е. Еріксон, З. Фрейд, Е. Фром), символічний інтеракціонізм (Г. Мід, Ч. Кулі, І. Гофман, Ю. Хабермас), феноменологія (А. Шюц, М. Хайдегер), конструктивістський підхід (П. Бергер, Т. Лукман), когнітивний підхід (Дж. Тернер, Г. Теджфел), постмодерн (Е. Гідденс, П. Бурдьє).

Філософія трактує ідентичність як сутнісну характеристику буття, тотожність людини самій собі. Починаючи з Арістотеля й до Гегеля, поняття «тотожності» використовувалось у контексті пояснення того, що реальність та процес її пізнання, буття й мислення збігаються [4, с.2].

Значні досягнення в уточненні категорії ідентифікації й емпіричних методів аналізу соціально-психологічних процесів ідентифікації на вітчизняному просторі було здійснено в публікаціях В.О. Ядова. В реалізованому інститутом соціології Російської академії наук проекті "Соціальні та соціально-психологічні механізми формування соціальної ідентичності особи", В. О. Ядов провів класифікацію теоретичних підходів до вивчення ідентифікацій, а також здійснив розмежовування серед них соціологічних та психологічних концепцій [8, с. 38].

В царині української соціологічної думки велика увага приділяється таким суб’єктивним критеріям ідентифікації як: фіксація почуття приналежності, причетності до тих чи інших спільнот.

Мета статті – проаналізувати та узагальнити теоретичні підходи до визначення поняття “ідентифікація” та “ідентичність”.

Виклад основного матеріалу. Історико-філософський розгляд генези самого поняття "ідентифікація" включає визначення його структури, суті та основного змісту, що, в свою чергу, необхідно для інтерпретації його в емпіричних соціологічних дослідженнях, і для адекватного розуміння ідентифікації як засобу й форми функціонування та саморозвитку суспільства.

Філософське розуміння феномену тотожності відоме як атрибутивний метод у філософських дослідженнях. Тобто співвідношення явища А з самим собою або з іншим явищем В, або віднесення явищ А і В за певними ознаками до класу явищ С вказує на атрибутивний метод, що активно використовувався в дослідженнях.

Інші дослідники також використовують цей метод, зокрема Дж. Локк розглядає поняття істини як відповідності між ідеями. Г. В. Лейбніц звернув увагу на те, що, хоча і не може бути двох абсолютно тотожних індивідів, їх можна ідентифікувати з певною групою за певною сукупністю ознак, що розглядаються як найбільш суттєві у даній ситуації.

Старовойтова І. І. проаналізувавши наукові доробки зазначає, що у філософії XX століття ідентифікація починає займати чільне місце в дослідженні соціальних процесів. Так, М. Хайдеггер у своїй доповіді "Закон тотожності" вважає формулу "А є А", що відображає закон тотожності, вищим принципом мислення та способом взаємоналежності людини і буття. Про потребу людини у самоототожненні як життєво важливу й імперативну стверджує і Е. Фром. І це стає можливим лише тоді, коли людина сприймає зовнішній світ як дещо відокремлене від себе [6, с.76]

Ідентифікація є першим кроком на шляху формування ідентичності, яка, у свою чергу, виступає як наслідок відокремлення особистістю самої себе із оточуючого середовища та проявляється як відчуття цілісності, самототожності. Ідентичність формується у взаємодії із іншими людьми та у діяльності на основі ідентифікації з цінностями, що існують у суспільстві.

Ідентичність – це структура, що формується, вона розвивається протягом усього життя, проходить через перешкоди, може змінюватися в прогресивному чи регресивному напрямках, тобто бути «успішною» (позитивною) чи «негативною» (індивід відхиляє будь-які взаємодії).

Ідентичність є соціальною за своїм походженням, оскільки формується в результаті взаємодії людей, а зміни ідентичності зумовлені соціальними змінами.

У соціологічному аспекті ідентичність має змістовний (включає в себе описові соціальні і культурні характеристики особистості (соціальних груп), пояснювальний (слугує основою для розуміння і пояснення механізмів структури особистості, індивідуальної і групової свідомості), узагальнюючий (пов’язує соціокультурні явища між собою) і тимчасовий характер (пов’язаний із змінами, що відбуваються в суспільстві, переживає зміни сутнісний зміст ідентичності, видозмінюються її форми).

Якісно нового наповнення поняття “ідентифікація” набуває у працях З. Фрейда, який визначав ідентифікацію як несвідомий процес наслідування; як найперший прояв емоційної прив’язаності дитини до матері, емоційне злиття з нею; спосіб захисту особистості від тиску інстинктів. Вже пізніше З. Фрейд розуміє під цим поняттям сукупність взірців поведінки, які засвоює особа, приймаючи на себе ту чи іншу роль під впливом суспільної свідомості ("Над-Я") [7, с.216], тобто як один із механізмів формування особистісно-моральної інстанції «Супер-его» через ототожнення дитиною себе з батьками чи іншим авторитетом та, відповідно, інтеріоризація їх моральних норм, цінностей, зразків поведінки.

Також австрійський психолог З. Фрейд вперше виділив механізми соціальної ідентифікації, а саме: витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, протидія, регресія, сублімація, заперечення. Ці механізми ідентифікації дозволяють пояснювати значну частину феноменів соціальної поведінки.

Психологію цікавлять дослідження психічних механізмів самого процесу ідентифікації, починаючи з фізичного самовизначення і закінчуючи самовизначенням у моральному просторі.

Психологічний підхід пов'язує поняття ідентифікації з поняттям «Я» у найрізноманітніших проявах: «Я-концепції», «Я-системи», «Я-досвіду», «супер-его» тощо. Тобто поняття ідентифікації дослідники співвідносять, перш за все, з розумінням невпинного розвитку «Я» як складного багаторівневого особистісного утворення, що реалізується на індивідуальному, особистісному, соціальному рівнях аналізу природи людини.

На індивідуальному рівні ідентифікація відбувається як результат усвідомлення людиною власної часової тривалості, впродовж якої відбувається сприйняття себе як людини того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, з певним минулим і прагненням майбутнього.

На особистісному рівні ідентифікація визначається як відчуття людиною неповторності себе й свого життєвого досвіду, що базується на вмінні поєднати всі ідентифікації з розумовими здібностями, зі сприятливими можливостями, пропонованими соціальними ролями.

На соціальному рівні ідентифікацію можна визначити як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами, які сприяють людській визначеності щодо поділу світу на собі подібних і не схожих на себе. Ідентифікація є процесом становлення та розвитку суспільних відносин, взаємодії між людьми на основі тих соціальних позицій, які вони займають і тих соціальних ролей, які вони відіграють у суспільстві. Ідентифікація є двобічним процесом: людина стає представником певної соціальної групи завдяки тому, що вона має певні ознаки, які дозволяють їй вважатися причетною до цієї спільноти. Водночас кожна соціальна група коригує особистісні якості індивіда відповідно до тієї соціальної ролі, яка йому відводиться чи котру він сам переймає власними зусиллями.

Соціологи розширили предметне поле дослідження ідентичності, надаючи їй нового значення – соціального. Специфіка соціологічного підходу до аналізу ідентичності полягає в розгляді її як соціального конструкту, що підлягає емпіричному спостереженню, у дослідженні впливу різних соціальних інститутів на її формування, установленні взаємозв'язків між різними типами ідентичностей [4, с.2].

Так, російський дослідник А. Карпов виділяє три підходи, найбільш популярні в розгляді поняття ідентифікація на сучасному рівні розвитку науки. У першому підході ідентифікація розглядається як один із компонентів міжособистісного сприймання, іншими словами, це психологічний механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що реалізується у вигляді перенесення індивідом себе у особистісний простір іншої людини та призводить до засвоєння її особистісних змістів (в соціальній роботі вона сприяє пробудженню відчуття емпатії). Ідентифікація в другому підході розглядається як центральний елемент самосвідомості, що пов'язаний із відповіддю на питання

«Хто Я?», з фіксацією свого становища в системі суспільних зв'язків. Тут підкреслюється суб'єктивне відчуття власної приналежності до різних соціальних спільностей, а також включення у свій внутрішній світ вже як власних тих цінностей та норм, що існують в середовищі, на яке зорієнтований суб'єкт. Ідентифікація в третьому підході інтерпретується як показник рівня розвитку групи, її згуртованості, об'єктивності у прийнятті відповідальності за успіхи і невдачі у спільній діяльності [3, 46-47].

Ідентифікація, як обов'язкова складова процесу виникнення і підтримки ідентичностей, має дві основні риси – вона відбувається цілеспрямовано і здійснюється за допомогою певних символічних засобів (лінгвістичних, візуальних тощо). А засоби ідентифікації пов'язані з певними соціальними практиками.

Ідентифікація є складним пізнавальним процесом визначення причетності індивіда до певної спільноти. Це виявлення не просто тотожності чи самототожності соціальних явищ, це – важливий момент міжособистісних і групових відносин на підставі емоційного сприйняття і раціонального усвідомлення індивідами і групами солідарності або відчуження, поділу людей на тих, хто входить у певне коло, й тих, хто є іншими, чужими або ворожими стосовно тієї верстви, з якою людина ідентифікує себе.

Дж. Міда здійснив вагомий вплив в розробку теорії ідентичності. Учений розкриває поняття ідентичності через прийняття ролі іншого. Оцінюючи себе з позиції іншого суб'єкта суспільних відносин, людина набуває критеріїв оцінки самого себе.

Першим серед представників символічного інтеракціонізму почав використовувати термін «ідентичність» І. Гофман у своїй праці «Стигма». Стигма є своєрідною перепоною між явною та бажаною ідентичностями, яку індивід бажає приховати.

Символічний інтеракціонізм у фокус вивчення ставить питання способу вибудовування ідентичностей та процесу ідентифікації, залежності ідентифікації від соціального оточення й взаємодії.

Незважаючи на те, що ідентифікація є багатоаспектним поняттям із складною внутрішньою структурою, однак виходячи з соціологічного розуміння ідентифікація знаходить свій вияв у соціокультурних характеристиках (нормах, ідеалах, цінностях, зразках поведінки, соціальному статусі і ролях). В той же час ідентифікація виступає необхідною умовою диференціації і створення солідарних відносин соціальних груп і спільностей через комунікації, міжособистісні взаємодії та інституалізовану поведінку.

Г. Теджфел, як представник когнітивного підходу, визначав соціальну ідентичність як ту частину ідентичності індивіда, яка виникає через усвідомлення свого членства в соціальній групі разом із ціннісним та емоційним значенням. Тобто, це знання індивіда про приналежність до певної групи, а також емоційна значимість його групового членства [4].

Зміст ідентичності визначається двома важливими аспектами: особистісним та соціальним, які відображають усвідомлення власної автономності, унікальності та відчуття приналежності до соціальної групи. Гармонійна взаємодія та взаємодоповнення цих аспектів забезпечує всебічний особистісний розвиток.

Представник феноменологічного напряму А. Шюц на перший план виносить дослідження сенсу ідентичностей, пошук прояву ідентичностей у повсякденних

практиках, оскільки вони змінюють зміст ідентичності й можуть працювати по-іншому. А. Шюц говорить про інтерсуб'єктивність світосприйняття, що є основою для розмежування «своїх» і «чужих» ідентичностей [4].

Представник феноменологічного підходу П. Бергер визначає соціальну проблему ідентифікації з точки зору рольової теорії Ч. Кулі та Дж. Г. Міда. Відповідно соціальна роль визначається як типова реакція на типове очікування [1, с.163]. Базова типологія ролей, яку виробляє суспільство, виконує функцію матриці поведінки людей, що зобов'язує їх ідентифікуватися з певною соціальною спільнотою. В цій спільноті індивіди знаходять і вимоги, і підтримку для одержання і закріплення ідентифікаційних ознак, що відповідають відведеній їм соціальній ролі. "Кожній соціальній ролі відповідає певна ідентичність" [1, с.165]. Під ідентичністю розуміється не тільки сукупність певних ознак, які дають можливість бути причетними до окремої специфічної спільноти, але й певний тип поведінки, діяльності й мислення, що дозволяє бути членом даної спільноти. П. Бергер робить висновок про те, що суспільство жорстко визначає ідентифікаційні атрибути відповідно до соціальної ролі, "нагороджує" ними для виконання даної ролі і швидко позбавляє цих атрибутів з включенням індивіда до ролі нової. З цим важко не погодитися, але не треба й недооцінювати екзистенційних рис особи. Тобто ідентифікація — двосторонній соціальний процес: людина стає представником певної соціальної спільноти завдяки, перш за все, тому, що вже має хоча б і в нерозвиненому потенціальному плані певні якості — ознаки, що дозволяють їй вважатися якось причетною до цієї спільноти. В той же час кожна соціальна група "тисне" на особу в напрямку конформізму й ідентифікації, коригує особисті якості індивіда відповідно до тієї соціальної ролі, яка йому відводиться або яку він сам перейняв на себе власним зусиллям.

У цілому сучасні соціологічні теорії в дослідженні ідентичності роблять акцент на її мінливості та динамічності крізь призму теорії соціального простору, детально описують місце й значення ідентичності в житті індивіда, сучасній культурі, а також визначають значення ідентичності в просторі соціальних відносин [4].

Висновок. Вивчення феномена "ідентифікації" має міждисциплінарний характер. Різні наукові підходи – психоаналітичний (З. Фройд, К. Хорні,), когнітивний (Дж. Тернер, Е. Еріксон), символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, Дж. Мід, Г. Блумер), феноменологічна соціологія (П. Бергер, Т. Лукман), структурний функціоналізм (Р. Мертон, Т. Парсонс) – розкривають сутність та змістовні характеристики ідентифікації.

Список використаних джерел:

1. Бергер П. Л. Общество в человеке/ П.Л. Бергер // Социологический журнал. — 1995. — № 2. — С. 162—180.

2. Бурдьє П. Социология социального пространства : [пер. с франц., отв. ред. перевода Н. А. Шматко] / П. Бурдье. – М. : [б. и.], 2007. – 288 с.

3. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики/ А.В. Карпов// Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. - №5. – с.45-47.

4. Олена Голоденко. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/1522/1/Golodenko-2.pdf.

5. Пташник-Середюк О. І. Соціологічний аналіз процесу ідентифікації/ О.І. Пташник-Сердюк// Наукові праці. Соціологія. - Випуск 189.- Т. 201.- с. 60-64.

6. Старовойтова І.І. Ідентифікація як філософська і соціологічна категорія/ І.І. Старовойтова // Вісник ОДУ. – Т.4. – Вип. 2. – 1999. – с. 75-78.
7. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Западноевропейская социология XIX — нач. XX веков. — М., 1996.— 568 с.
8. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе/ В.А. Ядов // Социологический журнал. —1994. — № 1. — С. 35—52.
9. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. Ядов // Психология самосознания. – Самара – М., – 2003 С. 585–603.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Изд. Группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

Отримано 25.11.2013 р.

УДК 316.354: 316.334.22

Тарапатова Н.М.°

Національний університет Державної Податкової Служби України, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології та соціології

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТРАТЕГІЇ ПОЛІВАЛЕТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ В СУЧАСНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Стаття присвячена висвітленню специфіки впровадження стратегії полівалентності працівників в управлінську кадрову практику сучасних організацій. Проаналізовано позитивні та негативні аспекти застосування стратегії полівалетності як засобу підвищення ефективності організаційного функціонування. Запропоновано використовувати стратегію полівалетності за позицій врахування професійної стратегії окремого працівника.

Ключові слова: *полівалетність, горизональна полівалетність, вертикальна полівалентність, диференціююча полівалентність, полівалентність можливостей, раціоналістична полівалентність, ротаційна полівалентність, функціональна полівалентніст*

Статья посвящена специфике внедрения стратегии поливалентности работников в управленческую кадровую практику современных организаций. Проанализированы положительные и отрицательные аспекты применения стратегии поливалетности как средства повышения эффективности организационного функционирования. Предложено использовать стратегию поливалетности за позиций учета профессиональной стратегии отдельного работника.

Ключевые слова: *поливалентность, горизональная поливалетность, вертикальная поливалентность, дифференцирующая поливалентность, поливалентность возможностей, рационалистическая поливалентность, ротационная поливалентность, функциональная поливалентность*

Article is devoted to the specifics of the implementation employees polyvalence strategy in managerial personnel practice of modern organizations. Some of the positive and negative aspects of the employees polyvalence strategy as means to improve organizational functioning are analyzed. The strategy is proposed for use from the position of the taking into account professional strategy of employee.

° © **Тарапатова Н.М.,** 2013 р.

Keywords: *polyvalence, horizontal polyvalence, vertical polyvalence, differentiating polyvalence, possibility polyvalence, rationalist polyvalence, rotary polyvalence, functional polyvalence*

Актуальність. Концепцію полівалентності працівників як засобу підвищення ефективності організаційного функціонування, вважають одною із основних складових успіху японської моделі управління підприємством. Відповідна модель на разі виступає однією із загальносвітових еталонів успішності підприємства. Головним постулатом даної моделі є концепція кадрового поступу організації як основи організаційного розвитку в цілому. Ефективність діяльності організації в даному контексті збільшується за рахунок оволодіння працівниками новими спеціалізованим знаннями за рахунок їх внутрішньо організаційної трудової мобільності (працівники змінюють посаду і вид діяльності в середині тієї самої організації). Даний механізм, відомий як ротація кадрів, визначається в управлінні як метод самостійного навчання, при якому співробітник тимчасово переміщається на іншу посаду з метою придбання нових навичок. Класична (за японською моделлю) ротація кадрів вже декілька десятиліть досить поширена на підприємствах, що вимагають від працівників полівалентної кваліфікації, тобто володіння кількома професіями. Крім власне навчального ефекту, у межах та управлінських наук також відзначається позитивний вплив ротації на мотивацію співробітника, її позитивна роль у подоланні стресу та професійної деформації, викликаних одноманітними виробничими функціями; відзначається також роль і значення ротації в контексті розширення соціальних контактів працівника на робочому місці. Разом з тим, класична ротація кадрів за японською технологією на разі вже не влаштовує роботодавців, оскільки у період кризи пов'язана із надмірними витратами та втратою продуктивності праці при переміщенні працівника з однієї посади на іншу. У цих умовах все більше підприємств обирають стратегію найму персоналу із вже наявними у нього полівалентними компетенціями, а відповідальність за його відсутність на ринку праці покладають на освітні заклади, вимагаючи підготувати полівалентного фахівця, так конче потрібного на ринку праці. Проте у даному контексті питання про те, як формувати такого фахівця та яким він має бути, залишається відкритим. Менеджмент та управління персоналом поки не створили єдиної теоретичної концепції полівалентного фахівця, сформовано лише загальні засади використання стратегії полівалентності кадрів на підприємстві, яка може суттєво видозмінюватися залежно від специфіки кожного окремої організації. Крім того, теоретики та практики звертають увагу на наявність значної кількості неочікуваних результатів застосування стратегії полівалентності на європейських підприємствах. А саме, теоретики та практики звертають увагу на наявність значної кількості неочікуваних результатів застосування стратегії полівалентності на європейських підприємствах, а саме: низький рівень віддачі працівників з полівалентними обов'язками та значний рівень витрат на реалізацію полівалентних стратегій підприємства [1]. Разом з тим, попит на полівалентних фахівців неупинно зростає на світовому ринку праці, формуючи замовлення на фахівців з полівалентними компетенціями, що свідчить про зростаючу значущість явища полівалентності на загальносвітовому ринку праці і свідчить про необхідність його поглибленого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ряд значних результатів вже отримано у межах управлінських наук, зокрема менеджменту, у межах японської моделі управління кадрами (стратегія полівалентності реалізується за рахунок ротації кадрів всередині підприємства), педагогічної та психологічної наук (концепція полівалентної компетентності як частини професійної компетентності фахівця), західноєвропейської соціологічної науки (трансформації професійних практик внаслідок впровадження стратегії полівалентності праці на підприємствах) тощо. Разом з тим, у межах вітчизняної соціологічної науки проблематика полівалетності не виступає окремим предметом наукових розвідок, а отже, потребує детального дослідження.

Метою статті є аналіз специфіки впровадження стратегії полівалентності працівників в управлінську кадрову практику сучасних організацій.

Виклад основного матеріалу. Стратегія полівалентності найчастіше застосовується в управлінській практиці підприємства з метою підвищення гнучкості та оперативності організації, зокрема, в контексті досліджень в області адаптації організації, гнучкості та продуктивності підприємства, полівалентність часто постає найкращим очевидним рішенням [2]. З іншого боку, вона так само пропонується як єдиний спосіб підвищення кваліфікації співробітників, що автоматично призводить до їх незалежності на ринку праці і підвищує рівень їх працевлаштування [3]. Постійний пошук засобів зростання рівня полівалентності працівників здобув такого поширення на європейських підприємствах, що перетворився на «звичайну практику у всіх робочих осередках» [4, с.125].

Термін «полівалентність» має множину значень і є пов'язаним із значною кількістю інших, досить близьких зазначенням термінів, зміст яких варіюється в залежності від конкретних практик окремого підприємства. Серед них «плюрівалетність», «мультивалентність» та інші близькі за значенням терміни, повсякчасне вживання яких без деталізації розшифровки змісту унеможливлює з'ясування сутності явища полівалентності. Полівалентність являє собою модель організації праці, що базується на принципі деспеціалізації. Вона виникає як альтернатива домінуючій сьогодні тейлорівській моделі організації праці. Сам термін «полівалетність» прийшов у соціальні науки з хімії та біології, де він позначав множинність зв'язків між атомами. Саме у цьому контексті термін «полівалентності» був перенесений у сферу дослідження процесів організації праці. У науках, що займаються дослідження цих процесів, термін «полівалетність» позначає множинність зв'язків між працівником з одного боку і місцем його роботи та здійснюваними ним функціями з іншого [5, с.125].

Полівалентність виступає стратегією розбудови моделі універсалізації праці (деспеціалізації) на противагу моделі спеціалізації праці (тейлоризму). Разом з тим, в першу чергу полівалентність завжди являє собою певну здатність працівника до здійснення ним множини різних видів професійної діяльності, що передбачає наявність високого рівня професійної мотивації. Саме у контексті вивчення цих процесів застосовуються близькі до поняття «полівалетність» терміни ««плюрівалетність» та «мультивалентність», які можуть вживатися і як повні синоніми «полівалентності», але разом з тим мати певну специфіку. Так, «плюрівалентність» визначається як здатність працівника до здійснення професійної діяльності у межах однієї посади. Нарощування полівалентних якостей працівника відбувається на основі ротації виконуваних ним завдань або

зростанням їх об'єму (внутрішньо-посадова полівалентність») [5, с.125-135]. Мультивалентність може передбачати «вихід» працівника за межі посади у процесі виконання ним професійних завдань (зовнішньо-посадова полівалентність). Відтак, наявність цих та інших синонімічних та близьких до терміну «полівалентність» понять, визначення яких найчастіше можливе лише у межах конкретної ситуації, свідчить про складність та багатовимірність явища «полівалентність» та необхідність застосування міждисциплінарного підходу до його дослідження.

Найбільш перспективним для вирішення даного завдання постає підхід П. Мічелетті [6], який пропонує розглядати явище полівалентності у двох площинах – горизонтальній, в якій полівалентність виступає як технологічна компетентність у кількох різновидах професійної діяльності та вертикального, в якому полівалентність виступає як функціональна компетентність у кількох різновидах професійної діяльності, а саме здатність інтегрувати у своїй діяльності різні за призначенням функції на різних рівнях. Відповідний аспект підкреслює також російський дослідник Е.Ф.Зеєр, характеризуючи полівалентну кваліфікацію як одну із п'яти основних груп ключових кваліфікацій сучасного фахівця [7, с. 260-262].

Важливою для розуміння сутності стратегії полівалетності, на нашу думку, виступає її класифікація на основі критерію мети її застосування організацією. Так, французські дослідники М. Антуан, Ф. Пішо та Н. Реньє наголошують на існуванні трьох основних різновидів полівалентності залежно від цілей, які встановляється організацією при застосуванні відповідної стратегії. Перша з них, *диференціююча полівалентність*, що спрямована на оволодіння працівником різними спеціальностями на підприємстві та вимагає від нього оволодіння цими новими спеціальностями на рівні експерта. Даний різновид стратегії полівалентності спрямований на розвиток працівника в організації та дійсно призводить до зростання рівня продуктивності праці на підприємстві. Другий різновид полівалентності – *полівалентність можливостей*, яка полягає в розширенні фактичної діяльності працівника на підприємстві за допомогою створення для нього можливостей навчання у різних сферах виробництва на підприємстві і передбачає тільки часткове оволодіння новими видами професійної діяльності. Даний різновид полівалентності не призводить до зростання рівня продуктивності праці. Третій різновид, *раціоналістична полівалентність*, застосовується виключно з метою економії видатків на персонал в організації, не приносить користі підприємству і не сприяє подальшому працевлаштуванню працівників. Автори на основі проведених досліджень на підприємствах, які активно використовують стратегію полівалентності, доводять, що виключно перший різновид, диференціююча полівалентність, дійсно приносить користь організації, оскільки тільки вона базується на інтересах працівника, а дві інші спрямовані виключно на отримання вигоди організацією, не сприймаються працівниками і не є результативними [3].

На наявність дихотомії «посада – працівник» з точки зору застосування стратегії полівалентності в організації вказали також у своїх роботах К. Евераере та М. Лапуар [8], що виокремлюють два основні різновиди полівалентності. Перший різновид - ротаційна або мобільна полівалентність (пов'язана із переміщеннями працівників з однієї посади на іншу), другий різновид -

функціональна полівалентність, яка пов'язана із структурними змінами у завданнях, змісті праці та автономії у процесі праці і є протилежною за сутністю до ротаційної, оскільки передбачає необхідність достатньої стабільності у прикріпленні працівника до певної окремої посади.

На основі здійсненого аналізу існуючої множини концепцій та підходів до розгляду поняття полівалентності, доцільно зробити висновок, що всі існуючі підходи до трактування явища полівалентності можна умовно поділити за двома основними критеріями: людино-центричністю та організаційною центричністю, та виділити окремо зовнішні наслідки застосування цієї стратегії для ринку праці. На нашу думку, саме аналіз множини наслідків впровадження стратегії полівалентності виступає основою для формування стратегії її ефективного застосування в організації. (таб.1). Відповідний аналіз пропонуємо здійснити у чотирьох основний площинах: ринок праці, організація, посада, працівник (таб.1, 2, 3, 4). Саме такий комплексний підхід, який враховує як внутрішньо-організаційні, так і зовнішньо-організаційні наслідки та ризики застосування стратегії полівалентності, дозволить ефективно її застосовувати в кадровому управлінні організації, так і в процесі розбудови стратегій підготовки фахівців відповідно до потреб ринку праці.

Таблиця 1 - Стратегія полівалентності у площині впливу на ринок праці

Аспект аналізу	**Механізми застосування стратегії полівалентності**	**Можливі негативні наслідки та ризики застосування стратегії полівалентності**
Ринок праці	Поширення практик одночасно суміщення працівником двох або більше професій в організації	Передбачається зникнення деяких професій з ринку праці та мотивації до їх здобуття, опір будь-яким нововведенням пов'язаних з ідеєю полівалентності.
	Поширення концепції «закритого ринку праці» в управлінні персоналом організацій	Передбачається обмеження мобільності та універсальності фахівців, зростання рівня залежності фахівця від конкретної організації.
	Зростання терміну працевлаштування працівника у межах конкретної організації	Передбачається зменшення рівня автономії фахівця на «відкритому ринку праці».
	Зростання кількості працівників з полівалентною кваліфікацією на ринку праці	Передбачається зростання рівня безробіття моно-кваліфікованих (володіючих одним фахом) громадян.
	Збільшення питомої ваги «закритого ринку праці»	Передбачається зростання рівня дефіциту вакансій на «відкритому ринку праці», зростання напруги та конфліктів на ринку праці у зв'язку із опором професійно-кваліфікаційних структур (профспілок) до витіснення моно-кваліфікованих працівників з ринку праці.

Отже, таким чином, серед найбільш ризикованих наслідків застосування стратегії полівалентності у площині майбутнього впливу на ринок праці є: поступове скорочення кількості моно-кваліфікованих (вузькоспеціалізованих) фахівців з ринку праці; обмеження мобільності фахівців на ринку праці внаслідок зростання рівня залежності фахівців від організації; зменшення рівня автономії фахівця на «відкритому ринку праці»; зростання рівня конфліктності всередині інституту професій внаслідок витіснення моно-кваліфікованих працівників з ринку праці. Разом з тим, застосування стратегії полівалентності має істотні наслідки як

для зовнішньо-організаційного, так і внутрішньо-організаційного середовища (Таб.2).

Таблиця 2 - Стратегія полівалентності у площині впливу на організаційне функціонування

Аспект аналізу	**Механізми застосування стратегії полівалентності**	**Можливі негативні наслідки та ризики застосування стратегії полівалентності**
Організація	Індивідуалізація управління кадрами	Передбачається зростання рівня перекладення управлінської відповідальності на підлеглих
	Ротація кадрів (переміщення та навчання працівників)	Передбачається зниження загального рівня відповідальності на управлінських рівнях внаслідок постійного переміщення кадрів
	Ротація кадрів (переміщення та навчання працівників)	Передбачається зниження якості умов праці: зростання стресу, втоми, підвищення рівня захворюваності персоналу
	Орієнтація на стратегію внутрішнього працевлаштування персоналу	Передбачається обмеження оновлення кадрового складу організації внаслідок обмеження зовнішнього найму.

Відтак, серед найбільш ризикованих наслідків застосування стратегії полівалентності у площині її впливу на організаційне функціонування виступають ризики: зниження загального рівня управлінської відповідальності; перекладання управлінської відповідальності на підлеглих; зниження якості умов праці внаслідок постійного стану професійної змагальності; обмеження оновлення кадрового складу внаслідок подовження терміну перебування працівника в організації. Крім того, значна кількість можливих негативних наслідків може виникнути і у площині впливу застосування стратегії полівалентності на рівні організаційної посади (Таб.3).

Таблиця 3 - *Стратегія полівалентності у площині впливу на організаційну посаду*

Аспект аналізу	**Механізми застосування стратегії полівалентності в організації**	**Можливі негативні наслідки та ризики застосування стратегії полівалентності в організації**
Посада	Зростання рівня працевлаштування працівника в середині організації	Передбачається значне зростання рівня професійної ротації та досягнення оптимального рівня «старіння» полівалентності
	Зростання рівня відповідальності та автономії працівника на посаді	Передбачається зростання рівня балканізації (фрагментації) діяльності та послуг
	Постійна зміна професійної діяльності	Передбачається підвищення рівня професійної деформації та професійного вигорання внаслідок необхідності постійної професійної адаптації до нової професійної діяльності
	Неадаптованість до постійно нового робочого місця	Передбачається зростання ризиків втрати продуктивності, нещасних випадків тощо

Отже, серед найбільш ризикованих наслідків впливу застосування стратегії полівалентності на еволюцію організаційної посади виступають: значне зростання рівня професійної ротації; значне зростання рівня професійної ротації; підвищення рівня професійної деформації та професійного вигорання; зростання ризиків втрати продуктивності тощо. Разом з тим, застосування стратегії

полівалентності найістотнішим чином впливає і на індивідуальну професійну діяльність працівника (Таб.4).

Таблиця 4 - Стратегія полівалентності у площині впливу на професійну діяльність працівника

Аспект аналізу	**Механізми застосування стратегії полівалентності в організації**	**Можливі негативні наслідки та ризики застосування стратегії полівалентності в організації**
Працівник	Індивідуальна професійна ротація	Передбачається зниження рівня трудової мотивації, оскільки з огляду на безперервну зміну робочих місць стають менш очевидними індивідуальні результати
	Задоволеність працею та винагородою	Передбачається нижчий рівень, ніж при стандартному працевлаштуванні, оскільки за сумісництво двох чи більше посад працівник у сумі отримує за кожну менше, ніж за одну окрему.
	Рівень працевлаштування	Передбачається нижчий рівень, ніж при стандартному працевлаштуванні, з огляду на вищий рівень вимог працівника до оплати праці.
	Кар'єрний розвиток	Передбачається нижчий рівень, ніж при стандартному працевлаштуванні, внаслідок присутності постійної змагальної напруги в процесі професійної діяльності

Відтак, серед найбільш ризикованих наслідків впливу застосування стратегії полівалентності на професійну діяльність працівника виступають: зниження рівня трудової мотивації; зниження рівня задоволеності працею та винагородою; зниження загального рівня працевлаштування працівників; зниження рівня динаміки кар'єрного розвитку пов'язаного з відчуттям недостатньої винагороди за одночасне виконання працівником декількох видів робіт.

Висновки. Отже, детальний аналіз переваг, недоліків та ризиків застосування стратегії полівалентності працівників в організації призводить до парадоксального висновку про те, що застосування цієї стратегії призводить до виникнення конфлікту «мета-результат» в управлінській діяльності організації. Йдеться про реалізацію основного завдання застосування стратегії полівалентності працівників в організації, а саме: завдання оптимізації організації праці через універсалізацію компетенцій працівників та консолідації управління.

Разом з тим, аналіз наслідків застосування стратегії полівалентності працівників у межах європейських підприємств свідчить навпаки про розвиток тенденцій індивідуалізації управління персоналом, що виявляються у підвищеному рівні ротації кадрів на підприємстві та зниженні продуктивності праці в цілому. Розгортання відповідних тенденцій пов'язане у межах цих підприємств з реалізацією раціоналістичної моделі полівалентності, яка застосовується виключно з метою економії видатків на персонал в організації, є спрямованою виключно на отримання вигоди організацією і тому не сприймається працівниками організації. Відтак, перетворення стратегії полівалентності на ефективну для організації можливе лише за умови узгодження стратегії полівалентності підприємства з індивідуальною професійною стратегією полівалентності окремого працівника.

Список використаних джерел:
1. Поливалентность в развитии штата персонала современной организации / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.morozovacademy.ru/content/polivalentstuff/index.html. – Назва з екрана.
2. Everaere C. La polyvalence et ses contradictions [Текст] / C. Everaere // Revue Française de Gestion Industrielle. – Vol. 27. – №4. – 2008. – P. 89-106.
3. Antoine M. Pichault F., Renier N. Les paradoxes de la multicompétence / M. Antoine, F. Pichault, N. Renier // Revue de Gestion des Ressources Humaines. – № 61. – 2006. – P. 22-33.
4. Baret C., Gadrey J., Gallouj C. Flexibilité à court terme et flexibilité durable / C. Baret, J. Gadrey, C. Gallouj // Revue Personnel. – № 391. – 1998. – P. 43-48.
5. Dadoy M. Les analyses du travail, enjeux et formes [Текст] / M. Dadoy. – Cereq: Collection des études. – N° 54. – Mars 1990. – 240 p.
6. Micheletti P. La polyvalence sous toutes ses facettes: une gestion des compétences plus efficace [Текст] / P. Micheletti. – Paris : Editions d'Organisation, 2002. – 190 p.
7. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: Учеб. Пособие [Текст] / Э.Ф. Зеер. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 2003. – 336 с.
8. Everaere C., Lapoire M. Le salarié mis à disposition : un insider externalisé / 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reims-ms.fr/agrh/docs/actes-agrh/pdf-des-actes/2011everaere-lapoire-chasset.pdf. – Назва з екрана.

Отримано 15.11.2013 р.

УДК 316.334.22

Озимко М.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ВНЗ НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ «СОЦІОЛОГІЯ»

В даній статті на основі вітчизняних соціологічних теорій працевлаштування досліджується як соціологічна категорія; уточнюється концепція працевлаштування. Розглядається уявлення про працевлаштування у широкому та вузькому сенсі. На основі дослідження особливостей працевлаштування випускників факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка аналізуються основні фактори працевлаштування.

Дане знання виокремлює роль суспільства та особистості, яку вони відіграють у процесі працевлаштування молодих спеціалістів на ринку праці.

***Ключові слова**: працевлаштування, випускники ВНЗ, факультет соціології, ринок праці, канали працевлаштування*

В данной статье на основе отечественных социологических теорий, трудоустройства исследуется как социологическая категория; уточняется концепция трудоустройства. Рассматривается представление о трудоустройстве в широком и узком смысле. На основе исследования особенностей трудоустройства выпускников факультета социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко анализируются основные факторы трудоустройства. Данное знание выделяет роль общества и личности, которую они играют в процессе трудоустройства молодых специалистов на рынке труда.

° © Озимко М.., 2013 р.

***Ключевые слова**: трудоустройство, выпускники вузов, факультет социологии, рынок труда, каналы трудоустройства*

This article is based on domestic sociological theories where employment is studied as a sociological category, the concept of employment is clarified. Employment is portrayed in the broad and narrow sense. The study of main aspects of employment of graduates of the Faculty of Sociology, Kyiv National Taras Shevchenko University, analyzes the main factors of employment. This knowledge distinguishes the role of society and the individual, they play in the employment of young specialists in the labor market.

***Key words**: employment, HEI's graduates, faculty of sociology, labor market, employment channels*

Актуальність. Сучасне суспільство характеризується високою динамікою соціально-економічних перетворень. Процеси глобалізації та інтеграції істотно змінили соціальне життя суспільства. З'явилося багато нових спеціальностей, яких раніше не було; значно змінилися вимоги до існуючих. Ринок праці став більш динамічним, інтелектуально і технологічно насиченим і, одночасно, важко керованим, що приносить багато проблем і роботодавцям, і потенційним працівникам. Ці трансформації призвели до актуалізації дослідження процесу працевлаштування, що набуває інтернаціонального характеру. Про працевлаштування стали говорити, як про соціальний феномен, з складною соціальною структурою, його особливості досить швидко стають предметом наукових дискусій.

У сучасних умовах розвитку ринкової економічної системи все більшу увагу науковці приділяють питанням функціонування й розвитку ринку праці та зайнятості молоді. Різні аспекти зазначеної проблематики перебувають у полі зору таких вітчизняних науковців, як: А. Афонін, О. Балакірєва, С. Бандур, Д. Богиня, С. Вакуленко, Ю. Волков, О. Вишняк, Є. Головаха, М. Головатий, Б. Данилишин, В. Данюк, А. Здравомислов, Ф. Карадія, Ю. Краснов, Е. Лібанова, М. Лукашевич І. Лукінов, С. Макєєв, С.М.Оксамитна, В. Оссовський, В. Пилипенко, С. Писаренко, І. Савченко, Л. Сокурянска, Р. Сторожук, М. Тітма Ж. Тощенко, В. Шаповалов, В. Шубкін, О. Штанська, В. Ядов та інші. Проте, незважаючи на цінність проведених досліджень, на українському ринку праці залишаються невирішеними питання, що пов'язанні з зайнятістю молоді. Потребує вдосконалення процедура проведення моніторингу стану регіонального ринку праці, особливо участь молоді в трудовій діяльності, аналіз його особливостей формування, вибір методів регулювання ринку праці та оцінка наслідків обраних методів тощо.

Мета – визначення концептуальних підходів до процесу працевлаштування випускників ВНЗ напряму «соціологія».

Завдання – дослідження на основі розгляду основних підходів до працевлаштування формування моделі працевлаштування випускників.

Об'єктом дослідження є випускники факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які певний освітньо-кваліфікаційний рівень за спеціалізацією соціологія.

Предмет дослідження – процес працевлаштування випускників.

Розвинені європейські країни і США раніше за інших відчули гостроту проблеми. Вже до кінця XX століття у них був накопичений позитивний досвід вирішення проблеми зайнятості та працевлаштування випускників вузів, який знайшов вираження в правовому регулюванні зайнятості молоді, соціальної та

професійної соціалізації; у використанні інтегрального підходу до вирішення проблем працевлаштування, в застосуванні політики забезпечення повної зайнятості [2].

Порівняльний аналіз основних концепцій працевлаштування показав, що найбільш плідним у його вивченні виявився *системний підхід,* який розглядає працевлаштування як соціальну систему, що створює потенційні умови для формування та запуску механізмів координації зусиль на інтернаціональних, національних та локальних рівнях щодо вдосконалення системи надання допомоги молоді.

Загально поширена проблема, яка виникає перед випускниками вищих навчальних закладів є проблема пошуку кваліфікованої роботи з гідною оплатою праці та з перспективою розвитку кар'єри. Однак не таємниця, що в умовах ринкової економіки вимоги роботодавця до свого майбутнього працівника значно підвищилися (стаж роботи за фахом не менше трьох років; знання іноземних мов; зайнятість на повний робочий день тощо). Нині до фахової освіти потрібно додати ще й досвід роботи, якого у випускників найчастіше нема. Тому багато випускників стикаються із серйозними труднощами при пошуку роботи зі спеціальності й у підсумку починають шукати будь-яку роботу.

Таким чином, проблема працевлаштування вимагає свого вирішення з позицій загально-наукового соціологічного підходу що, з одного боку, відображає загальні закономірності, що складаються на світових ринках праці, з іншого – враховує національну специфіку, що вимагає розгляду та включення різних механізмів та факторів.

Трактування працевлаштування як соціального феномена дозволяє описати його внутрішню структуру і розкрити сутність функціональних зв'язків підсистем і основних елементів [3].

На думку В.І. Добренькова, працевлаштування - «вкрай прагматичний і цілеспрямований процес» [1]. Відповідно до широкого і вузького трактуваннями поняття «працевлаштування» будемо розрізняти і його цілі. Ціль у широкому сенсі - отримання індивідом роботи в результаті пошуку або забезпечення індивіда роботою відповідно до його рівня освіти, професійної підготовки, кваліфікації, особистими потребами і прагненнями, матеріальними інтересами тощо, яка вважається досягнутою тоді, коли індивід задоволений знайденою або отриманою діяльністю і має можливість реалізувати свою потребу в праці. Ціль працевлаштування у вузькому сенсі - залучення людини в сферу праці, забезпечення роботою відповідно до його потреб, рівня освіти і кваліфікації, яка вважається досягнутою тоді, коли суспільство має можливість забезпечити людині його потреби в праці.

Випускники ВНЗ складають особливу мобільну соціальну групу молодих спеціалістів, головною метою якої є реалізація здобутих у роки навчання у ВНЗ знань, вмінь та навичок.

У випускників формуються певні очікування на сучасному ринку праці, які загалом можуть бути підтверджені практикою (досвідом). На реалізацію себе (випускника) як молодого спеціаліста у сфері соціології на ринку праці значний вплив мають ряд об'єктивних та суб'єктивних, прямих та опосередкованих, внутрішніх та зовнішніх, загальних та специфічних факторів впливу, котрі

систематизували та розбили на зовнішні та індивідуальні фактори, та особисті обставини випускника[3].

Працевлаштування випускника залежать від зовнішніх та індивідуальних факторів, та особистих обставини. Зовнішніми факторами вважається ринок праці та зовнішня допомога. Під ринком праці розуміється сегментація ринку праці, регіональні та локальні ринки праці; макроекономічні фактори (економічна стабільність та національна економіка); характеристики вакансій (винагорода, умови роботи, перспективи кар'єри, тип зайнятості), шляхи рекрутингу, тобто канали пошуку працівника, селекція, вимога до працівника (освіта, досвід, кваліфікація), активність на ринку праці(зайнятий, безробітний). За зовнішню допомогу слід вважати робота державної служби зайнятості(консультування, тренінги, соціальні програми тощо), що сприяють працевлаштуванню випускника.

Необхідними умовами працевлаштування випускника є його навички, знання, кваліфікація, демографічні характеристики (вік,стать), стан здоров'я, шляхи пошуку роботи(формальні/ неформальні, їх ефективність), мобільність та адаптивність (географічна мобільність,гнучка заробітна платня, професійна гнучкість тощо), що входять до індивідуальних факторів. Особисті обставини випускника, визначаються через соціальний статус сім'ї (статус батьків, умови проживання), ставлення до праці (заохочується робота сім'єю, спільнотами тощо) та доступ до ресурсів (транспорт, фінанси та соціальний капітал)[5].

Отже, працевлаштування випускника ВНЗ – складний процес взаємовпливів різних факторів. Враховуючи весь спектр факторів впливу можна виявити дійсні умови, необхідні для успішної реалізації випускника на ринку праці.

У період з 11 лютого по 17 березня 2013 було проведено суцільне опитування серед випускників факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2010-2012 років. Дослідження передбачає суцільне опитування випускників ОКР «магістр» та «спеціаліст» 2010-2012 років. Метод збору даних – опитування (індивідуальне анкетування). В результаті з генеральної сукупності 121 випускника, було опитано 82 соціолога випускника, це складає 68% від запланованої кількості опитуваних. У вибіркову сукупності потрапило 35% випускників 2010 року, 35% випускників 2011 року, і 30% випускників 2012 року.

На прикладі випускників-соціологів розглянемо процес їх *працевлаштування* у широкому та вузькому сенсі.

У *широкому сенсі* працевлаштування соціологів передбачає, що у суспільстві існує потреба у соціологічному забезпеченні різних сфер його життєдіяльності. Держава виділяє на підготовку фахівців за напрямом «соціологія» значні кошти (держзамовлення на підготовку кадрів). Отже, ринок праці має бути готовим залучити фахівців –соціологів до сфери праці, забезпечити їх роботою відповідно до потреб розвитку суспільства та набутим рівнем освіти і кваліфікації.

Головним показником цього виступає наявність у випускника роботи за фахом. Розглянемо його на прикладі проведеного емпіричного дослідження.

Серед опитаних 56% вказали на те, що вони працюють за спеціальністю, не за фахом працевлаштовані 44% випускників. Цей показник є досить значним, хоча і не перевищує середньоєвропейські. Наявна невідповідність професійної освіти характеру роботи не може не викликати занепокоєння, адже вона спри-

чиняє "розмивання" професійного поля, професійної культури, руйнації освітньо-професійної структури суспільства як основи соціальної структури.

Отже, 44% випускників працюють в приватних компаніях, які займаються виробництвом товарів і наданням різноманітних послуг, а саме: приватні медичні заклади; організації, які займаються продажами, виробництвом різноманітних товарів, та організації, що працюють у сфері дозвілля і спорту. 36% опитаних працюють за спеціальністю у дослідницьких центрах. Значно менша частка зайнята у державних установах 11% і неприбуткових недержавних організаціях 7%. Випускники, які працюють у дослідницьких центрах становлять 36% опитаних. 20% опитаних працює в UMP - Українському маркетинговому. По 10% випускників, працевлаштованих за спеціальністю в дослідницьких центрах, працюють в таких організаціях, як: MASMI RESEARCH GROUP, Інститут соціології НАН України, TNS-Ukraine, Український інститут соціальних досліджень ім. О.Яременка. Решта 40% працюють в інших дослідницьких центрах (назви яких не згадувались у відповідях респондентів більше 1 разу). Таким чином, більшість випускників працює у комерційних дослідницьких центрах, які орієнтовані переважно на маркетингові дослідження.

Основна кількість опитаних, серед тих, хто працює за фахом, в якості посади на першому робочому місці позначили – менеджери дослідницьких проектів та аналітики (по 32,3%). Оскільки питання були відкритими, аналітики: ті, хто займався вивченням, аналізом, прогнозуванням певних явищ, менеджери – ті, хто координував, спрямовував, брав участь в дослідженні на більшості етапах роботи. 19% випускників на першому робочому місці працювали в якості асистента дослідника. Дана робота передбачає допомогу у проведенні досліджень. 6% опитаних на першому робочому місці працювали в якості маркетологів (були зайняті в сфері товарообігу, аналізуванню ринку, розробка реклами тощо). 3% респондентів виявилось тих, хто працює в сфері викладання, науці та 3% тих, що керують соціологічними службами. Загалом ситуація розподілу посад за критерієм «фах» є позитивною, більшість працюють на вищих щаблях соціологічної ієрархії, хоча варто пам’ятати про те, що дана робота була першою основною.

Серед тих респондентів, для яких перша основна робота була не за фахом, більшість (58,8%) все-таки намагалась влаштуватись за спеціальністю, тоді як значна частина (41,2%) навіть не вдавалася до пошуку такої роботи. Серед основних причин, на які вказують випускники, які працюють не за фахом, перш за все – більш вигідна пропозиція в іншій сфері (дану альтернативу обрало 20,9% респондентів), на другому місці – відсутність пропозицій за фахом на ринку праці (12,9%).

Розглянувши посади випускників, що працюють не за фахом, зазначимо, що на першому місці за даним критерієм стоять менеджери компаній (38%) (ніякого відношення фаху «соціолог»). Така велика кількість менеджерів показує нам, власне, універсальність соціологічного знання. На другому місці – помічники менеджерів (17%). Далі йдуть працівники різноманітних держслужб (14%). Таку саму кількість (14%) займають і різноманітні консультанти (в магазинах, на телефонах тощо). Цікаво відзначити, що 7% випускників зайняті в журналістиці. Серед інших посад, на яких працюють випускники ,були зазначені наступні: приватний підприємець (3%), фотограф (3%) та фітнес-тренер (3%).

У вузькому сенсі працевлаштування розглядається як забезпечення випускника роботою у відповідності до здобутого ним в процесі професійного навчання рівня освіти, професійної підготовки, кваліфікації, особистих орієнтацій і прагнень, матеріальних інтересів тощо.

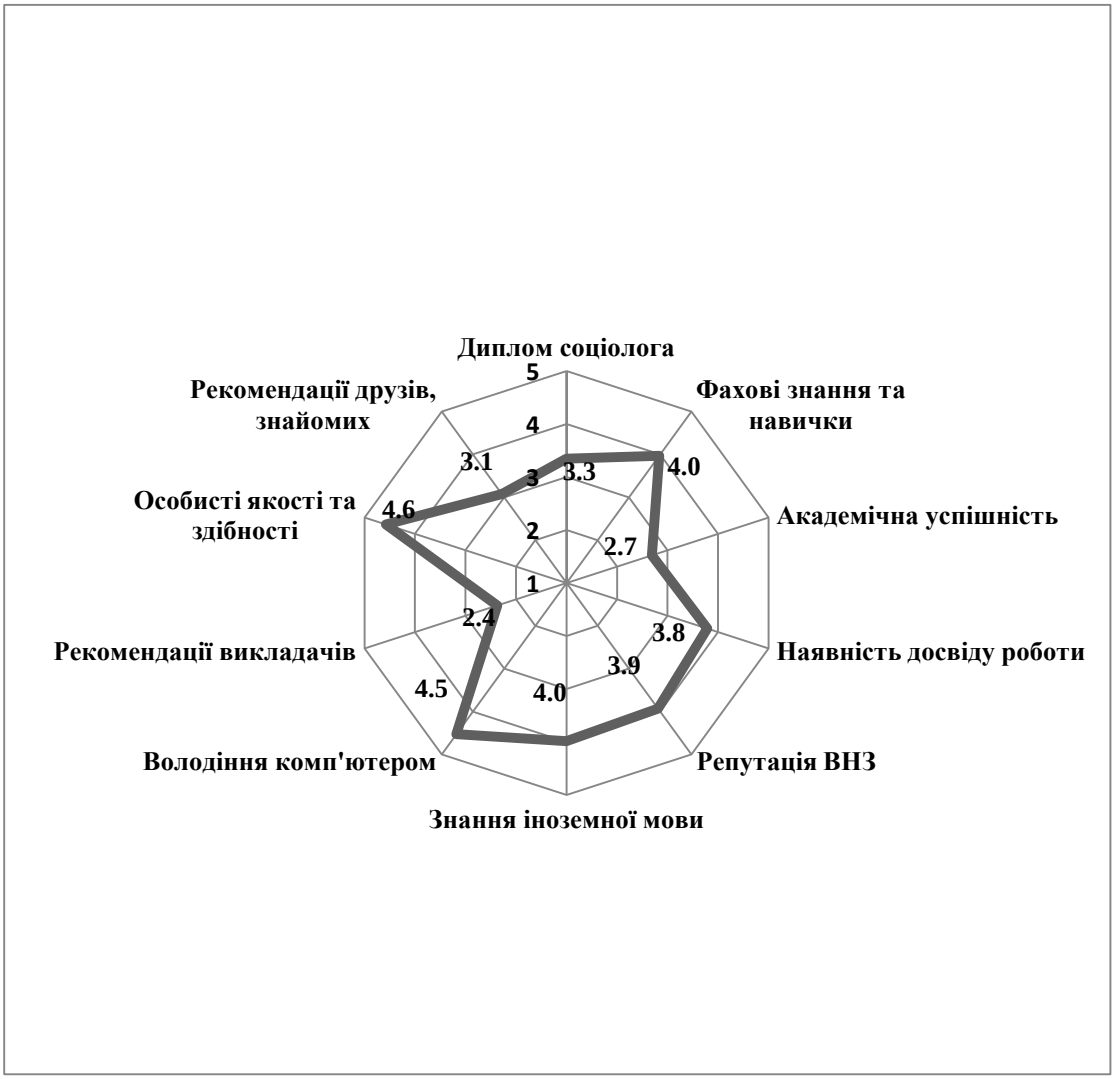

5-бальна шкала, середні значення

Рисунок 1. Вплив особистих якостей випускника на процес працевлаштування

Дані зображені на діаграмі дозволяють нам зробити висновки про те, що з досвіду респондентів найбільш важливими критеріями для роботодавця при прийомі на роботу були: особисті якості та здібності, здобуті під час професійного навчання, а саме: володіння комп’ютером та програмним забезпеченням; найменш важливими: рекомендації викладачів ВНЗ та академічна успішність. Таким чином можемо вести мову про те, що загально поширена думка з приводу працевлаштування на основі неформальних зв’язків, не підтверджується у даному випадку, оскільки важливу роль на ринку праці соціологів відіграють знання, вміння та навички.

Розглянемо узагальнену модель працевлаштування випускників ВНЗ, що включає як широке, так і вузьке уявлення про процеси працевлаштування (Рис.2).

Отже, можна сказати, що у респондентів, які працюють за фахом займаються аналітичною діяльністю, підготовкою презентацій за результатами соціологічних досліджень, здійснюють контроль та власне організацію соціологічних досліджень, в той час, як у респондентів, що працюють не за фахом, превалюють лише організаційні обов'язки, контроль за діяльністю інших тощо.

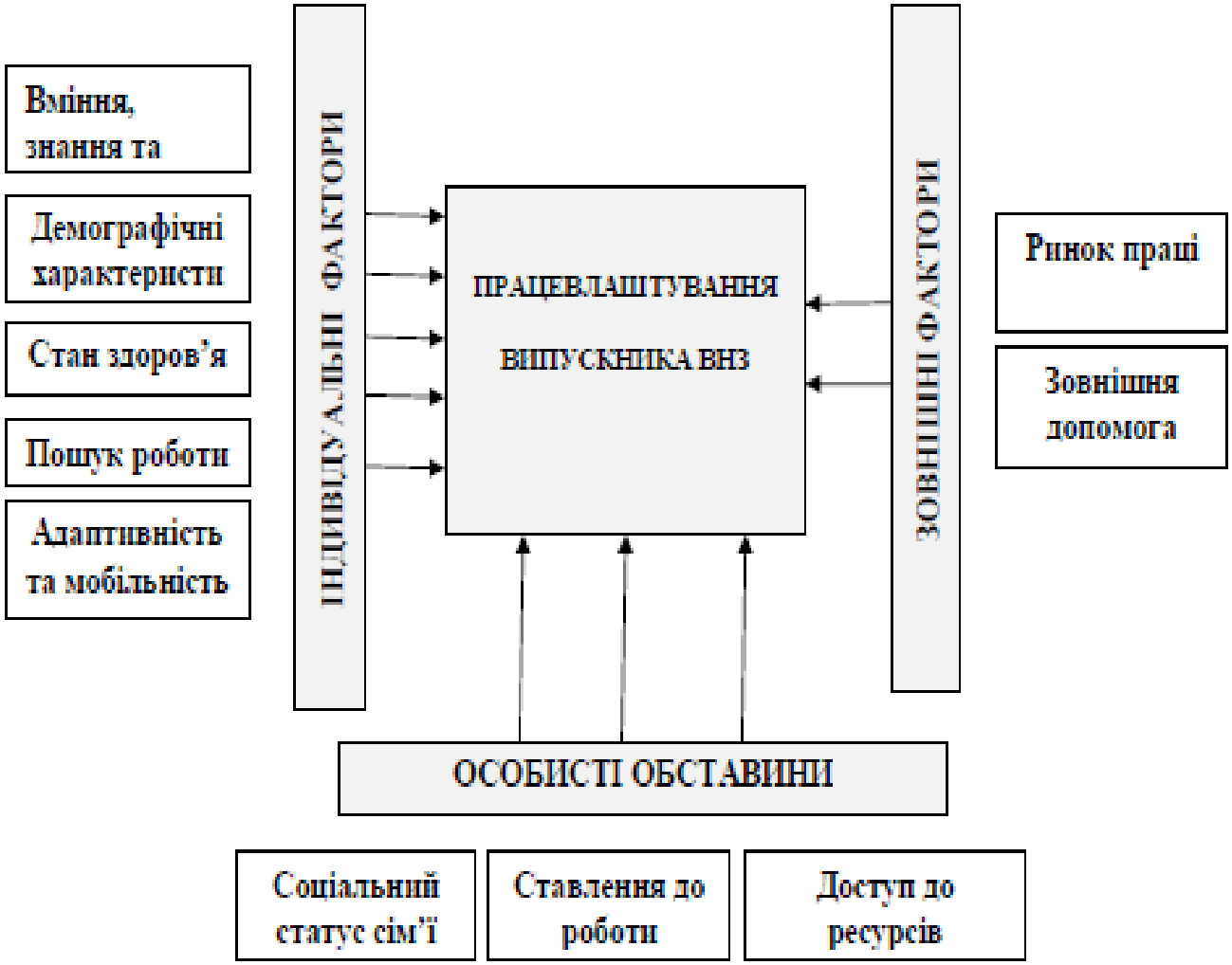

Рисунок 2 - . Модель працевлаштування випускників ВНЗ

Для працевлаштування у вузькому сенсі характерним є обрання різних каналів працевлаштування. Канали працевлаштування - об'єктивно існуючі, незалежні від особистих особливостей людини, що шукає роботу, шляхи та механізми працевлаштування» [1].

Працевлаштуванню в широкому сенсі притаманні специфічні способи і канали. Способами називають «шляхи, якими люди потрапляють на те чи інше робоче місце» [1].

Для працевлаштування у вузькому сенсі характерний наступний набір інструментів і механізмів: оголошення в газетах та інших засобах масової інформації; консультанти з кадрового менеджменту; державні служби зайнятості; неформальні комунікації тощо [1].

***Висновки*:**

1. Згідно з вітчизняними соціологічними теоріями *працевлаштування*, доцільно розглядати у вузькому та широкому сенсі.

У *широкому сенсі* працевлаштування - це залучення фахівців до сфери праці, забезпечення роботою відповідно до потреб розвитку суспільства, яке вважається досягнутим тоді, коли суспільство має можливість забезпечити людину працею у відповідності з набутим рівнем освіти та кваліфікації.

У вузькому сенсі *працевлаштування* розглядається як реалізація індивідом потреби в праці; забезпечені роботою у відповідності до його рівня освіти, професійної підготовки, кваліфікації, особистих орієнтацій і прагнень, матеріальних інтересів тощо, яка вважається досягнутою тоді, коли індивід задоволений знайденою або отриманою діяльністю.

2. Процес працевлаштування випускників розкривається через зовнішні (суспільні) та внутрішні (індивідуальні) фактори, особисті обставини життєдіяльності випускника. Необхідно зазначити, що за різних обставин та в різний час перспективи працевлаштування змінюються.

Серед зовнішніх факторів домінуючими є – специфіка ринку праці (сегментація ринку праці, регіональні та локальні ринки праці), де представлені характеристики вакансій (винагорода, умови роботи, перспективи кар'єри, тип зайнятості), та макроекономічні фактори, тобто економічна стабільність та національна економіка країни.

Серед внутрішніх факторів домінуючими критеріями (за суб'єктивним сприйняттям випускників) були: особисті якості та здібності кандидата, володіння комп'ютером та програмним забезпеченням; а не академічна успішність випускника.

Список використаних джерел

1. Задорожная И.И. Трудоустройство выпускников вузов: социологический анализ: дис. … канд. социол. наук. М., 2004.
2. Социологический энциклопедический словарь / ред. Г.В. Осипов. - М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2000. - 488 с.
3. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т. Т. 12. М.: Инфра-М, 2007. – С. 536-550.
4. Лібанова Е.М. Ринок праці: навч. посібник.-Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.
5. McQuaid R.W., Lindsay C. The Concept of Employability. Urban Studies, Vol.42, No.2, pp.197-219.

Отримано 30.11.2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9.01

Абрамов В. В.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ ПОВЕДІНКИ

В статті представлений аналіз підходів до дослідження та змістового наповнення концепту копінг поведінки особистості. Виділені методологічні принципи сучасного етапу досліджень копінг поведінки. Запропонована модель впливу часової орієнтації особистості на копінг поведінку відповідно до виділених принципів.

Ключові слова: *копінг, захисні механізми, інтерпретація стресової ситуації, трансакційний підхід*

В статье представлен анализ подходов к исследованию и содержательному наполнению концепта копинг поведения личности. Выделены методологические принципы исследований копинг поведения на современном этапе развития данной проблематики. Предложена модель исследования влияния временной ориентации личности на копинг поведение в соответствии и выделенными принципами.

Ключевые слова: *копинг, защитные механизмы, интерпретация стрессовой ситуации, трансакционный подход*

The paper presents an analysis of approaches to study coping behavior. The author outlines methodological principles of modern approaches to study coping behavior and proposes theoretical model of the research of influence of time orientation on coping behavior according to the outlined principles.

Keywords: *coping, defense mechanisms, appraisal, transactional approach*

Актуальність: З часів появи перших досліджень копінг поведінки відбулася істотна зміна методологічних принципів дослідження копінг поведінки, зумовлена трансформацією змістового наповнення концепту копінг поведінки. Необхідна історична рефлексія підходів до дослідження копінг поведінки для усвідомлення подальших шляхів дослідження цього конструкту.

Метою роботи є проаналізувати теоретико-методологічні підходи до дослідження концепту копінг поведінки, виявити недостатньо досліджені аспекти та сформулювати основоположні принципи дослідження копінг поведінки.

На даний момент немає чітко утвердженого тезаурусу явищ, для окреслення яких за кордоном використовується термін “coping”. Найбільш часто вживаним є запозичення “копінг”. Для більшої милозвучності тексту ми будемо використовувати як синоніми до загальновживаного поняття копінг словосполучення “опановуюча поведінка” та “долаюча поведінка”. Також як синонім до поняття копінг стратегії будемо використовувати словосполучення “стратегії подолання”.

Дослідники копінг поведінки надають різне значення його ситуаційним і особистісним детермінантам та пропонують різноманітні моделі їх взаємодії у

[°] © Абрамов В. В., 2013 р.

формуванні копінг поведінки, що, у свою чергу, визначає відмінності у змістовому наповненні концепту копінг поведінки.

У розвитку поглядів на копінг поведінку можна виділяти змістовно різні етапи. Так, Р. Лазарус і С. Фолкман пропонують розглядати дихотомію стильового і ситуаційного підходів [1]. К. Олдвін виділяє три підходи до вивчення взаємодії явищ в науці, зокрема, в психології: причинний редукціонізм, інтеракціонизм і трансакційний похід [2]. Обидві типології змістовно схожі. Стильовий підхід за Р. Лазарусом та С. Фолкман характеризується тим, що копінг розглядається як стала характеристика особистості. Передбачається, що людина схильна певним чином діяти незалежно від типу стресору. В рамках типологізації К. Олдвін цей підхід можна характеризувати як частковий приклад причинного редукціонізму, в якому аналізується лише одна детермінанта певного явища. Ситуаційний підхід, запропонований самими Р. Лазарусом та С. Фолкман, розглядає трансакцію чинників інтерпретації ситуації та копінгу отже відповідає трансакційному підходу за типологізацією К. Олдвін.

Розглянемо розвиток поглядів на концепт копінг поведінки, використовуючи підхід К. Олдвін.

Відповідно до причинного редукціонізму феномен є наслідком дії певного одного фактора. В дослідженнях копінг поведінки як такий фактор в історично різні періоди виступали: внутрішня динаміка на противагу зовнішнім факторам – в дослідженнях захисних механізмів у его-психології; специфіка ситуації – в дослідженнях специфіки стресової ситуації як визначаючої певний тип копінг поведінки; особистісні утворення – в дослідженнях індивідуального стилю опанування ситуації.

Дослідження захисних механізмів беруть свій початок у працях З. Фрейда та отримали подальший розвиток у працях А. Фрейд. Т. Крюкова відзначає, що одним з найбільш важливих тверджень А. Фрейд, що вплинув на подальші дослідження копінг поведінки як стильової характеристики було твердження, що, незважаючи на різноманітність потенційних механізмів захисту, індивіди використовують лише деякі з них [3].

Дж. Вайлант запропонував ієрархію механізмів захисту відповідно до рівня їх розвитку [4]. До найбільш розвинених механізмів він відніс сублімацію, альтруїзм, гумор. До наступного, менш “зрілого”, рівню було віднесено невротичні механізми, такі як інтелектуалізація, формування реакцій, заміщення і дисоціацію. У “незрілий” рівень були включені механізми уяви, проекції, іпохондрії, пасивно - агресивної поведінки. І нарешті, до найменш розвинених захисних механізмів були віднесені заперечення зовнішньої реальності, спотворення і проекція. Подальшого розвитку уявлення про певну ієрархічність механізмів захисту набуло в роботах Н. Хаан [5].

Недоліками дослідження копінг поведінки в его-психологічній моделі було ігнорування характеру стресової ситуації, акцентування лише таких функцій копінг поведінки як зниження внутрішньої напруги та відновлення рівноваги, і недостатня увага до дослідження функцій безпосереднього вирішення проблеми.

Слід зазначити, що до цього часу в літературі немає чіткого розмежування між власне копінг стратегіями та механізмами психологічного захисту.

Відповідно до концепції Н. Хаан, яка однією з перших розмежувала копінг поведінку і захисні механізми, копінг поведінка розглядається як найбільш

здоровий і розвинений процес адаптації в континуумі від менш "здорових" до більш "здорових" [5]. Н. Хаан характеризує психологічний захист як ригідний і автоматизований, а копінг - як пластичний, цілеспрямований процес, що враховує особливості ситуації.

Сучасні дослідники, такі як Р. Грановська, Б. Карвасарский, А. Лібін, Є. Лібина, І. Нікольська, Є. Соколова, В. Ташликов, визначають наступні характеристики власне копінг поведінки: усвідомленість, підконтрольність, адекватність сприйняття ситуації, ефективність подолання ситуації.

Зокрема, Т. Крюкова, досліджуючи копінг поведінку в рамках суб'єктного підходу, наголошує на її суб'єктних характеристиках, серед яких: усвідомленість, можливість вибору способу подолання, цілеспрямованість, контрольованість, соціально-психологічна обумовленість, можливість до навчання способам подолання [3].

Дослідження Т. Крюкової показують взаємодію копінг механізмів і захисних механізмів і демонструють, що використання власне копінг механізмів опанування на противагу захисним механізмам веде до появи досвіду позитивного подолання ситуації та особистісного зростання.

Залишається невирішеним питання, чи варто включати у вивчення копінг поведінки поряд з усвідомленими стратегіями перетворення ситуації захисні механізми. У зарубіжних дослідженнях розмежування феноменів захисту і власне копінгу відбувається в рамках дихотомій емоційно і проблемно орієнтованих копінг стилів (Р. Лазарус і С. Фолкман), стратегії наближення до проблеми і уникнення проблеми (Н. Ендлер, Дж. Паркер). Дані дихотомії лежать в основі класифікацій копінг стратегій, які, однак, методологічно суперечливі [6]. Наприклад, чи кваліфікувати пошук соціальної підтримки як орієнтований на проблему, якщо дана стратегія спрямована на відсторонення від ситуації, або емоційну розрядку як стратегію уникнення, якщо в центрі уваги людини при цьому залишається стресова ситуація, з якою вона намагається впоратися.

Загалом, переважна кількість дослідників розглядають копінг поведінку як генетично похідну від захисних механізмів, обидва процеси забезпечують функцію адаптації людини до складних життєвих ситуацій.

Дослідження копінг поведінки в залежності від типу ситуації є прикладом причинного редукціонізму, де як чинник, що визначає копінг поведінку, розглядається специфіка стресової ситуації.

Дослідження обумовлення копінг поведінки виключно особистісними характеристиками людини, які також можна розглядаються як приклад причинного редукціонізму, показали, що властивості особистості є слабкими предикторами використання різних стратегій копінг поведінки [7]. Н. Ендлер зазначив, що дослідники не взяли до уваги, що, хоча індивіди можуть мати характерні для них стратегії, небезпечні для життя чи екстремальні ситуації допускають вузький діапазон реагування. У зв'язку з цим Р. Лазарус і С. Фолкман пропонували включити в коло досліджуваних у рамках копінг поведінки феноменів вирішення повсякденних проблем, з якими стикається людина в ході свого навчального, професійного, сімейного життя, досвід подолання яких формує копінг поведінку [1].

Таким чином, на сьогоднішній день спостерігається відхід від вивчення копінг поведінки виключно в екстремальних ситуаціях, що пов'язано з появою

концепту суб'єктивної оцінки події. Критерієм включення в коло подій, подолання яких представляє дослідницький інтерес, є суб'єктивна оцінка досліджуваним події як важливої, важкої, стресогенної тощо. Зокрема, Л. Анциферова зазначає, що людина вдається до копінг поведінки для збереження цінності, яка може бути втрачена або знищена в умовах важкої життєвої ситуації [8]. Таким чином, відбувається перехід від "об'єктивних" критеріїв стресовості ситуації до суб'єктивних. Дане бачення проблематики опанування розкрито в трансакціонному підході до вивчення копінг поведінки.

В інтеракційному підході феномен розглядається як результат взаємодії декількох факторів. Так, копінг поведінку можна вивчати як результат взаємодії особистісних характеристик і характеристик стресової ситуації. Р. Лазарус зазначав необхідність комбінування в дослідженні інтеріндивідуального підходу, що фокусується на специфіці копінгу в різних життєвих ситуаціях і інтраіндивідуального підходу, який акцентує особистісні детермінанти копінг поведінки.

При трансакціонному підході копінг поведінка, ситуаційні та особистісні чинники розглядаються в їх взаємодії та взаємовпливі. Р. Лазарус і С. Фолкман запропонували модель опанування, в якій описали три типи когнітивної оцінки, що впливають на процес опанування [1]. Первинна оцінка визначається сприйняттям стресора, його властивостями, психологічними особливостями індивіда. Результатом є оцінка події як "загрози", "втрати" або "виклику". Вторинна оцінка передбачає оцінку ресурсів людини і її здатності до контролю ситуації. У результаті вторинної оцінці людина застосовує проблемно або емоційно орієнтовані копінг стратегії.

Трансакційний акт в рамках епізоду подолання завершує останній вид оцінки - переоцінка, яка ґрунтується на зворотному зв'язку - успішності обраної копінг стратегії. Переоцінка може призвести до зміни первинної та вторинної оцінки і внаслідок цього до перегляду індивідом своїх можливостей, здатності впливати на конкретну ситуацію і на навколишню дійсність в цілому.

Концептуальним наслідком такого уявлення про копінг поведінку є зняття питання про "здорову" або "нездорову" копінг поведінку, яке було центральним для его-психологічної моделі. Успішність певної стратегії залежить від ситуації, в якій вона була застосована. Так, дослідження показали, що емоційно орієнтовані стратегії більш успішні в ситуаціях, які індивід не може змінити, з іншого боку вони менш успішні ніж проблемно орієнтовані стратегії у ситуаціях, на які можна вплинути. Отже, трансакційний або ситуаційний, як його означують Р. Лазарус та С. Фолкман підхід передбачає, що процес і успішність копінг поведінки мають вивчатися окремо.

К. Олдвін зазначає, що дослідження опановуючої поведінки в рамках трансакційного підходу може включати як окремий фактор соціальне оточення людини, яка знаходиться в процесі подолання ситуації. Так, соціальне оточення в той чи інший спосіб “пропонує” людині певний арсенал стратегій подолання ситуації. В свою чергу приклад опанування ситуації цією особистістю, її успішність впливає на уявлення соціального оточення про подолання ситуації [2].

Попри те, що ситуаційний або процесуальний підхід Р. Лазаруса та С. Фолкман на даний момент є визнаним, як зазначає Є. Белінська, у фокусі уваги дослідників переважно залишаються підходи до класифікації копінг стратегій, а не

процесуальні аспекти копінг поведінки [9]. Це спричинене складністю організації такого роду досліджень. Хоча, як справедливо зазначає Л. Анциферова, подолання - це процес, в якому на різних етапах суб'єкт використовує різні стратегії, іноді поєднуючи їх [8]

В літературі можна знайти певні приклади реалізації процесуального аспекту копінг поведінки. Так, у концепції Т. Уіллса і С. Шифман виділяється три стадії копінг поведінки, що є прикладом реалізації процесуального аспекту копінг поведінки [10]. Перша стадія полягає у підготовці, спробах прогнозу подальших подій. На стадії безпосереднього опанування здійснюються конкретні когнітивні і поведінкові зусилля для подолання ситуації і вирішення конкретних завдань. На завершальній стадії суб'єкт здійснює дії для обмеження збитків від критичної події з метою швидкого повернення у вихідний, нормальний стан.

Певною реалізацією процесуального аспекту копінг поведінки є дослідження проактивного копінгу [11]. Його сутність полягає в тому, що подолання відбувається до того, як відбулася суб'єктивно «важка» подія, таким чином, проактивний копінг орієнтований на майбутнє. Людина заздалегідь створює і накопичує ресурси для майбутнього подолання. Такими особистісними ресурсами є, наприклад, оптимізм, самоконтроль, пошук сенсу в діяльності. Дослідження в області проактивного копинга показали, що найбільш успішно його вдається застосовувати людям з добре розвиненим самоконтролем, високою самооцінкою і високим рівнем оптимізму, що, загалом, характерно для людей, орієнтованих на майбутнє [12].

Є. Белінська відзначає ще одну важливу сутнісну характеристику проактивного копінга - процес специфічного визначення мети - застосовуючи проактивний копінг, людина оцінює можливу важку ситуацію позитивно, як виклик, можливість вступити в протиборство з труднощами і вийти переможцем [9].

Іншим можливим напрямом реалізації процесуального аспекту копінг поведінки є підхід Л. Анциферової. Автор підкреслює, що з важкими ситуаціями людина зустрічається в різних сферах свого буття протягом індивідуального життєвого шляху [8]. Відповідно, необхідно розглядати оволодіння в перспективі розвитку особистості, залучення його до рамок більш масштабного процесу.

Аспект інтерпретації ситуації переважно досліджений в рамках параметрів, запропонованих Р. Лазарусом і С. Фолкман. Дослідження Е. Бітюцької поглиблюють уявлення про когнітивне оцінювання важкої життєвій ситуації. Автором виділено 7 факторів оцінки важкої життєвої ситуації (ВЖС) [13]. У найбільш вагомий фактор " Загальні властивості ВЖС " потрапили такі характеристики як значимість, занепокоєння, високі витрати ресурсів, втрати. Наступні фактори відображають такі параметри оцінювання ВЖС як неконтрольованість ситуації, невизначеність ситуації, необхідність швидкого реагування, прогнозованість ситуації, складності у прийнятті рішення, оцінка власних ресурсів.

Таким чином, зміст концепту копінг поведінки зазнав в ході досліджень значних змін. На сьогоднішній день коло досліджуваних в рамках концепту копінг поведінки феноменів досить широкий. Це поняття використовується як при дослідженні когнітивного оцінювання суб'єктивно важкої життєвої ситуації, поведінкових реакцій на стрес, здатності людини до саморегуляції емоційних станів, так і як сукупність когнітивної і поведінкової активності суб'єкта в ході

соціально-психологічної адаптації. На даний момент в колі досліджуваних явищ в рамках концепту копінг поведінки за кордоном включена також турбота про здоров'я [2]. Однак, як зазначає Є. Белінська, яким би широким не було розуміння копінг поведінки, воно апелює до процесу адаптації як його основної функції.

Висновки: У статті проаналізовано підходи до вивчення концепту копінг поведінки особистості.

Серед означених проблем, що вимагають подальшого вирішення вважаємо за доцільне виділити нечіткість розмежування захисних механізмів і копінг стратегій, питання про доцільність та місце дослідження захисних механізмів в структурі досліджень копінг поведінки.

На сьогоднішній день найбільш поширеним є трансакційний підхід до дослідження копінг поведінки, що бере свій початок в роботах Р. Лазаруса та С. Фолкман.

Трансакційний підхід передбачає взаємодію та взаємовплив ситуаційних, особистісних, фізіологічних, факторів соціального оточення у формуванні копінг поведінки.

Така модель передбачає низку концептуальних наслідків:

- важливість вивчення процесуальних аспектів копінг поведінки.

- процес і результат копінг поведінки мають вивчатися окремо, адаптивність стратегії подолання залежить від контексту ситуації, в якій її застосовує людина.

- переміщення фокусу уваги до суб'єктивних критеріїв визначення стресової ситуації. Розширення кола ситуацій, що вивчаються в рамках концепту копінг поведінки, перехід до розширюючого розуміння копінг поведінки як шляху вирішення повсякденних проблем.

Варто зазначити, що попри акцент на необхідності дослідження процесуальних аспектів на сьогоднішній день вони досліджені недостатньо.

Зазначені принципи трансакційного підходу мають легти в основу дослідження часової орієнтації як фактору формування опановуючої поведінки.

Часова орієнтація може виступати як особистісна характеристика, яка обумовлює інтерпретацію проблемної ситуації, що в свою чергу впливає на вибір копінг стратегії. Успішність або успішність подолання проблемної ситуації, що впливає на майбутнє людини, може, у свою чергу, модифікувати характеристики часової орієнтації. Таким чином, в продовженні життя людини відбувається трансакція між часової орієнтацією особистості і копінг поведінкою.

З метою підтвердження представленої моделі необхідно подальше емпіричне дослідження.

Список використаних джерел

1. Lazarus R.S. Coping Theory and Research: Past, Present, and Future / R.S. Lazarus // Psychosomatic Medicine. – 1993. – vol. 55 №. 3. – P. 234-247.

2. Aldwin C. M. Stress, Coping, and Development, Second Edition: An Integrative Perspective / C. M. Aldwin. - Guilford Press. - 2009. - 432 p.

3. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения: Монография / Т.Л. Крюкова – Кострома: Студия оперативной полиграфии «Авантитул», 2004. - 344 с.

4. Vaillant G. E.The visdom of the ego / G.E. Vailant - Cambrige.: Harvard Universaty Press, 1993. – 213 p.

5. Haan N. Coping and defending: Processes of self–environment organization. / N. Haan. – N. Y., Academic Press. - 1977. - 346 p.

6. Skinner E. A. Searching for the Structure of Coping: A Review and Critique of Category Systems for Classifying Ways of Coping / [E.A. Skinner, K. Edge, J. Altman, H. Sherwood] // Psychological Bulletin. – 2003. – Vol. 129, No. 2. – P. 216 –269.

7. Amirkhan J.H. Seeking person-related predictors of coping: Exploratory analyses/ J. H. Amirkhan // Eur. J. Pers. – 1999. – Vol. 4, № 4. – P. 13–30.
8. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. - Т. 15. № 1. - 1993. - С. 3—19.
9. Белинская Е.П. Совладание как социально-психологическая проблема [Электронный ресурс] / Е.П. Белинская // Психологические исследования: электрон. науч. журн. - 2009. - N 1(3). URL: http://psystudy.ru (дата обращения: 23.07.2013).
10. Wills T.A. Coping and substance use: A conceptual framework / T. A. Wills, S. Shiffman. - Orlando: Academic Press, 1985. - 324 p.
11. Aspinwall L. G. A stitch in time: Self-Regulation and proactive coping / L.G. Aspinwall, S.E. Taylor // Psychological bulletin. – 1997. – Vol. 121, №3. – P. 417-436.
12. Epel, E. S. Escaping homelessness: The influences of self-efficacy and time perspective on coping with homelessness / E. S. Epel, A. Bandura, P. G. Zimbardo // Journal of Applied Social Psychology. - 1999. - № 29. - P. 575-596.
13. Битюцкая Е.В. Трудная жизненная ситуация: критерии когнитивного оценивания / Е.В. Битюцкая // Психологическая наука и образование. - № 4. - 2007. - С. 87–93.

Отримано 11.11.2013 р.

УДК 154.4:351.745.5+158

Александров Д. О.[°]

Національна академія внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент, полковник міліції професор кафедри юридичної психології

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РІВНІВ АДАПТАЦІЇ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ДО УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена актуальній проблемі аналізу адаптації правоохоронця в контексті психологічного змісту правоохоронної діяльності. Розглядаються основні рівні професійної адаптації у ракурсі особистісного та діяльнісного підходів психології. Метою теоретичного аналізу є з'ясування специфіки професійної адаптації співробітника органів внутрішніх справ на засадах психологічного детермінізму.

Ключові слова: *професійна адаптація, дезадаптація, особистість, діяльність, працівник органів внутрішніх справ*

Статья посвящена актуальной проблеме анализа адаптации милиционера в контексте психологического содержания правоохранительной деятельности. Рассматриваются основные уровни профессиональной адаптации в ракурсе личностного и деятельностного подходов психологии. Целью теоретического анализа является выяснение специфики профессиональной адаптации сотрудника органов внутренних дел на основе психологического детерминизма.

Ключевые слова: *профессиональная адаптация, дезадаптация, личность, деятельность, сотрудник органов внутренних дел*

Article is devoted to the analysis of the problem of adaptation of a policeman in the context of the psychological content of law enforcement. The basic level of professional adaptation on the basis of personal and activity approaches of psychology. The purpose of the theoretical analysis is to identify the specifics of professional adaptation of employee of the Interior on the basis of psychological determinism.

° © Александров Д. О., 2013 р.

Keywords: *professional adaptation, desadaptation, personality, activity, employee of the Interior*

Актуальність. Оптимізація психологічного супроводження правоохоронної діяльності в сучасних умовах потребує з'ясування специфіки професійної адаптації співробітника органів внутрішніх справ на засадах психологічного детермінізму. Для цього необхідною умовою є здійснення розгляду основних рівнів професійної адаптації у ракурсі особистісного та діяльнісного підходів психології.

Аналіз стану досліджень. Проблема організації психологічного супроводження співробітників правоохоронних органів у специфічних умовах службової діяльності почала активно розроблятися з початку 90-х років XX століття (В.Г.Андросюк, С.В. Андреєва, О.І. Бродченко, І.Б. Журавльова, С.І. Захарова, Ю.Г. Касперович, І.О. Котенев, Є.В. Лапшин, М.В. Леві, М.І. Мар'їн, Н.І. Мягких, А.І. Папкін, Г.В. Шутко та ін.). Разом із тим, ще й досі недостатньої уваги приділяється комплексному аналізу всіх рівнів професійної адаптації правоохоронців, починаючи з психофізіологічного, й закінчуючи соціально-психологічним рівнем.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування основних рівнів такого важливого інтегративного компоненту особистості працівника ОВС, якою є його професійна адаптація. Це пояснюється тим, що саме взаємодія основних рівнів професійної адаптації визначає успішність формування професійно значущих якостей правоохоронця в ході інтеріоризації ним професійної діяльності. Тому теоретичного аналізу потребують психологічні механізми актуалізації психофізіологічного, психологічного та соціально-психологічного рівнів адаптації.

Зазвичай адаптацією (від лат. Adaptare - пристосовувати) називається процес ефективної взаємодії організму із середовищем. Цей процес може здійснюватися на біологічному, психологічному та соціальному рівнях. І, як зазначав Платонов К.К., у найбільш загальному сенсі процес пластичного пристосування внутрішніх змін істоти до змін зовнішніх, прийнято називати терміном «адаптація». Тому, продовжує він, розрізняють три рівні адаптації, пов'язаних між собою: психофізіологічний; психологічний; соціально-психологічний [8]. Для коректного розуміння професійно-психологічної адаптації працівника ОВС, так само необхідно враховувати всю сукупність зазначених рівнів адаптації, адже неможливо розглядати надбудову, не дослідивши підвалин явища. Отже, наступним кроком нашого дослідження професійної адаптації працівників ОВС є аналіз всіх рівнів адаптації.

Психофізіологічна адаптація.

За К.К.Платоновим фізіологічна адаптація – це здатність організму людини перебудовувати свої функції у відповідності до вимог середовища. При цьому під психофізіологічною адаптацією розуміється тип реагування залежно від динамічних типологічних характеристик особистості, яке можна ототожнювати із психічною адаптацією, під якою зазвичай й розуміють тип поведінкової реакції [8].

Завдяки процесу адаптації досягається збереження гомеостазу при взаємодії організму і середовища, тому слід вважати, що адаптаційні процеси містять у собі не лише оптимізацію функціонування організму, але й підтримку

збалансованості в системі організм-середовище. При цьому гомеостаз має вигляд динамічної стабільності, незважаючи на постійні зміни. Оскільки організм і середовище перебувають не в статичному, а в динамічній рівновазі, їх співвідношення постійно змінюється, тож постійно відбувається й процес адаптації. Як зазначав К.Масе, зв'язок між цією стабільністю і адаптацією обумовлена тим, що гомеостаз, актуалізується в ряді реагувань які видає організм у відповідь на постійні зовнішні впливи середовища, внаслідок чого являє собою не стільки внутрішній стан організму, скільки певне відношення між організмом і середовищем [12].

Отже, в даному сенсі адаптаційні механізми включаються коли в системі організм-середовище виникають суттєві зміни, чим і забезпечує формування нового гомеостатичного стану, який дозволяє досягати максимальної ефективності фізіологічних функцій і поведінкових реакцій. При цьому психічна адаптація значною мірою впливає на адаптаційні процеси, що здійснюються на інших рівнях, адже на вищих щаблях еволюції при організації збалансованого співвідношення організму і середовища провідного значення набувають процеси тонкого врівноваження. На це вказував ще І.П. Павлов, розвиваючи концепцію про динамічні стереотипі як стійкій системі внутрішніх нервових процесів, що формуються під впливом зовнішнього стереотипу повторюваних впливів середовища і перебудовуються при зміни характеру впливів середовища [6]. Тому й стає зрозумілим, що у людини в процесі підтримки гомеостатичних відносин в системі індивідуум-середовище може видозмінюватися і внутрішній стан, через що психічна адаптація починає відігравати вирішальну роль.

В цьому контексті психофізіологічна адаптація виступає цілісним процесом, який, поруч із власне психічною адаптацією, як підтримкою психічного гомеостазу, містить у собі ще два аспекти, по-перше, оптимізацію постійної взаємодії індивідуума з оточенням, а по-друге, встановлення адекватної відповідності між психічними і фізіологічними характеристиками.

Дослідження психічної адаптації та вегетативно-гуморального регулювання, виявлення значущих психофізіологічних зв'язків, вивчення соматичних порушень дезадаптивної етіології, дозволяють створити уявлення про чинники ефективності психофізіологічної адаптації й працівника ОВС. Оскільки у психофізіологічне регулювання включаються й адаптаційні механізми психіки, між цими аспектами адаптації існує тісний взаємозв'язок. Психофізіологічні співвідношення є стабільними функціональними утвореннями, що визначають залежності між особливостями особистості в конкретно ситуативному актуальному психічному стані і її вегетативно-гуморальними характеристиками.

Психологічна адаптація.

Переходячи до розгляду наступного ракурсу, а саме психологічної адаптації, слід зазначити, що її механізми є стійкими поведінковими психологічними патернами, які утворилися в особі для досягнення гомеостатичної врівноваженості системи “людина – середовище”. Психологічна адаптація об’єднує у собі інтрапсихічні та аллопсихічні адаптаційні механізми, що можуть мати як продуктивні, так і непродуктивні варіанти розв’язання проблем компенсації психологічної нестабільності. При цьому аллопсихічні механізми адаптації включаються, коли відбувається модифікація поведінкової активності як

способу дії, а інтрапсихічні механізми - завдяки внутрішній переорієнтації особистості забезпечують редукцію деструктивних психічних станів.

Зазвичай до аллопсихічних адаптаційних механізмів відносять: оволодіння особистістю новим набором соціальних ролей, зміну установок і динамічних стереотипів, зміну ієрархії провідних і вторинних мотивів, зміну емоційних ставлень, формування нової картини світу й ін. [1]. В свою чергу до інтрапсихічних адаптаційних механізмів відносять захисні реакції, як то: витиснення, заперечення, фіксацію, знецінювання вихідних потреб, концептуалізацію, соматизацію тривоги, вторинний контроль емоцій тощо.

Найбільш розповсюдженими чинниками що порушують психічний гомеостаз, а відтак й адаптацію людини є стрес-фактори. У контексті концепції стресу, Г. Сельє [9] виділяє короткострокову та середньострокову адаптацію, засновану на понятті обмеженого ресурсу адаптаційної енергії. Розвиваючи дану ідею, В. Голдстоун пропонує концепцію постійної продукції адаптаційної енергії, яка може також накопичуватися і зберігатися в обмеженій кількості. В свою чергу А. Каррел, який вивчав адаптацію до стимулів, які знаходяться нижче порога тривоги, довів, що адаптивність може розвиватися шляхом «тренування», підвищуючи еустрес. Сучасні ж моделі адаптації представлені як еволюційно оптимальні системи розподілу адаптаційної енергії на нейтралізацію найбільш шкідливих факторів. З цього можна зробити кілька висновків:

1. Працівники ОВС, знаходячись в напружених умовах оперативно-службової діяльності дійсно мають обмежений ресурс адаптаційного потенціалу для пристосування до конкретної стресогенної ситуації.

2. Цей ресурс може відновлюватися з часом, тривалість якого залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, які виступають основою адаптивності.

3. По мірі накопичення досвіду перебування у психологічно напружених умоваxx службової діяльності, працівник ОВС набуває здатності ефективніше адаптуватися до подальших стресогенних ситуацій.

Описані Г.Сельє прояви стресу безпосередньо пов’язані з адаптаційним процесом, адже активізують безпосередню реакцію на стрес-фактор, вимагаючи адаптаційної перебудови (стадія тривоги, аларм-реакція). При цьому, як зазначав М.П.Мирошников, залежно від результативності, можуть проявлятися або у формі резистентності (при максимальній ефективності адаптації), або ж у формі дезадаптації (при недостатності адаптаційних механізмів або виснаженні) [2].

Сам же стресор виступає сукупністю середовищних впливів, і тому відноситься до ситуацій, здатних викликати порушення адаптації. Звідси одразу ж вбачається прямий зв'язок між адаптацією та стресом, що є досить суттєвим при аналізі правоохоронної діяльності працівників ОВС, яка за своєю сутністю є стресогенною, а відтак, професійна адаптація має ґрунтуватися на відповідній адаптивності, що розкривається зокрема й у стресостійкості. Таким чином вимоги до інтегративних здібностей працівника ОВС, які визначаються специфікою самої діяльності, зростають, що веде до алопсихічної та інтрапсихічної перебудови життєвих стереотипів, установок та патернів по мірі професійної інтеріоризації.

Дослідження впливу динамізму умов в яких функціонує людина на розвиток психічного стресу було покладене в основу ситуаційноної моделі стресу. Згідно даної моделі виникнення стресу пов'язують з інтенсивністю реадаптації

(відновлення адаптаційного потенціалу), яка є результатом тих чи інших подій, які спричинили «життєві зміни» до яких була відсутня адаптивна реакція. Доречно, знов-таки провести паралель між реадаптацією, як відновленням адаптації у змінених умовах та феноменом гомеостазу, який і спрямований на відновлення рівноваги при дестабілізації ситуації. Можна дійти висновку, що стресогенний характер екстремальних умов правоохоронної діяльності може бути оцінений лише у співвіднесенні з адаптаційними можливостями працівника ОВС, оскільки навіть оптимальні адаптаційні механізми можуть виявляються недостатніми для мінімізації емоційного стресу та запобігання порушень адаптації.

Як нами вказувалося, реакцією на стресор, яка включає необхідність адаптації заради відновлення гомеостазу є тривога (або аларм-реакція). При будь-якому порушенні гомеостатичної збалансованості системи «людина-середовище» недостатність психічних чи фізичних ресурсів необхідних для задоволення актуальних потреб (або зміна самої системи потреб), є джерелом тривоги. З виникненням сигналу тривоги пов'язане посилення поведінкової активності, зміна характеру поведінки або включення механізмів інтра- або аллопсихічної адаптації. Зазвичай інтрапсихічна реакція є менш продуктивна, адже не спонукає людину до активних змін, як при аллопсихічній реакції, а обмежується захисними механізмами непродуктивної компенсації тривоги.

Дослідження Ю.Л.Нуллера [5], присвячені механізмам інтрапсихічної адаптації шляхом психологічного захисту, дозволяють виділити їхні наступні типи: блокування усвідомлення факторів, що викликають тривогу, або саму тривогу шляхом заперечення чи витіснення; фіксація тривоги на певних стимулах; знецінення вихідних потреб; концептуалізація.

В свою чергу посилення відчуття тривоги сприймається як неефективність адаптаційних можливостей відновлення гомеостазу. Це призводить до змін аллопсихічних або інтрапсихічних реакцій. Здатність до першого типу реагування вказує на психологічну готовність працівника ОВС, а схильність до другого демонструє його професійну дезадаптації. Хоча, інтрапсихічна реакція у фруструючих умовах неподоланності перешкод, може допомогти адаптації шляхом редукції тривоги або усунення її генералізації завдяки переорієнтації системи ставлень особистості.

Зростання фрустраційної напруженості в разі переорієнтації самого комплексу потреб, може порушувати адаптаційні можливості індивіда і призводить до внутрішньоособистісного конфлікту. В.Н.Мясищев зазначав, що при такому конфлікту несумісність суперечливих ставлень особистості неминуче ускладнює побудову цілісної поведінки, сприяє підвищенню фрустраційної напруженості і збільшує ризик порушень психічної адаптації [3]. Так, з ситуацією конфлікту пов'язують і ґенез невротичних станів, які являють собою клінічно виражені порушення власне психічної адаптації.

Як ми бачимо, психологічна адаптація працівника ОВС може мати прояв у зовнішньому та внутрішньому ракурсах психічної активності, коли при резистентності, як стабільній психічній адаптації, не виникають відхилення ані в характері потреб, ані в організації самої поведінки, спрямованої на їх задоволення. Розглядаючи аллопсихічний та інтрапсихічний ракурси адаптації працівника ОВС, варто зазначити, що виходячи із залежності задоволення актуальних потреб від наявності сприятливої службової ситуації (чи можливості її

зміни у бажаному напрямі), вони залежать й від зовнішніх об'єктивних факторів. Такі зовнішні об'єктивні фактори можуть бути недостатньо контрольованими і потребувати готовності як до зовнішньої аллопсихічної адаптації, так і до інтрапсихічної перебудови працівником ОВС системи внутрішніх поведінкових установок. Отже, резистентність не може обмежуватися тільки аллопсихічною чи суто інтрапсихічною адаптаційною поведінкою і в нормі алло- і інтрапсихічна адаптація зазвичай спостерігаються у одночасній взаємодії.

Можна констатувати, що незалежно від співвідношення алло- чи інтрапсихічної реакції в адаптаційному процесі при достатній його ефективності досягається психічний гомеостаз, що визначає відчуття комфорту та здатність до ефективної реалізації професійної поведінки. Це дає нам можливість перейти до наступного рівня аналізу адаптації працівника ОВС, але вже на соціально-психологічному рівні, адже безпосередня професійна адаптація все ж таки відноситься до соціально-психологічних феноменів.

Соціально-психологічна адаптація

Особливість соціально-психологічного аспекту аналізу феномену адаптації досить показово представлений у словнику термінів з конфліктології, згідно якому соціально-психологічна адаптація пов'язана з включенням особистості у систему стосунків, що склалися в колективі і залежить від індивідуальних особливостей особистості, бажання пристосовуватися в колективі, як готовності прийняти певну соціальну та професійну роль, змінюючи певні свої звички, неприйнятні для цього колективу [10]. Швидкість соціально-психологічної адаптації залежить не лише від внутрішньої готовності індивіда, але й від самого колективу, його психологічного клімату, а також бажання прийняти нового члена. Іншими словами, ми знов бачимо поєднання інтропсихічних та аллопсихічних ракурсів адаптації, але вже на рівні соціальної поведінки працівника ОВС, яка реалізується в процесі його входження у професійні міжособистісні стосунки певного підрозділу. Розбалансованість алло- та інтрапсихічної адаптації деформує внутрішньоколективні стосунки, що негативно впливає на спільне виконання оперативно-службових завдань.

Адже суто психологічна адаптація загалом передбачає ефективну взаємодію організму із середовищем, а соціальна адаптація виступає процесом ефективної взаємодії вже з соціальним середовищем. Тому можна стверджувати, що соціально-психологічна адаптація безпосередньо обумовлена соціалізацією, яка є таким процесом взаємодії з соціальним середовищем, в ході якого особистість опановує механізмами соціальної поведінки і засвоює його норми, що мають адаптивне значення.

В контексті нашого дослідження професійна адаптація працівника ОВС так само безпосередньо пов'язана із феноменом професійної інтеріоризації, про що йшлося у попередньому підрозділі. В свою чергу така інтеріоризація передбачає широкий спектр професійної соціалізації працівника ОВС, починаючи з адаптації до самої оперативно-службової діяльності, і закінчуючи адаптацією до колективних взаємин конкретного підрозділу. Звідси випливає, що ракурс соціально-психологічної адаптації відбиває взаємини працівника з колегами по підрозділу, коли особистість без суттєвих перешкод включається в провідну діяльність, задовольняє власні соціогенні потреби, відповідає рольовим очікуванням групи, самореалізується у професійній діяльності.

Отже, за Т.Парсонсом [7], у проблемних ситуаціях соціально-психологічна адаптація може здійснюватися, знов-таки, або за допомогою конструктивних механізмів, або захисних механізмів адаптації.

А.А.Налчаджян характеризував механізм соціально-психічної адаптації як той процес, що розгортається у двох ракурсах:

а) потреби та мотиви, адаптивні для даного соціального середовища;

б) потреби та мотиви, прагнення до задоволення яких в даному соціальному середовищі призводить до дезадаптації особистості. Їх можна назвати дезадаптивними потребами і мотивами поведінки людини [4].

Розглядаючи проблему професійної адаптації працівника ОВС ми можемо впевнено провести паралель та також визначити адаптивні потреби й мотиви (які співпадають з інтересами особистості самоактуалізованими через правоохоронну діяльність) та дезадаптивні потреби й мотиви (які суперечать інтересам служби і є проявом професійної деформації), а отже, відповідно до цього й сама особистість може бути соціалізованою, проте дезадаптованою.

Адаптивні або дезадаптивні варіанти соціальної поведінки, пов’язаної із виконанням особистістю певної, в тому числі й професійної, ролі, залежать від сформованих установок та відносин, які співвідносяться із правоохоронними функціями оперативно-службової діяльності. Рольові структури професійної діяльності мають конвенціональний характер і визначаються, згідно концепції Т.Шибутані, з одного боку особливостями особистості, а з іншого, - сформованими міжособистісними рольовими відносинами [11]. Міжособистісні рольові відносини, таким чином визначаються сукупними індивідуально-психологічними особливостями членів колективу, а з іншого, - функціональним змістом правоохоронної діяльності підрозділів ОВС. Відповідно до цього, соціально-психологічна адаптивність визначається рівнем адекватності уявлень працівника ОВС про власні права та обов’язки в системі мікросоціальних рольових очікувань.

Варто наголосити, що професійна адаптація працівника ОВС ґрунтується на провідних механізмах соціально-психологічної адаптації, яка, в свою чергу, зумовлена психологічною та психофізіологічною рівнями адаптації. При цьому соціономічний зміст професійної діяльності працівника ОВС визначає важливе місце саме ефективності адаптації адекватності мікросоціальної взаємодії у тому середовищі, в якому безпосередньо реалізується поведінка.

Висновки. Підводячи підсумок, можна дійти висновку, що інтенсивна професійна адаптація працівника ОВС тісно пов'язана з усіма рівнями адаптації, вимагаючи для своєї реалізації: збереження психічного гомеостазу та цілеспрямованої поведінки (психічний рівень адаптації); адекватної взаємодії з іншими учасниками діяльності (соціально-психологічний рівень адаптації); оптимального балансу між психічними і фізіологічними адаптаційними процесами (психофізіологічний рівень адаптації).

На підставі викладеного нами пропонується визначати професійну адаптацію працівника ОВС – як складну взаємодію аллопсихічних та інтрапсихічних реакцій в процесі професіогенезу, при достатній ефективності якого досягається психічний гомеостаз, що визначає здатність до ефективної інтеріоризації у правоохороній діяльності, стійкість до деструктивних впливів та самоідентифікацію фахівця із професією.

Подальшими перспективами досліджень є аналіз структури адаптації правоохоронця на загальнопсихологічних засадах детермінізму у руслі особистісного підходу, з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності. Адже сам процес адаптації здійснює безпосередній вплив на значущі якості працівника ОВС, сприяючи розвитку особистісних властивостей, завдяки чому він легше та швидша інтеріоризується у правоохоронну діяльність.

Список використаних джерел

1. Березин Ф.Б. Психологическая и психофизическая адаптація / Ф.Б.Березин – Л.: Наука, 1988 – 242 с.
2. Мирошников М.П. Одна из концепций психического стресса по данным зарубежных исследований. // Проблемы психологии спорта. М., 1971. Вып. 1. С. 137-165
3. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н.Мясищев – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 420 с.
4. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности / А.А.Налчаджян — Ереван: Изд-во АН АрмСССР, 1988. — 262 с.
5. Нуллер Ю.Л. Депрессия и деперсонализация / Ю.Л.Нуллер – Л.: Медицина, 1981. - 207 с.
6. Павлов И.П. Полное собрание починений / И.П.Павлов – М.-Л., 1951. Т.3, кн. 1.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия Т.Парсонс — М.: Академический Проект, 2000. — 880 с.
8. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К.Платонов. – М.: Наука, 1986.- 254 с.
9. Селье Г. Концепция стресса, как мы ее представляем в 1976 году // Новое о гормонах и механизмах их действия: (Пер. с англ.). – М.: Наука, 1977. С. 27-51.
10. Словник-довідник термінів з конфліктології / [За ред. проф. М.І. Пірен, проф. Г.В.Ложкіна]. – Чернівці-Київ: Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича, 1995. – 318 с.
11. Шибутани Т. Социальная психология / Т.Шибутані (Пер. с англ. В.Б. Ольшанского). – Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 1998. - 544 с.
12. Mace C.A. Homeostasis, needs and values // Brit. J. Psychol. 1953. Vol. 44. P. 200-210.

Отримано 01.11.2013 р.

УДК 159.923

Андросович К. А. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

УМОВИ ТА ФОРМИ ПРОЦЕСУ УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ

У статті представлений теоретичний аналіз поняття адаптація в психології. Розглядаються деякі соціально-психологічні труднощі, що виникають у студентів перших курсів, а також перспективи їх рішення в процесі адаптації до нових умов навчання.

Ключові слова: *студент, адаптація, процес, навчання*

В статье представлен теоретический анализ понятия адаптация в психологии. Рассматриваются некоторые социально-психологические трудности, возникающие у студентов первых курсов, а также перспективы их решения в процессе адаптации к новым условиям обучения.

Ключевые слова*: студент, адаптация, процесс, обучение*

° © Андросович К. А., 2013 р.

The article presents a theoretical analysis of the concept of adaptation in psychology. We consider some social and psychological difficulties in first year students, and the prospects for their decisions in the process of adaptation to new learning environments.

Keywords: *student, adaptation, process, studies*

Актуальність. Навчання у вищому закладі освіти для сучасної молодої людини є одним з найважливіших періодів її життєдіяльності, особистісного зростання та становлення як майбутнього фахівця. Пошук шляхів успішної адаптації до змінених соціальних умов та нової діяльності є нагальною проблемою для кожного, хто прийшов навчатися до ВНЗ. Нині, згідно з Болонською конвенцією, здійснюється перехід на новітні моделі навчання, істотно змінюються навчальні плани, форми організації занять, критерії оцінювання знань, впроваджуються нові педагогічні технології та стандарти освіти. Основний вид діяльності студента – професійне навчання, стає більш складним за формами та змістом, а тому підвищує вимоги до особистості. В контексті розгортання цієї тенденції для останньої психологічно важливо піти шляхом адекватної самозміни, саморозвитку та ковітальної самореалізації. Спроможність адаптуватися, долати труднощі, віднайти своє місце у життєвому просторі є вирішальним чинником вдалого розвитку молодої людини, а в майбутньому – фахівця з вищою освітою. У ВНЗ, процес навчання першокурсників налагоджується непросто, характеризується великою динамічністю психічних процесів і станів, які зумовлені зміною соціального довкілля. Зокрема, вступ до навчального закладу у значної частини молоді супроводжується дезадаптацією, що спричинена новизною студентського статусу, відсутністю референтної групи, підвищеними вимогами з боку професорсько-викладацького складу, напруженістю та жорстким режимом навчання, збільшенням обсягу самостійної роботи і самовідповідальності загалом. Усе це вимагає від першокурсника значної мобілізації своїх можливостей для успішного входження в нове оточення та якісно інший ритм життєдіяльності.

Вивчення проблем адаптації молоді до нових умов життєдіяльності та взаємин у соціальній групі присвячені праці як вітчизняних учених (О. Гончаров, А. Ерднієв, В. Кікоть, М. Лісіна, В. Петровський, О. Симоненко, Т. Середа, А. Фурман), так і зарубіжних (Е. Еріксон, Д. Клаузен, З. Фройд та ін.). Завдання адаптації молоді до навчання у вищих навчальних закладах розкрито у працях (О. Борисенко, А. Захарова, В. Кан-Калік, М. Левченко, О. Мороз, В. Штифурак та ін.). Увага дослідників в основному зосереджується на вивченні різноманітних факторів, у тому числі й особистісних властивостей, які спричинюють процес дезадаптації першокурсників.

У соціальній психології соціальну адаптацію розглядають як пристосування людини до соціального середовища, взаємодію з ним (Д. Андрєєва, М. Мід, Т. Парсонс, Ж. Піаже та ін.); психологічні механізми адаптації аналізуються в роботах Б. Алмазова, С. Іваненкова, А. Петровського, А. Реана й інших; адаптацію до вищого навчального закладу вивчають Б. Ананьєв, Д. Андрєєва, Т. Голубєва тощо.

Не дивлячись на велику кількість досліджень з означеного питання, на сьогоднішній день відчувається дефіцит наукових розробок у напрямку саме соціально-психологічного забезпечення успішної адаптації студентів-першокурсників, що увиразнило наш науковий інтерес.

Під соціально-психологічною адаптацією більшість учених розуміють пристосування індивіда до нових умов соціального довкілля та його результат. Уміння адаптуватися за різних обставин характеризує процес становлення і розвитку особистості, її професійного зростання. У випадку ж її дезадаптації порушується не лише особистісно-професійний розвиток, а й знижуються психофізіологічні можливості організму, уможливлюються розлади здоров'я [2, с.33].

Саме на початковому етапі навчання молоді у ВНЗ адаптаційні процеси набувають особливо вагоме значення, за умови зміни середовища життєдіяльності. Вони вимагають від молодої людини активації механізмів адаптації і часто призводять до стану психологічного перенапруження. Так, доведено, що формування нового стереотипу поведінки упродовж першого року навчання призводить до дезадаптаційного синдрому в 35-40% першокурсників. Будь-які істотні зміни в навчальному процесі, особливо несподівані, можуть ускладнити і без того непрості механізми пристосування. Тут істотний вплив на перебіг процесів соціально-психологічної адаптації студентів мають такі чинники, як ставлення до обраної спеціальності, професійне спрямування, особистісне самовизначення, система ціннісних орієнтацій, індивідуально-типологічні особливості, ґрунтовність привласнених кожним соціальних норм тощо [9, с. 89].

Метою роботи стало теоретичний аналіз та систематизація наукових даних щодо поняття адаптації особистості у сучасній психологічній науці, а також виявлення труднощів у процесі адаптації та самосприйняття студентів-першокурсників.

Оскільки поняття "адаптація" має не лише загальнонауковий, а й системно-дисциплінарний характер (реалізує всі основні ознаки категорії науки), то психологія, виходячи з даних інших наук про природу адаптаційних процесів, має розробляти свій специфічний аспект. У цьому зв'язку цілком виправданою є точка зору, згідно з якою «діяльність суб'єкта, функціонування його як особистості можуть бути описані у вигляді системи адаптивних процесів, кожний з яких розгортається в межах певної психологічної адаптації» (Г. Балл). Психологічна адаптація розуміється як один із провідних чинників і як необхідна умова соціалізації. Саме так її розглядав Л. Виготський, аналізуючи процес входження дитини у нові соціальні ситуації та процес формування у неї певного ставлення до суспільного оточення. Тобто, зароджуючись у безпосередніх соціальних контактах дитини з дорослими, вищі психічні функції згодом "вростають" у її свідомість. За цих умов розгортаються процеси інтеріоризації соціальних норм і вимог соціально значущої поведінки у внутрішній план її індивідуальної активності. А це, в свою чергу, приводить до формування все нових і нових властивостей особистості, які виступають психологічними засобами побудови більш досконалих стратегій діяльності, дитини, досягнення нею вищих рівнів соціалізації [6, с. 83].

Варто підкреслити неправомірність абсолютного протиставлення репродуктивних і продуктивних, адаптивних і творчих процесів у розвитку мислення і особистості в цілому (О. Балл, А. Налчаджан, Н. Сарджвеладже та ін.). Очевидно, потрібно якомога глибше розкривати конкретну діалектику адаптивності і творчості. Це, безумовно, дасть змогу забезпечувати більшу керованість процесами формування особистості, перебігом навчально-виховного

процесу тощо. Такий підхід передбачає широке тлумачення поняття адаптації як однієї з найсуттєвіших передумов творчих процесів особистості у будь-якій сфері життєдіяльності. У теорії психологічної адаптації, як правило, виділяються такі етапи: розгортання адаптаційних процесів людини, усталена адаптація, переадаптація, дезадаптація, реадаптація (В. Лєбєдєв). Звичайно, вичерпно скористатися даними про ці етапи в системі освіти немає змоги. Проте саме ідея етапності адаптації варта найпильнішої уваги. Зокрема, перший висновок, який було зроблено в результаті аналізу проблеми, полягає у тому, що успішність адаптації залежить від того, яка спеціальна робота здійснюється педагогічним колективом та психологічною службою у першому семестрі навчання. Це, дає змогу визначити два етапи психічної адаптації учнів: пропедевтичний і поточний (основний), на кожному з яких необхідно забезпечити організаційні і психолого-педагогічні умови ефективного розгортання різнорідних адаптаційних процесів. В цілому під процесом адаптації будемо розуміти складну систему перетворень, що відбуваються з людиною відповідно до зміни в умовах її життя, внаслідок яких виникають певні якості: а) адаптованість як безпосередній результат цих перетворень, тобто стан узгодження наявних якостей і вимог середовища, або б) адаптивність як інтегрована особистісна якість, що забезпечує здатність людини до подальших перетворень. Результат процесу адаптації – адаптованість людини до певної системи [3, с. 175].

Загалом поняття “адаптація” перекладається з лат. adapto – пристосовую; пізньолат. adaptatio – пристосування. Саме в такому контексті воно використовується у більшості наук. Виникнення зазначеного поняття належить до другої половини XVIII ст., де під ним розглядалось пристосування організму до умов зовнішнього світу, що змінюються. Німецький фізіолог Г. Ауберта одним із перших увів поняття адаптації в науковий обіг і використовував його для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору і слуху, що виявляється в підвищенні або пониженні чутливості органів у відповідь на дію адекватного подразника [7, с.13-21].

Певні корективи щодо розуміння сутності адаптації були внесені Р. Стагнером у межах психофізіологічного підходу, що дало змогу дослідити проблеми зміни чутливості аналізаторів у різних умовах адаптаційного функціонування. Відповідно до чого адаптація безпосередньо ним трактується як процес заміни старого і встановлення нового динамічного стереотипу стійкої системи тимчасових нервових зв’язків (умовних рефлексів), що забезпечує певну інтенсивність і послідовність реакцій організму і психіки на зовнішні й внутрішні дії, здійснюється у формі цілісної діяльності великих півкуль головного мозку [12, с. 747-817].

Дещо іншої позиції дотримується Ж.Спенса, який під адаптацією розуміє процес “формування нових установок, навичок, звичок, як своєрідний вихід зі стресу, що виникає як реакція на новизну, незвичність, невизначеність умов [13, с. 160-175]. Аналізуючи сутність терміна “адаптація” вчений виходить з поняття про стрес, розуміючи під ним сукупність загальних рис у реакціях живих організмів на всі стимули, які мають тенденцію порушувати гомеостаз психічних, фізіологічних, біохімічних та інших процесів.

Значний внесок у вивчення проблеми адаптації, зумовлений появою і розвитком біології, зробив французький натураліст Же.Бюффон, який ще в XVII

ст. стверджував, що основний механізм пристосування визначається прямим впливом умов середовища на організми, що змінюються відповідним чином [4, с. 48]. Надалі ця ідея була піддана ретельному спеціальному вивченню Ж. Ламарком, Же. Сент-Іллером, Р. Спенсером, Ч. Дарвіном та ін.

На особливу увагу в межах психологічної науки заслуговують дослідження К. Рудестан, який детально описав сутність та зміст психологічної адаптації. На його думку, вона "здійснюється шляхом пристосування людини до наявних у суспільстві вимог у процесі узгодження індивідуальних цінностей і переконань та суспільних норм" [8, с. 73].

У межах аналізу західноєвропейських підходів до з'ясування сутності адаптації увагу доцільно звернути на розробки Р. Коста та Ж. Кея, які довели, що "соціальна адаптація забезпечує регуляцію взаємин із зовнішнім світом; механізмом адаптації, регуляції та саморегуляції є індивідуальний досвід, який полягає в накопичених індивідом знаннях, уміннях і навичках, можливостях інтерпретувати події минулого та сучасного і самого себе в контексті цих подій, взаємодії з навколишнім світом" [10, с. 118].

У процесі визначення сутності адаптації в даному контексті особливу увагу доцільно приділити дослідженням французького вченого Ж. Кортіна, який вперше використав термін "успішна адаптація". На його думку, "успішність адаптації залежить не стільки від особливостей та об'єктивних властивостей ситуації, скільки від особливостей та наявності індивідуальних ресурсів, адекватності й ефективності стратегій їх застосування. Здатність до адаптації є водночас інстинктом власного життя та набутими навичками [11, с. 119].

Процес адаптації є одним з найбільш досліджуваних наукових об'єктів і використовується в різних науках – біологічних, філософських психологічних. У зв'язку з цим у сучасній літературі використовується багато суперечливих визначень цього поняття. Багатьма авторами адаптація визначається як пристосування. Проте таке тлумачення поняття є дуже вузьким, оскільки не враховує специфіки адаптації людини. Адже людина не лише пристосовується до середовища, але й активно перетворює його. Як відомо, між людиною і середовищем існують мінливі, взаємодоповнюючі відносини. Можуть спостерігатися їх варіанти [3, с. 176]:

а) зміна людини при незмінюваному середовищі (відрив від життєвих обставин);

б) різноспрямовані зміни людини і середовища (поглиблення суперечностей);

в) незмінюваність людини при життєвих обставинах, що змінюються (консерватизм);

г) односпрямовані зміни людини і середовища (синхронізація розвитку та умов);

д) незмінюваність людини і середовища (стагнація). Проте варто зауважити, що поза увагою дослідників залишається ще багато нерозв'язаних проблем. Найбільш актуальною на сьогодні є проблема системного розгляду процесів адаптації, її результатів.

Процес адаптації йде водночас на декількох ієрархічних рівнях, кожний з яких може мати власну тенденцію та темпи. В зв'язку з чим це явище розрізняється на різних ступенях від біологічного до соціального. Соціальний

ступінь виник у людському суспільстві і має складнішу структуру у порівнянні з попередніми йому біологічними формами. Це специфічне суспільне явище, в основі якого лежить взаємодія між суспільним об'єктом і соціальним об'єктом – умовами його суспільного існування. Суб'єктом соціальної адаптації є людина, особистість як індивідуальне буття соціальних відносин. Як об'єкт адаптації особистості виступають соціальні умови. Аналіз психологічних досліджень цієї проблеми дає змогу виділити поняття: професійна адаптація у вузі – процес прилучення особистості до професії, який виражається в надбанні знань, умінь, навичок, необхідних для майбутньої професії. Пристосування до структури вищої школи, загальному змісту та окремим компонентам навчального процесу; - дидактична адаптація – пристосування студентів до нової для них системи навчання. Пристосування може проходити відносно швидко, так і відносно повільно. Оперативна адаптація залежить, по-перше, від тісного зв'язку методів навчання між середньою школою та вузом, по-друге, від самостійності та творчого мислення, які вже стали самостійними рисами особистості, втретє, від повної зорієнтованості в професії й стійкого бажання оволодіти програмою вузу;- соціально-психологічна – пристосування до групи, стосункам в ній, вироблення особистого стилю поведінки [5, с. 62].

На соціальному рівні дослідники частіше за все виділяють суспільно-політичну форму адаптації, професійну, соціально-психологічну, психофізіологічну, матеріально-побутову. В основі запропонованої В. Семиченко концепції системного розгляду процесу адаптації покладено ідею про те, що це складне явище, яке має певну структуру. Наведемо найбільш узагальнений перелік цих підсистем [3, с.175]:

1. Підсистема енергетична, яка відображає ресурсні можливості організму, їх спроможність забезпечити функціонування основних систем організму в умовах підвищення енерговитрат. На рівні цієї підсистеми адаптація переважно проходить шляхом пристосування. В цілому мова цде про той фізіологічний механізм, що забезпечує пристосування людини як біологічної істоти до ускладнених умов діяльності. Внаслідок необхідності подолання недосконалих механізмів і не відпрацьованості нових значно збільшуються енергозатрати. Дослідження зрушень, що відбуваються в процесі адаптації на цьому рівні, традиційно забезпечувались сукупністю фізіологічних та психофізіологічних показників. Тобто замірювались швидкість сенсомоторних реакцій, виконавчих дій, динаміка функціонування тих чи інших систем організму, час повернення показників до норми при додаткових навантаженнях тощо. Це вимагає довготривалих досліджень з використанням апаратурних засобів вимірювання, що не завжди є можливим у навчальному процесі. Психологічними еквівалентами, що відображають тенденції адаптування на цьому рівні, можуть бути самооцінка співвідношення самопочуття, активності та настрою; стан нервово-психічного напруження та ін.

2. Підсистема середовища, яка відображає відносини людини та тих зовнішньо-предметних умов, що її оточують. Зміна умов може бути повною або частковою. Наприклад, у студента, який із сільської місцевості приїхав навчатись у велике місто, проживає в гуртожитку або на квартирі, зміни глобальні. Вони стосуються майже всіх аспектів зовнішнього середовища: життя в цілому, навчання, проживання. В той же час у студентів, які проживають у цьому ж місті, є

зміни лише щодо умов навчання. Показниками адаптації, що відбувається на середовищному рівні, можуть бути відповіді на прямі запитання (задоволеність чи незадоволеність відповідними аспектами життя) або опосередковані (впевненість, що відповідний вибір був би знов зроблений).

3. Підсистема діяльнісна відображає здатність людини виконувати дії, що складають зміст відповідної діяльності. По-перше, це передбачає засвоєння нових дій, по-друге - подолання вже напрацьованих навичок, які в нових умовах є недоцільними, по-третє - часові витрати на виконання цих дій. Показниками адаптації до діяльності можуть бути; наявність уникнення труднощів та помилок у виконанні основних видів діяльності, доцільний розподіл навантаження протягом доби, тижня.

4. Підсистема соціальна відображає входження людини в нове соціальне середовище. Соціальний аспект аптації характеризується, з одного боку, ступенем прийняття людиною норм та правил життя в новій соціальній спільноті, а з іншого – ступенем прийняття цієї людини соціальним оточенням. Показники, що відображають тенденції соціальної адаптації: задоволення людини групою, до складу якої вона входить, співпадання індивідуальних і соціальних цінностей, соціальне сприятлива позиція.

5. Підсистема особистісна відображає той загальний результат адаптації, коли людина відчуває психологічний комфорт від ситуації свого життя, приймає її як конструктивно значущу, що відкриває подальші перспективи розвитку.

Дослідження провідних вчених дають змогу констатувати, що психодіагностика адаптаційних можливостей студентів першого року навчання дуже важлива, тому що дезадаптація може позначитися погіршенням роботи пізнавальної сфери (зосередження уваги, пам'яті, мовлення), змінами в емоційно-почуттєвій сфері (поява тривоги, поганого настрою, невпевненості у собі, страху, неадекватності самосприйняття і самооцінки, неприйняття інших людей тощо) [1; 3].

Показниками особистісного рівня адаптації можуть бути:

а) зниження особистісного рівня тривожності;

б) відсутність бажання змінити життєву ситуацію;

в) домінування позитивних емоцій (оптимістична гіпотеза);

г) впевненість у собі, у власних силах, у здатності вирішити проблеми свого життя;

д) стійка адекватна самооцінка.

Таким чином, можна зробити ***висновок***, що початок навчання у вищому навчальному закладі – це досить складний і багатогранний процес адаптації в житті кожного студента, до якого входить активне пристосування до нових умов життя, включення в кардинально новий вид діяльності, пристосування до нового соціального середовища. Важливим аспектом соціальної-психологічної адаптації вважається прийняття індивідом нової соціальної ролі.

Список використаних джерел

1. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання // Психологія. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К.: НПУ. – 1999. – С. 92-96.

2. Завалишина Д. Н. Полисистемный подход к исследованию решения мыслительных задач // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – №6. – С. 32-41.

3. Зданевич Л. В. Як живеться студентові? / Гуманітарні науки. – 2005. – №2. – С. 174-179.

4. Канаев И. И. Жорж Луи Леклер де Бюффон / И. И. Канаев. – М., 1966. – С. 48.

5. Ляхова І., Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників / Рідна школа. – 2001. – №1. – С. 61-63.
6. Мамаєв Л. М., Дегтярьова Л. М., Добрик Л. О. Адаптація студентів-випускників ліцею в умовах вузу / Нові технології навчання: Навч.-метод. зб-к – Вип. 16. – К., 1996. – С. 82-85.
7. Милославова А.И. Адаптация как социально психологическое явление // Социальная психология и философия. – Л. : Наука, 1973. – Вып. 2. – С. 13-21.
8. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика / К. Рудестам. – М. : Прогресс, 1993. – С. 73.
9. Скрипник В. Особливості перебігу та само сприйняття соціально-психологічної адаптації студентів-першокусників /Психологія і суспільство. – 2005. – №2. – С. 87-93.
10. Costa P. Persons, places and personality: career assessment using the revised NEO personality inventory / P. Costa, R. McCrae, G. Kay // Journal of Career Assessment. – 1995. – N 3. – P. 118.
11. Cortina J. The Big Five personality factors in the IPI and VVPI: predictors of police performance / J. Cortina, M. Doherty, N. Schmitt // Personnel Psychology. – 1992. – N 45. – P. 119.
12. Stagner R. Aging in industry // In J. Birren K. Handbook of the psychology of aging. – New York : Van Nostrand Reinhold. – 1995. – P. 747-817.
13. Spense J. Workaholism: definition, measurement, and preliminary results / J. Spense, A. Robbins // Journal of Personality Assessment. – 1992. – N 58. – P. 160-175.

Отримано 15.10.2013 р.

УДК 159.943:17024.4:004-051

Божко Ю.П.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ПРОФЕСІЙНА УСПІШНІСТЬ ПРОГРАМІСТІВ

В статті проведений аналіз поняття успішності професійної діяльності. Представлені психологічні дослідження проведені в сфері програмування. Автор розглядає фактори, які впливають та сприяють успішності діяльності програмістів.

Ключові слова *програмісти, типи особистості, професійна успішність*

В статье представлен анализ понятия успешности профессиональной деятельности и факторов которые и влияют и определяют эту успешность. Представлены примеры исследований личностных особенностей программистов.

Ключевые слова *программысты, типы личности, профессиональная успешность*

This article is about programmers and professional success. The author considers the empirical studies on the personality types and profile of software professional. The individual feature are discusses. At the beginning of the article the author touch upon the problem of professional success. The author discussed the factors of improvements work of software engineering. In conclusion it says that success depends from a lot of factors.

Key words *personality types, software engineering, professional success*

Актуальність. Професія програміста є престижною та найбільш важливою і витребуваною за останні 40 років. Запит на цю професію стоїть на перших позиціях провідних рейтингів. Важливим є розгляд і дослідження професійної компетентності та індивідуально-психологічних особливостей програміста, які зумовлюють успішність виконання трудових функцій. Від якості результативності продуктивності роботи програмістів залежить ефективність

° © Божко Ю.П. 2013 р.

функціонування як конкретного підприємства, так і розвиток економіки країни в цілому.

У наш час фахівець зі створення комп'ютерних програмних продуктів повинен бути обізнаним не лише стосовно нових технологічних винаходів, а й шляхів ефективного використання комп'ютерних технологій. Сучасний ринок праці та конкуренція потребують фахових програмістів із неординарним підходом до вирішення задачі, творчим мисленням і спонтанністю, інтелектуальною активністю та креативністю, збереженням своєї автономності та лояльним ставленням до організації.

Сьогодні без самостійності, без готовності швидко пристосовуватися до змін, переорієнтуватися, без уміння знайти підхід до розв'язування проблеми або терміново розв'язати нестандартне питання, важко досягти професійного успіху.

***Мета*:** розглянути чинники, що визначають професійну успішність програмістів та побудувати робоче поняття "професійна успішність" в діяльності програмістів.

У психології праці та професійної діяльності, організаційній психології є ряд широко вживаних понять, які стосуються успішності працівника в роботі. У наукових дослідженнях такі поняття розглядаються як синонімічний ряд, що заперечується життєвою реалією. Доцільним є аналіз групи понять, які описують професійну успішність з позиції видового-родового підпорядкування.

Вихідним поняттям, як правило, в літературних джерелах визначають поняття «успіх». Успіх переважно визначається як реалізація людиною поставленої мети та отримання очікуваного результату з оптимальними затратами ресурсів. При цьому важливим аспектом зазначається проблема гармонії матеріальних та духовних складових, досягнення поставлених цілей та отримання працівником від цього задоволення. Успішна особистість може генерувати успіх знову і знову завдяки своїм особистісним якостям [1]. Як зазначає С.Ю. Клочніков, успіх - це реальна жива енергія людини. За допомогою цієї енергії вона притягує до себе інших, створюючи вихор обставин, можливостей, перешкод і способів їх вирішення. Успіх фіксує об'єктивні досягнення, конкретний результат, тоді як успішність - відображає відчуття переживання успіху, його процес [2].

Поняття «успіх» немає чіткого визначення і розглядається через ряд понять (успішність, життєва успішність, професійна успішність, успішність професійної діяльності і т.п.).

Проблемі вивчення успішності діяльності були присвячені роботи в різних сферах психології, зокрема в галузях: психології праці, організаційній та інженерній психології (М.О. Дмитрієв, Є.П. Ільїн, В. О. Бодров, А.О. Деркач, А.О. Крилов, Є. О. Клімов, Л. М. Мітіна, О.М. Родіна, А.І. Нафтульєв та ін.), соціальної психології (Г.М. Андрєєва, Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, О.І. Донцов, О.М. Корнєєва, Б.Ф. Ломов, Р.С. Немов, М.М. Обозов, А.В. Петровский).

У зарубіжних дослідженнях велика увага приділяється детермінантам професійного розвитку: майстерності, компетентності, професійній придатності (Є. Бородін, К. Левін, Д. Мак-Клелланд, Е. Роу, Д. Сьюпер), професійним типам особистості (Дж. Холланд), управлінню кар'єрою (С. Сірс, Д. Сьюпер, С. Шартл,), підвищенню рівня успішності, через створення необхідної мотивації в теорії самодетермінації (Едвард Дісі, Річард Райан, Форест та ін.).

Одні вчені не розділяють поняття "професійна успішність" та успішність професійної діяльності (Є. О. Клімов, Н. В. Самоукіна, О. М. Родіна, І. В. Ващенко та ін.). Деякі дослідники розрізняють ці поняття, виділяючи категорію "професійна успішність" (Дж. Болдуін, М. О. Галаніна, А. К. Маркова, Д. О. Дільман, У. Джеймс та ін.).

"Професійна успішність" не має чіткої визначеності та часто заміняється видо - родовими поняттями. Відсутнє також саме визначення поняття "професійна успішність".

Успішність діяльності визначається як характеристика діяльності, що включає продуктивність праці, якість продукції, швидкість, безпомилковість трудових дій, тощо. Успішність діяльності тісно пов'язана з інтелектуальною, емоційно - вольовою сферою особистості і залежить від індивідуальних психофізіологічних якостей особистості [3, с. 700].

Успішність професійної діяльності - це продуктивне виконання своїх обов'язків за рахунок розвитку ПВЯ особистості та досвіду роботи. Тоді як "професійна успішність" передбачає, в першу чергу, просування по службі, побудову кар'єри, демонструючи високий рівень результативності. В дослідженнях під керівництвом С. К. Нартова - Бочавер був виявлений зв'язок суверенності та продуктивності. Тобто, суверенна особистість є більш продуктивною, а отже можна припустити, що вона більш успішна.

Вивчення літератури демонструє, що в дослідженнях, які були проведені з метою виявлення причин та показників успіху, велика увага приділяється його метричним та кількісним показникам (об’єм надання послуг, статус, посада, заробітна плата та інші зовнішні атрибути), а не дослідженню професійних і особистісних особливостей, внутрішніх факторів, індивідуальних показників, які мають не менш вирішальне значення в успішності професійної діяльності [4].

Ряд авторів підкреслюють значення *об'єктивної оцінки* успішності професійної діяльності. У першу чергу результативності діяльності, яка ґрунтується на судженні інших та пов'язана з соціальним визнанням. Для оцінки результату використовуються такі поняття: продуктивність праці, трудові затрати, кваліфікаційні вимоги (О. М. Ткаченко, Б. О. Федоришин та ін.). Для даного типу досліджень суттєве значення має факт визнання професійною спільнотою.

Інший тип досліджень пов'язаний з *суб'єктивною оцінкою*. Такі дослідження результативності діяльності базуються на самооцінці та особистісній задоволеності досягненнями, емоційній вдоволеності діяльністю, відповідальності, внутрішній мотивації, автономності (О. М. Борисова, В. М. Мясищев, О. Б. Орлов, Н. В. Самоукіна та ін.).

Професійна успішність поділяється на зовнішню (об'єктивну) та внутрішню (суб'єктивну). З аналітичного огляду (за Я. С. Хаммер) в 80-х - 90-х роках наукові дослідження були присвячені об'єктивному успіху, але згодом ця тенденція почала підлягати великій критиці. У наш час більшість дослідників розглядають даний феномен як комплексний, тобто вивчають і об'єктивний, і суб'єктивний успіх [5, с. 147]. Об'єктивний успіх - це позитивний результат в кар'єрі, який може бути оцінений оточуючими людьми. Суб'єктивний успіх - сукупність суджень людини про свої професійні досягнення та результати [5].

До таких робіт можна віднести праці О. М. Родіної, яка в професійній успішності виділяла зовнішні (*результативність діяльності, ефективність*

взаємодії з колегами та ініціативність в професійній діяльності) та внутрішні (*винагорода за працю, уявлення особистості про результативність своєї праці, уявлення про особливості взаємодії з колегами, уявлення про ініціативність, мотиваційно-оціночними структурами особистості*) критерії [6].

Важливо визначити структурні компоненти феномену "професійної успішності" програмістів. У якості композиційних основ структури успіху, на думку П. Д. Павленка, розглядаються поведінкові характеристики спеціалістів з одного боку, і процесуальні, організаційно - особистісні характеристики (направленість, мотивація, формування цілей, рефлективність, т.п.) - з іншого [7].

Таким чином, саме поняття професійна успішність неоднозначне. Для оцінки успішності важлива якість продукції, швидкість, продуктивність, безпомилковість дій, нервово - психічні витрати, посада, яку займає програміст, а також рівень задоволеності своєю працею. Професійна успішність виступає передумовою самореалізації та розвитку людини, допомагає усвідомити себе та значимість своєї діяльності.

Дослідженню проблем специфіки задач програмістів та їхньої професійної діяльності присвячені роботи російських та вітчизняних науковців (Д. О.Мар`яненко, 1968; Г. К. Юрчинська, 1983; М. Л. Смульсон, 1996; Ю.Д. Бабаєва, 2001; О. Є. Войскунский, 2003; Л. В. Гришко, 2009; Д. Є. Щедролосьєв, 2011). Проблема успішності професійної діяльності програмістів в постсоціалістичному просторі є мало розробленою й досліджується, в основному ,розвиток мислення. У Росії цією проблемою займались такі вчені: (В. В. Рубцов, Ю. Д. Бабаєва, О. Є. Воскунський, Н. В. Чудова О.Є.Орел та ін.). Досліджувались також інтелектуальні особливості програмістів (М. Л. Смульсон, Ю.Д. Бабаєва, О. Є. Войскунський); розкривалась роль прецедента в діяльності програміста (Г. К. Юрчинська, 1996); відзначалась значущість психічних явищ для технологій програмування (О. М. Терехов, 2007); виділялись якості, які властиві програмісту, як суб'єкту діяльності (Л. В. Гришко, 2009); розроблялась модель професійної компетентності в структурі особистості інженера – програміста (Д. Є.Щедролосьєв, 2011).

На Заході актуальною і широко розвинутою є тематика досліджень, пов'язана з працівниками програмного забезпечення. Зокрема, значна кількість робіт присвячена професійній ідентичності програмістів як індикатору професійної успішності (Даріуз Джамільняк, Дж. Соломон, Річард Турклей, та ін.); особистісним особливостям програмістів (Г.Секман, 1973; Ж.Д Гоулд, П. Дронговскі, 1974; Т. Д. Кросмен, 1979; Б. Шнейдерман, 1984; Білл Куртіс, 1990; Дж. Боуман, 1995; С. Содія, 2007; Джон Лоунсбарі, 2008; Луїс Фернандо Карпец, 2010; Ф. Ахмед, Бандар Беговін, та ін.); впливу мотивації на професійну успішність (Н. Баду, Т. Холл, Г. Шарп та ін.).

Професія програміста пов'язана з розробкою і створенням нових об'єктів. Її можна віднести до трьох типів професій "людина - техніка" (важливо знати будову пристрою та функції його застосування), "людина - знакова система" (створення програм та використання будь-якої мови програмування) та "людина - людина" (спілкування з колегами та замовниками).

Розглядаючи професіоналізм програміста, ряд науковців (Е. Дейкстра, М. Смульсон, Б.Шнейдерман) виділяють якості, які повинні бути притаманні

програмісту для успішного здійснення діяльності. Основним критерієм успіху вчені називають розвиток мисленевих процесів.

За Е. Дейкстрою для успішної роботи програміста важливі такі особистісні характеристики та психологічні особливості: комплексне мислення, тобто програміст повинен вільно переходити від опису задачі у загальних поняттях до суті нижчого рівня, що стоять за цими поняттями; уміння уявляти собі процес який проектується у динаміці; уміння узагальнювати типові ситуації, більшість нових ідей повинні знаходитися в тісній взаємодії з уже відомими ідеями та методами; уміння модифікувати програми; здатність аналізувати власні помилки; уміння працювати в колективі, оскільки практично будь-яка серйозна розробка носить колективний характер, адже успіх роботи залежить від взаєморозуміння, розподілу функцій і взаємостосунків у колективі; розуміння програмістом потреби користувача. У даному випадку для працівників програмного забезпечення, важливим є оволодіння психологічними знаннями та дотримання правил загальнолюдської етики [8, с. 130].

Б. Шнейдерман виділяє фактори успішного виконання роботи програміста, серед яких здатність розуміти програми. У програмуванні розуміння має нижній рівень (розуміння кожного рядка коду), середній рівень (розуміння структури алгоритму і даних) і вищий рівень (розуміння загального призначення програми). Така робота містить елементи розв’язування головоломок. Важливе вміння модифікувати програми [8, с.131].

За М.Л. Смульсон у роботі працівника програмного забезпечення невід'ємними детермінантами успішного виконання роботи є: гнучкість та стратегічність мислення; творчі властивості мислення; уважність, що виявляється в умінні не припускатися помилок; логічний характер мислення; висока працездатність і старанність у праці; оперативність мислення; вміння приймати рішення в умовах обмеженого часу; вміння створювати собі робоче місце, яке сприяє підвищенню продуктивності праці. Необхідною умовою успішної роботи програміста є розвиток критичного мислення [8, с.131].

На думку Д. Халперн критичне мислення - це використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують ймовірність отримання бажаного кінцевого результату [9, с.13]. Людина з розвиненим критичним мисленням, проявляє допитливість, вільно виражає свою позицію, відстоює свою точку зору, тобто є автономною та суверенною. Отже, важливим фактором успішності професійної діяльності програмістів виступає суверенність особистості, автономність та формування внутрішньої незалежної позиції, внутрішнього локус контролю.

На успішність програміста безумовно впливає мотивація вибору професії. Якщо людина сама обирає спеціальність, відчуває це своїм покликанням та має внутрішні передумови для продуктивного виконання даного виду діяльності (аналітичний склад розуму, зацікавленість в тому, як функціонує ЕОМ, вміє творити та вирішувати складні завдання, має свою позицію), при цьому керується мотивом досягнення успіху, постійно розвиває вміння, навички, знання – така людина досягає значних висот професійного та кар'єрного зростання.

Таким чином, іншим аспектом, що визначає успішність поведінки та діяльності є рівень мотивації, характер цілей діяльності та рівень домагань. Успішність людини напряму залежить від наявності в його особистісній сфері

мотивації досягнення. Так, в дослідженнях Дж. Лаунсбері та Скота Стадхема професійна успішність тісно пов'язана з внутрішньою мотивацією [13].

Частина вчених однією з провідних особистісних якостей програміста, називають вміння налагоджувати комунікації. Оскільки сучасному програмісту для досягнення успіху важливі як технічні, так і комунікативні навики.

Ефективна комунікація, психологічний клімат та досвідчений менеджер у колективі є одним з вирішальних факторів, що впливають на успішність команди. Оскільки сучасне програмування є колективним, корисність окремого програміста тісно пов'язана з корисністю для всієї команди. Програмування є творчою і складною діяльністю, тому вимагає злагоджених дій, розуміння загальної мети [10]. Отже, програмісти мають розвинути ефективні внутрішньо - особистісні навики. Одним з найбільш важливих навиків є уміння слухати, адже замовники і користувачі хочуть, щоб їх почули та зрозуміли. Також важливими є ефективна робота як члена команди, вміння налагоджувати комунікацію.

Іноземні психологічні джерела з проблеми програмного забезпечення свідчать, що в компаніях з програмування позитивно відзначається наявність різних типів особистостей в одній команді. Екстраверти можуть краще налагоджувати стосунки з людьми, інтроверти мають свої позитивні впливи. Кожний з типів особистості доповнює один одного, і в результаті отримуємо хорошу злагоджену роботу колективу.

Луїс Фернандо Карпец у своїй статті "Особистісні типи працівників програмного забезпечення" виділяє такі типи особистостей: extraversion - introversion (екстраверсія - інтроверсія), sensing - intuition (ті, що покладаються на об'єктивний сенс подій та ті, що покладаються на інтуїцію); thinking - feeling (ті, що покладаються на власні думки та ті, що прислуховуються до власних почуттів); judgment - perception (судді та сприймаючі). Типи особистостей визначали за допомогою певних складових особистості. За допомогою опитувальника Майерс - Бріггс (Myers - Briggs Type Indicator) були описані 16 типів особистостей, які є результатом цих чотирьох вище зазначених ознак. Дослідження виявило, що серед програмістів: більше інтровертів (57%), ніж екстравертів (43%); більше раціональних, об'єктивних (68%), ніж інтуїтивних (33%) типів особистості; значно більше тих, у кого переважає процес мислення, думаючих (81%), ніж чутливих, що покладаються на відчуття (19%). Хоча в професійній спільноті програмістів наявні всі психологічні типи, все ж виділяються специфічні риси, які більш чітко представлені, ніж в інших сферах професійної діяльності. Наприклад, для розробника програмного забезпечення важливою характеристикою є інтуїція, мислення та розум, тоді як для системного аналітика - комунікативні навички. Найбільша відмінність програмістів від загальної популяції в тому, що вони більше опираються на роздуми, ніж на відчуття та уяву, мають бідну вербалізацію. Л.Ф. Карпец зазначає, що ефективність роботи і успішність компанії залежать від різнорідності типів особистостей, працівників програмного забезпечення [11].

С. Содія у своїй статті «Покращення оцінки особистісних рис програмістів» представляє опитувальник для визначення особистісних рис програмістів. За основу взято п'ять факторів (The Big Five Factors) - нейротизм, екстраверсія, поступливість, свідомість, відкритість досвіду, когнітивна здатність. Було встановлено, що успішність програмістів залежить від таких факторів як: розвиток

мислення (розум) абстрактне мислення, аналітичність, здатність до візуалізації. Показники екстраверсії мали середні та низькі значення, що свідчить про нетипове для програмістів. Також працівники програмного забезпечення мають високі показники за шкалою відкритість досвіду, тобто вони прагнуть до засвоєння нових знань, вивчення нового матеріалу та саморозвитку. За шкалою поступливість (agreeableness), всі працівники сфери програмування мали високі показники, тобто вони мало агресивні, емоційно стабільні [12].

На основі проведеного теоретико - методологічного аналізу успіху та підпорядкованих понять: успішність, професійна успішність, успішність професійної діяльності, було сформоване власне визначення, робоче поняття, професійної успішності,

Професійна успішність програміста - це досягнення поставлених цілей та утримання позитивних результатів в сфері програмного забезпечення, які досягаються за рахунок:

- високого розвитку пізнавальних процесів;
- вмінь, знань, технічних та комунікативних навиків;
- внутрішньої, автономної мотивації;
- сприятливого психологічного клімату та досвідченого менеджера.

Висновок Професія програміста є актуальною та користується великим попитом на ринку професій. Вагомими чинниками професійної успішності програмістів виступають: високий розвиток мисленнєвих процесів, творчості, креативності, сформована внутрішня автономна позиція, вміння налагоджувати комунікацію. Тобто, для досягнення успіху в сфері програмування важливими є як технічні вміння та навики, так і особистісна взаємодія.

Список використаних джерел

1. Перетягина Н. Н. Сидорчук Н.А. Ценностнные представления как обеспечение успешности человека // Фелиал Челябинского государственного педагогического университета в г. Миассе, Россия.
2. Ключников С. Ю. Фактор успеха: Новая психология саморазвития / С. Ю. Ключников– М.: Беловодье, 2002. – 480 с.
3. Душков Б. А. Психология труда, профессиональной информационной деятельности / Душков Б. А. Королёв А. В., Смирнов Б. А; Словарь. М, Академический проэкт, 2003. - 847с.
4. Дильман Д.А. Организационный успех в феноменологическом поле социологии управления: концептуальные основания и эмпирические методы исследования: автореф. дис... д-ра социол. наук: 22.00.08/ Волгоград, 2006.- 55 с.
5. Хаммер Я. С. Профессиональный успех и его детерминанты // Вопр. психол., 2008. - №4. - С. 147-153.
6. Родина О. Н. О понятии "успешность трудовой деятельности"/ О. Н. Родина// Вестник МГУ. - 1996.- № 3.- С.60-67. (Сер.: Психология).
7. Теплинских М. В. Концептуальные подходы к проблеме определения успешности профессиональной деятельности специалистов социальной сферы. Сибирский психологический журнал / 2007. - № 25. - С 92 - 97.
8. Про формування професійних якостей майбутнього програміста в процесі навчання основ програмування/ Гришко Л. В. Вісник черкаського університету, 2011 - вип. 194. - С. 129 -136 (Сер.: Прикладна математика. Інформатика).
9. Халперн Д. Психология критического мышления/ Д. Халперн. СПб.: Питер, 2000.- 512 с.
10. A Systematic Literature Review: Motivation in Software Engineering / Sarah Beechman, Tracy Hall. Published in Journal Information and Software Technology, 2008
11. Why do we need Personality diversity in Software Engineering/ Luis Fernando Capretz, Faheem Ahmed - 2010.
12. An improved Assessment of Personality Traits in Software Engineering/ A. S. Sodiya, H. O. Longe, L. O. Omatosho - 2007.

13. John Lounsbury Personality Traits and Career Satisfaction of Informational Technology Professional / John Lounsbury Scott Studham - 2008

Отримано 23.10.2013 р.

УДК 159.923

Вахоцька І.О.[°]

Уманський державний педагогічний університет імені П.Г.Тичини, кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Представлено теоретичні засади дослідження проблеми впливу сім'ї на розвиток особистості дитини. Дається опис методичного інструментарію та аналіз одержаних даних, що стосуються психологічних особливостей дітей з повних і неповних сімей.

Ключові слова: *сім'я, неповна сім'я, Я-концепція, афіліація, соціально-психологічна адаптація*

Представлены теоретические принципы исследования проблемы влияния семьи на развитие личности ребенка. Дается описание методического инструментария и анализ полученных данных, которые касаются психологических особенностей детей из полных и неполных семей.

Ключевые слова: *семья, неполная семья, Я-концепция, аффилиация, соціально-психологическая адаптация*

Theoretical principles of research of problem of influence of family are presented on development of personality of child. Description of methodical tool and analysis of the obtained data that touch the psychological features of children from complete and incomplete families are given.

Keywords: *family, incomplete family, I-conception, affiliation, socialpsychological adaptation*

Актуальність дослідження. Найважливішим інститутом соціалізації підростаючого покоління є батьківська сім'я, в якій формуються основи характеру людини, її ціннісні орієнтації, норми поведінки і взаємодії з оточенням. Серйозні соціально-економічні і духовно-моральні труднощі нашого життя є істотним чинником, який дестабілізує традиційні сімейні стосунки.

Проблематика сімейних стосунків особливо загострилася в період становлення ринкових відносин, що пов'язано зі зубожінням значної частини населення та пов'язаною з цим апатією. Сімейні цінності зазнали своєрідної кризи: відбуваються гострі конфлікти між поколіннями, розпадаються родинні зв'язки, збільшується кількість одинаків, поширеною стає малодітність тощо [8, с. 5].

Виховна функція родини, яка являє собою єдність трьох основних компонентів − ставлення до дитини, уявлення про неї і засоби впливу (контроль, заохочення, покарання тощо), є одним з головних її призначень, що відбивається на формуванні особистісних якостей дітей-підлітків. Те, наскільки мати і батько у стосунках з дитиною задовольняють її емоційні та психічні потреби, багато в чому залежить виникнення і розвиток певного типу поведінки підлітка в ході життя.

° © Вахоцька І.О.., 2013 р.

Відомо, що нездатність сім'ї виконувати виховну функцію, призводить до серйозних порушень у процесі соціалізації підлітків.

Крім цього, в психологічних дослідженнях сім'ї однією з ключових є проблема міжособистісних стосунків між дітьми і батьками в підлітковому віці, оскільки саме в цей період перебудовується і структурується вся система внутрішньосімейних стосунків підлітка з батьками. Це зумовлено не тільки віковими особливостями, але й тими соціальними процесами та умовами, в яких перебуває підліток.

Проблема дитячо-батьківських стосунків знаходиться у центрі уваги дослідників, які підкреслюють, що розвиток особистості зумовлений ставленням до неї з боку батьків (М. Алексєєва, Г. Бевз, Л.І. Божович, В. Васютинський, Л. С. Виготський, І. Гоян, В. Дружинін, І.В. Дубровін, Т. Карабін, З. Кісарчук, С. Ковальов, М.І. Лісіна, О.М. Леонтьєв, О. Лютак, Н. Максимова, Л. Міщіха, В.С. Мухіна, В. Семиченко, Д.Б. Ельконін та ін.). Крім цього, у працях дослідників переконливо показана залежність психічного розвитку та формування особистості дитини від батьківського ставлення до неї, стилю виховання, батьківської позицій, стратегій і стилів сімейної комунікації та взаємодії (О. Бодальов, С. Броді, М. Боришевський, Г. Варга, В. Гарбузов, Т. Говорун, І. Добряков, О.І. Захаров, С.В. Ковальов, А.Є. Лічко, О. Насонова, А. Співаковська, В. Столін, О. Шарган, Л. Шіпіцина, Е.Г. Ейдеміллер та ін.).

Вітчизняними та зарубіжними науковцями приділялась увага питанням стилю ставлення до дитини, вважаючи одним з головних чинників виховання, особистісні властивості батьків (А. Адлер, А.Я. Варга, О.І. Захаров, Г.А. Навайтіс та ін.). Особливо велике значення для розвитку дитини має характер взаємин з матір'ю (Р.К. Белл, Дж. Боулби, Д. Віннікот, І. Валітова, Е.С. Шефер, Е. Еріксон).

Детальну схему аналізу сім'ї запропонував відомий психіатр Є. О. Лічко [2, с. 13]. Його опис сім'ї включає наступні характеристики та їх варіанти.

1. Структурний склад: повна сім'я (є мати і батько); неповна сім'я (є тільки мати або тільки батько); спотворена або деформована сім'я (наявність вітчима замість батька або мачухи замість матері).

2. Функціональні особливості: гармонійна сім'я; дисгармонійна сім'я.

Таким чином, неповна сім'я - це група найближчих родичів, що складається з одного батька з одним або декількома неповнолітніми дітьми [7, с. 124].

Неповна сім'я виникає через низку обставин: народження дитини поза шлюбом, смертю одного з батьків, розірвання шлюбу або роздільне проживання батьків. Відповідно до цього виділяються основні типи неповної сім'ї: позашлюбна; осиротіла; розлучена. Розрізняють також батьківську і материнську сім'ї, які і складають абсолютну більшість серед неповних сімей. Причина виникнення неповної сім'ї у наш час, що найчастіше зустрічається, - розлучення.

Психологічна підтримка дітей і підлітків з неповних сімей, у тому числі і з відхиленнями в поведінці, має бути спрямована, передусім, на відновлення їх нормального психолого-соціального статусу, на їх адекватну самореалізацію за рахунок опрацювання психологічних труднощів і проблем: інформаційних, поведінкових, мотиваційних, емоційних, характерологічних.

Мета нашої роботи - дослідження соціально-психологічних особливостей дітей з неповних сімей.

Завдання дослідження:

1) визначити особистісні характеристики дітей з неповних сімей, що стосуються емоційної сфери, спілкування і соціально-психологічної адаптації;

2) виявити труднощі і проблеми у дітей з неповних сімей, які найчастіше виникають.

На підставі теоретичного огляду нами були виділені наступні напрями діагностики: особистісні особливості; емоційний стан; мотивація; характер взаємовідносин у сім'ї; комунікативність. Діагностичний комплект складався з наступних методик: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; особистісний опитувальник темпераменту Г.Айзенка, підлітковий варіант (модифікація Л. Анн) [1, с. 263-265]; здатність до самоврядування Н. М. Пейсахова [6, с. 339-347]; методика виявлення комунікативних і організаторських схильностей (КОС- 2) [4, с. 114-120]; методика дослідження часової перспективи Ф.Зімбардо; методика діагностики полімотиваційних тенденцій Я-концепції особистості С. М. Петрова; методика діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особистості [9, с. 63-66].

У дослідженні взяли участь 99 осіб віком від 15 до 19 років, що навчаються в 10-11 класах Уманської загальноосвітньої школи № 5 і 1-2 курсів педагогічного факультету Уманського державного педагогічного університету імені П.Г.Тичини.

Загальна характеристика вибірки: 37 досліджуваних чоловічої статі, 62 - жіночої статі. Кількість підлітків з повних сімей - 65. Кількість досліджуваних, що виховувалися у неповних сім'ях, - 34.

Результати дослідження оброблялися за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена і критерію оцінки значущості відмінностей Манна-Уїтні.

Результати емпіричного дослідження

За методикою діагностики полімотиваційних тенденцій Я-концепції у підлітків з неповних сімей переважають оптимістична, комунікативна, моральна і трудова мотивація, при цьому негативно виражена нормативна мотивація.

Таким чином, для дітей з неповних сімей особливо значущими є віра в краще, яскраво виражена потреба в спілкуванні і взаємодії з оточенням, спрямованість на працю, а також дотримання моральних норм, при цьому вони менш схильні дотримуватися вимог соціуму, слабо орієнтуються на відповідальність, обов'язковість, необхідність.

Серед соціально-психологічних мотиваторів активності особистості підлітка як в повних, так і в неповних сім'ях найбільш представлена тенденція до афіліації (67% в учнів 56% студентів).

За методикою визначення тимчасової перспективи Ф.Зімбардо у підлітків з неповних сімей переважають негативне минуле і фаталістичне сьогодення. У дітей з повних сімей більше виражено позитивне минуле і майбутнє. Таким чином, діти з неповних сімей в основному мають загальне песимістичне відношення до минулого, травми і біль якого накладають серйозний відбиток на їхні взаємостосунки з оточенням і життєві плани або вважають, що усі події їхнього життя зумовлені долею, і вони не в силах що-небудь змінити.

За підсумками обстеження також були виявлені наступні значущі взаємозв'язки між показниками дітей з неповних сімей.

Альтруїстична мотивація прямо пов'язана з негативним минулим ($r=0,65$, $p<0,01$). Інакше кажучи, діти з неповних сімей, що пережили в дитинстві багато

подій, які мали негативне емоційне забарвлення, більш орієнтуються на інших людей, готові думати про інших навіть на шкоду собі.

Оптимістична мотивація прямо пов'язана з тенденцією до афіліації (r=0,74, p<0,01), тобто ці діти виділяються вірою в краще, пасивним очікуванням благополуччя за наявності бажання бути визнаними з боку оточення.

Високим показникам фаталістичного сьогодення відповідають низькі показники матеріальної мотивації (r=-0, 65, p<0,01). Переконаність в зумовленості майбутнього і неможливості змінити його індивідуальними діями визначає низьку значущість матеріальної сторони життя.

Високим показникам позитивного минулого відповідають низькі показники мотивації уникнення неприємностей (r=-0, 73, p<0,01) Тепле, сентиментальне ставлення до минулого дозволяє припустити наявність певної внутрішньої захищеності, яка, у свою чергу, допомагає людині упевненіше стикатися з життєвими труднощами і долати їх.

Адаптація прямо пов'язана з ухваленням рішень (r=0,69, p<0,01) і самоврядуванням (r=0,60, p<0,01). Самоприйняття прямо пов'язане з організаторськими здібностями (r=0,68, p<0,01) Інтернальність має прямий зв'язок з аналізом протиріч (r=0,62, p<0,01)

Високим показникам неприйняття себе відповідають низькі показники як комунікативних (r=-0, 61, p<0,01), так і організаторських (r=-0, 62, p<0,01) здібностей. Високі показники зовнішнього контролю пов'язані з низькими показниками самоконтролю (r=-0, 65, p<0,01).

Таким чином, діти з неповних сімей, що благополучно пройшли соціально-психологічну адаптацію, здатні самостійно приймати рішення, переходити від планів до дій і управляти своїми формами активності: спілкуванням, поведінкою, діяльністю і переживаннями. Якщо ці діти приймають себе з усіма своїми достоїнствами і недоліками, то вони активні, ініціативні, схильні організовувати ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх притягує. Схильність брати відповідальність за свої дії і почуття дозволяє успішніше орієнтуватися в ситуації, а також аналізувати їх і розв’язувати у разі виникнення.

Водночас, якщо ці діти невдоволені собою, не приймають себе такими, якими вони є, у них виникають трудності в спілкуванні, встановленні контактів, вони почувають себе скуто в новій компанії, колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи, прояв ініціативи в громадській діяльності украй занижений, у багатьох справах - вони вважають за краще уникати ухвалення самостійний рішень. Посилений контроль з боку дорослих веде до зниження самоконтролю, тобто навіть за наявності мети підліток не цікавиться тим, як іде виконання плану в реальному спілкуванні, поведінці діяльності.

Крім цього, були отримані значущі відмінності між повними і неповними сім'ями за шкалами методики самоврядування «ухвалення рішень» і «аналіз протиріч» (p<0,05), тобто група дітей з повних сімей значуще переважає групу дітей з неповних сімей за цими показниками. Іншими словами, діти з повних сімей успішніше орієнтуються в ситуації, виявляючи протиріччя, і приводять в дію свої плани.

Висновок. Результати нашого дослідження в цілому співпадають з поглядами і висновками інших авторів, зокрема з даними О. О. Смірнової і В. С. Собкіна [5, с. 23-25] про те, що дітям з неповних сімей бракує упевненості в собі і рішучості в діях і вчинках; здібності легко встановлювати контакти і тривало підтримувати їх на взаємоприйнятному рівні; гнучкості і невимушеності в стосунках, а також з думкою В. С. Мухіної [3, с. 235] про те, що психологічний клімат неповної сім'ї багато в чому визначається хворобливими переживаннями, що виникли внаслідок відсутності одного з батьків. Наше дослідження якоюсь мірою доповнює дані, що містяться у наведених працях, пояснюючи частково причини нерішучості таких дітей дією часової перспективи, якій віддається перевага, тобто зануреною в травмуюче минуле або переконанням в зумовленості майбутнього, незалежно від індивідуальної активності особистості. Більш того, були отримані результати, які демонструють, що діти з неповних сімей, що мають негативне минуле, більше орієнтовані на інших людей. Ми можемо припустити, що пережита ними психологічна травма сприяє прояву співчуття, бажання догодити іншим навіть на шкоду собі. Цілком ймовірно, що вони більш схильні проявляти турботу і співпереживання, ніж діти з позитивним минулим, оскільки на власному досвіді знають біль. Також наше дослідження торкнулося мало висвітлених в науковій літературі особливостей мотиваційних компонентів Я-концепції дітей з неповних сімей. Важливе місце в нашій роботі займає виявлення не лише проблем, з якими стикаються такі діти, але і визначення діяльності і навичок, які дозволять їм надалі впоратися з цими труднощами і, можливо, в майбутньому створити повноцінну, щасливу сім'ю.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальшому емпіричному вивченні особистісних рис дітей, що виховувалися в материнській чи батьківській неповній сім'ї, а також виявленні тендерних відмінностей в особистісних якостях дітей з неповних сімей.

Список використаних джерел

1. Анн Л. Психологический тренинг с підростками / Л. Анн - СПб.: Питер, 2005. - 271 с.
2. Личко Е. А. Подростковая психиатрия: руководство для врачей / Е. А. Личко - Л.: Наука, 1979. - 336 с.
3. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова - М.: Тривола, 1998. - 351 с.
4. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании: учебное пособие / Е. И. Рогов - М.: ВЛАДОС, 1996. - 529 с.
5. Смирнова Е. О., Собкин В. С. Специфика эмоционально-личностной сферы детей, живущих в неполной семье / Е. О. Смирнов // Вопросы психологии. - 1999. - № 6. - С. 18-28.
6. Столяренко Л. Д. Основы психологии: практикум. Изд-е 4-е, доп. и перераб. / Л. Д. Столяренко - Ростов н/Д: Феникс, 2003. - 704 с.
7. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко - М.: Мысль, 1987. - 351 с.
8. Тюгашев Е. А. Семьеведение: учебное пособие. / Е. А. Тюгашев, Т.В.Попков - Новосибирск: СибУПК, 2003. 299 с.
9. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов - М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. - 496 с.

Отримано 12.11.2013 р.

УДК 159.923

Корнюх А.О.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК ДО МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ШЛЮБУ

У статті проводиться аналіз проведеного опитування щодо проблеми ставлення та шлюбних намірів до вибору шлюбного партнера-іноземця українськими жінками.

Ключові слова: *міжнаціональний шлюб, ставлення до міжнаціонального шлюбу, шлюбні наміри*

В статье проводится анализ проведенного исследования, направленного на изучение проблемы отношения и брачных намерений по выбору брачного партнера-иностранца украинскими женщинами.

Ключевые слова: *межнациональный брак, отношение к межнациональному браку, брачные намерения*

The analysis of the conducted research, directed on the study of problem of relation and marriage intentions on the choice of marriage partner-foreigner the Ukrainian women is conducted in the article.

Key words: *international marriage, attitude toward international marriage, marriage intentions*

Постановка проблеми, актуальність. Інститут шлюбу та ставлення до нього були і залишаються одними із головних регуляторів соціального благополуччя суспільства. Натомість, трансформаційні процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, зумовлюють появу нових форм сім'ї, провокують загострення соціокультурних протиріч між традиційними та сучасними стереотипами шлюбних стосунків, що суттєвим чином впливає на ситуацію шлюбного вибору індивідів. Останніми роками індикатором трансформації шлюбного вибору в Україні стало збільшення частки укладених шлюбів з іноземним партнером. Так, у 80-х роках XX ст. у середовищі українців чисельність таких шлюбів становила 26,7%, порівняно із 1925 роком (6,66%) та 1979 (25%). За даними перепису, на початку 90-х років, в Україні налічувалося близько 972 565 сімей, члени яких належать до різних національностей, або 27,4 % від загальної кількості сімей в Україні. За прогнозами Держкомстату України, на 2016 рік міжнаціональні шлюби в Україні досягнуть показника 275 сімей на кожну тисячу шлюбів [4].

З огляду на це, дослідження міжнаціональних шлюбів є актуальним не лише в демографічному, культурному чи політичному контекстах, а й з точки зору вивчення глибинних причин популяризації міжнаціонального шлюбу серед українського населення, з'ясування особливостей міжнаціонального шлюбного вибору на індивідуальному рівні, що є завданням психологічної науки та практики.

Мета статті полягає у аналізі домінуючих мотиваційних чинників вибору шлюбного партнера-іноземця незаміжніми жінками-українками.

Важливо відмітити, що інтерес до вивчення міжнаціональних шлюбів має міждисциплінарний характер і характеризується специфікою предмета дослідження. Так, українські та російські соціологи (А.І.Антонов, А.Г.Волков, Ю.М.Галустян, Ю.А.Гаспарян, С.І.Голод, Т.В.Медіна, С.В.Корнєєва, А.В.Носкова, З.Л.Сизоненко, А.Г.Харчєв) розглядають даний феномен з точки зору процесів

° © Корнюх А.О., 2013 р.

соціального відтворення суспільства. Зокрема підкреслюється, що міжнаціональні шлюби мають водночас негативні і позитивні соціальні наслідки, які впливають на процеси соціального відтворення. Негативність пов'язана із втратою частки трудових і людських ресурсів суспільства, з певним розмиванням культурної та національної спадщини, а позитивність визначається можливістю розширення шлюбного вибору для жінок (зокрема російських) і реалізації жіночого потенціалу. Водночас, російська дослідниця С.В. Корнєєва зазначає, що така можливість відбувається лише за умов інтеграції іноземних чоловіків у російське середовище [5].

Соціологи виокремлюють ті якісні характеристики, що сприяють активному розвитку міжнаціональних шлюбів з іноземним партнером як реального соціального явища пострадянського суспільства. Серед таких суспільних показників - економічні чинники (приплив іноземних інвестицій, відкриття міжнародних бізнесових та фінансових організацій на території країни), культурні чинники (інтенсифікація культурних обмінів та контактів), інформаційні (стрімке поширення інформаційних та комп'ютерних технологій, електронної пошти, мобільного зв'язку), соціальні (нові можливості отримання освіти за кордоном, реалізація міжнародних програм працевлаштування за кордоном), а також доступність міжнародного туризму. Додатковими умовами стають «відкриті» кордони та глобалізація, що суттєво розширили соціальний простір взаємодії індивідів різних держав.

Психологічний аналіз вивчення феномену міжнаціональних шлюбів здебільшого пов'язаний із виявленням характеру стосунків подружньої пари та її динаміки, оскільки вихідним моментом готовності людини до шлюбу та створення сім'ї виступає усвідомлення значимості сімейних стосунків, обов'язків перед шлюбним партнером, міри відповідальності за сім'ю та дітей, прийняття неминучих проблем у подружньому житті та обмеження особистої свободи (А.Г.Волков, Ю.А.Гаспарян, Т.В.Медіна). Очевидно, що всі ці характеристики мають своє національне вираження та прояви, адже кожна етнічна спільнота виробляє власні уявлення про те, якими мають бути ці характеристики та прагне підтримувати їх у традиціях, вчинках та у стосунках представників свого народу. Натомість, коли подружжя є представниками різних народів, складно виробити єдину стратегію поведінки, й, відповідно, характер стосунків вочевидь залежить від міри терпимості, толерантності, готовності до компромісу кожного із партерів.

Дослідник І.Б.Ардашкін, вказуючи на особливості міжетнічної взаємодії зауважує, що позитивне ставлення до міжкультурних відмінностей, коли індивід здатен прийняти існування іншої самобутньої культури, адаптуватися до неї, є достатньо рідкісним явищем. «Адаптація та інтеграція до чужої культури ґрунтуються не стільки на знанні мови і звичаїв, скільки на особистісній зацікавленості її цінностями і установками, емоційному, в певній мірі інтимному контакті з її представниками» [с. 53, 1].

На суб'єктивному рівні дана категорія характеризується поняттям «задоволеність шлюбом» і постає індикатором потреб сімейної системи [2]. Дослідник С.І.Голод визначає задоволеність шлюбом як «результат адекватної реалізації уявлення (образу) про сім'ю, що склалися у свідомості людини під впливом зустрічей із різними подіями, що складають її досвід (дійсний чи символічний) у даній сфері діяльності» [3].

З огляду на запропоноване визначення, ставлення до міжнаціонального шлюбу, з одного боку, є відображенням тих установок, цінностей й певних стереотипів, які панують у суспільстві і які, з іншого боку, – впливають на поведінкові наміри у виборі шлюбного партнера та укладання шлюбу. Наведена схема відображає ці міркування:

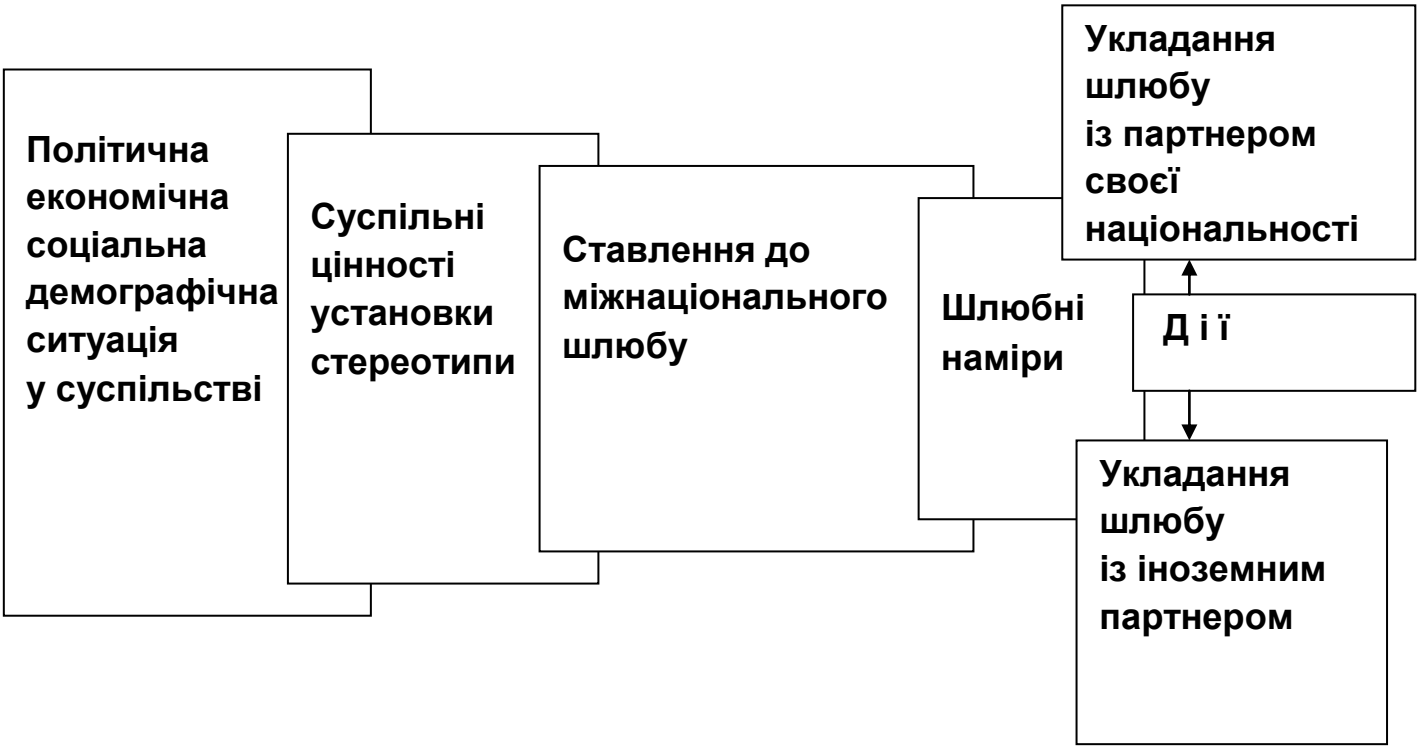

Схема.1. Детермінанти ставлення до міжнаціонального шлюбу.

При аналізі поняття «ставлення до міжнаціонального шлюбу», відображеного на схемі, важливо ґрунтуватися на методологічних засадах теорії особистості, розроблених вітчизняними психологами. Зокрема, І.С. Кон вважає, що для дослідження розуміння міжетнічних стосунків важливо пам'ятати, що особистість є сукупністю інтегрованих в людині соціально-значущих рис, які виникають у прямій і опосередкованій взаємодії окремої особи із іншими людьми. Результатом подібної взаємодії є поява соціально-психологічних установок. Саме установки, які є результатом процесу соціалізації особистості, що відбувається на рівні мікросередовища (сім'я, найближче оточення), мезосередовища (соціальні групи, виробничий колектив, громада, навчальна група), макросередовища (політична система, етнічна політика держави, соціокультурна сфера суспільства) повинні бути предметом аналізу у розумінні міжетнічних, міжнаціональних стосунків (у тому числі й шлюбних).

Установка має трьохкомпоненту структуру: когнітивний компонент (усвідомлення об'єкта, знання про нього); емоційний компонент (оцінка, почуття по відношенню до нього); поведінковий (регулятивний) компонент. Специфіка соціальних установок полягає в тому, що вони спрямовують діяльність людини, крізь призму яких виробляється певне ставлення до фактів, подій, культурних феноменів тощо. В даному випадку «міжетнічні установки нібито акумулюють попередній життєвий досвід, причому не лише свій, але й оточуючих, оскільки вони формуються в процесі соціалізації й потім закріпляється в навичках, без

яких будувати стосунки просто неможливо» [1, с.6]. Поведінка особистості розглядається як наслідок вже закладених в її свідомості імперативів. Відповідно, використання теорії соціальної установки (атитюдів) є важливою з тієї позиції, що вона допомагає зрозуміти причини міжнаціональних шлюбних намірів і виборів індивіда.

Утворення етнічно змішаних сімей відіграє важливу роль у процесі зміни етнічного складу населення. Основна частка шлюбів, у тому числі й міжетнічних, укладається людьми в молодому віці, що обумовлено властивостями репродуктивного періоду, тому важливо простежити, який відбиток накладають зміни загальноприйнятих орієнтацій у сфері міжетнічної шлюбності на ціннісні установки молоді.

Девальвація колишніх цінностей щонайперше позначається на молоді. Саме ця вікова група гостро реагує на зміни, що відбуваються у соціокультурному просторі цінностей. Специфіка даної соціальної групи полягає у тому, що вона знаходиться у стані пошуку. Система поглядів молодих людей не сформована остаточно, і тому молодь є сприйнятнішою до нових цінностей. Можна припустити, що світ цінностей особистості, яка знаходиться в процесі свого становлення і на яку впливали перетворення останніх років, став мінливішим та суперечливішим. Збільшення кількості розлучень та шлюбів, зниження народжуваності, падіння авторитету інституту сім'ї та шлюбу в цілому, певна «ідеалізація» міжнаціонального шлюбу - явища, які вимагають ретельного вивчення.

Обговорення результатів дослідження. У рамках дослідження особливостей міжнаціональних шлюбів між жінками-українками та чоловіками-іноземцями було проведене опитування з метою вивчення ставлення молодих жінок до таких шлюбів.

Дослідженням було охоплено 187 незаміжніх респондентів жіночої статі віком від 18 до 35 років з різних регіонів держави. Нами були отримані наступні результати.

На запитання «Чи має для Вас значення національність чоловіка у шлюбі?» - 48,4% респондентів відповіли, що національність чоловіка не має для них особливого значення. Адже головне, на їх думку, це почуття кохання та гарні стосунки в парі. Для 42,2% жінок національність чоловіка має значення. Негативних думок з приводу того, що майбутній чоловік має бути тієї ж національності, що й жінка – відмічено не було.

Характер ставлення молодих українок до міжнаціональних шлюбів виявив наступне - 43% респондентів в цілому до такого явища ставляться цілком позитивно; 40% вважають, що шлюб за будь-яких обставин залишається шлюбом, яким би «особливим» він не був; 7,6% жінок вважають стосунки у міжнаціональному недовготривалими; 4,7% вважають такий шлюб неприродним. Таким чином, отримані відповіді вказують на переважання чуттєвої, емоційної компоненти в уявній моделі шлюбу, в якій чинник іншої національності партнера не відіграє суттєвої ролі.

51,5% респондентів переконані, що найбільшими складнощами, які впливають на стабільність змішаних шлюбів, є проблеми пов’язані з відмінностями у національних, релігійних та культурних традиціях подружжя. 26,5% не вбачають жодних перешкод на шляху до укладання такого шлюбу.

12,5% жінок вважають основною проблемою негативне сприйняття таких стосунків суспільством (родичами, друзями тощо). Саме суспільне неприйняття або викривлене сприйняття, на їхню думку, здатне спровокувати дестабілізацію стосунків у шлюбі. 9,3% молодих жінок головною проблемою змішаного шлюбу вважають переслідування меркантильних інтересів з боку чоловіків-іноземців. На їхню думку, чоловіки-іноземні керуються у даному випадку звичними стереотипами на кшталт «слов'янська жінка – гарна господиня», «покірна дружина», «невибаглива жінка» тощо.

54,6% респондентів готові укласти шлюб з іноземцем у тому випадку, коли між партнерами виникнуть щирі почуття та взаєморозуміння. Натомість 28,1% не готові до шлюбу з представником іншої національності, виключаючи саму можливість досягнути взаєморозуміння з шлюбним іноземним партнером через соціокультурні відмінності.

10,9% опитуваних виявляють готовність до серйозних стосунків з іноземцем, переслідуючи особисту вигоду від подальших перспектив укладання шлюбу. Серед причин, які називаються ними - можливість виїзду за кордон та фінансова стабільність.

Виокремлення найбільш значимих сторін у міжнаціональному шлюбі показало наступне:

- 39% жінок вважають головним «надбанням» такого шлюбу - фінансова стабільність;
- 25% відмічають можливість легального проживання за кордоном;
- 17,7% молодих українок готові укласти такий шлюб заради переживань гострих відчуттів;
- 7,8% впевнені, що чоловіки-іноземці вигідно відрізняються від українських представників сильної статі (фінансовою незалежністю, матеріальними можливостями, помірним ставленням до алкоголю тощо);
- 4,7% вважають дітей, народжених у змішаному шлюбі, більш красивими та розумними.

Окрім названих аспектів, невеликий відсоток відповідей отримали наступні позиції:

- культурне взаємозбагачення подружжя у такому шлюбі (2,3%);
- спосіб виховання толерантності по відношенню до інших національностей у суспільстві (1,8%).

Серед несприятливих аспектів міжнаціонального шлюбу респонденти вважають високу вірогідність його розпаду - 36% відповідей. Найбільш очевидними причинами називаються: несумісність культур, релігій; труднощі у стосунках із родичами шлюбного партнера, генетична несумісність, відмінності у розумінні ведення домашнього господарства.

Саме ці чинники, здебільшого впливають на готовність молоді вкладати шлюб з представником іншої нації, несхвалення з боку суспільства та можливе ускладнення стосунків між подружжям на ґрунті відмінностей культур викликають побоювання у молодих жінок, впливаючи на відповідні шлюбні наміри.

***Висновки*:** Проведене дослідження виявило, що міжнаціональний шлюб є достатньо складним соціальним феноменом, що має неоднорідне і неоднозначне сприйняття серед українських дівчат репродуктивного віку. Аналіз отриманих даних засвідчує, що існує різниця між ставленням та фактичними намірами до

укладання таких шлюбів. Ставлення здебільшого характеризуються: а) позитивним баченням; б) раціональним прагматизмом; в) романтизмом; г) ідеалістичним уявленням про чоловічу стать. Міжнаціональні шлюби в такому випадку можна трактувати як альтернативу моноетнічному шлюбу. Водночас, характер шлюбних намірів до міжнаціонального шлюбу відображає інші тенденції: спостерігається побоювання щодо а) тривалості; б) безпечності; в) надійності шлюбу, які можуть виникати на ґрунті соціокультурних особливостей та відмінностей шлюбного партнера. Також ці результати можуть вказувати на існування підсвідомої установки у дівчат щодо необхідності збереження певних культурних особливостей українського менталітету, несумісних з цінностями інших народів, прагненням підтримувати «чистоту» нації. Дані припущення стануть в подальшому предметом дослідження та аналізу.

Список використаних джерел

1. Ардашкин, Игорь Борисович Социальные проблемы нормализации межэтнических отношений: учебное пособие / И. Б. Ардашкин; Томский политехнический университет. — Томск: Изд-во ТПУ, 2002. — 119 с.
2. Алешина, Юлия Евгеньевна Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю.Е.Алешина. — Изд. 2-е. —М.: Независимая фирма «Класс», 1999. — 208 с. — (Библиотека психологии и психотерапии).
3. Голод, Сергей Исаевич Семья и брак: историко-социологический анализ / С.И.Голод. — СПб.: Петрополис, 1998. — 272 с.
4. Діти, жінки та сім'я в Україні [Текст]: статистичний збірник/ Державна служба статистики України/ І.В.Калачева (відп.за вип..). – К., 2012. –349 с.
5. Корнеева С.В. Межнациональные браки с иностранным партнером в современных условиях российского общества: социологический анализ [Текст] / Корнеева Светлана Владимировна: автореф. дис…канд. социол. наук: 22.00.04 – М.,2006. – 28 с.

Отримано 12.11.2013 р.

УДК 159.922

Луценко О.Л. °

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології

Лисак К.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, аспірант кафедри прикладної психології

СПОЛУЧЕНІСТЬ ЗДІБНОСТІ ДО ПЕРЕНОСУ ЗНАНЬ З КОГНІТИВНО-ОСОБИСТІСНИМИ ЯКОСТЯМИ СТУДЕНТІВ

У статті розглядається проблема вивчення здібностей до переносу знань як необхідної складової професійного становлення молодих спеціалістів. Ставляться питання взаємозв'язку здібностей до переносу знань та таких когнітивно-особистісних якостей як антиципаційна спроможність, когнітивний стиль полезалежність/поленезалежність, загальні інтелектуальні здібності та креативність у поведінці. Обговорюються виявлені зв'язки когнітивного стилю полезалежність/поленезалежність зі всіма видами переносу знань; рівня інтелекту із загальними здібностями до переносу; здібності до

° © Луценко О.Л., Лисак К.О., 2013 р.

міждисциплінарного переносу із загальною антиципаційною спроможністю та допитливістю.

Ключові слова: *здібності до переносу знань, антиципаційна спроможність, креативність у поведінці, полезалежність/ поленезалежність, загальний інтелект.*

В статье рассматривается проблема изучения способностей к переносу знаний как необходимой составляющей профессионального становления молодых специалистов. Ставятся вопросы о взаимосвязи способностей к переносу знаний и таких когнитивно - личностных качеств как антиципационная состоятельность, когнитивный стиль полезависимость / поленезависимость, общие интеллектуальные способности и креативность в поведении. Обсуждаются выявленные связи когнитивного стиля полезависимость / поленезависимость со всеми видами переноса знаний; уровня интеллекта с общими способностями к переносу; способности к междисциплинарному переносу с общей антиципационной состоятельностью и любознательностью.

Ключевые слова*: способности к переносу знаний, антиципационная состоятельность, креативность в поведении, полезависимость / поленезависимость, общий интеллект.*

The problem of abilities to the knowledge transfer is studied. The article is said that abilities to the transfer of knowledge is a necessary part of the professional development of young professionals. Connections between abilities to knowledge transfer and personal and cognitive features such as anticipation consistency, cognitive style field dependence / field independence, general intellect and creativity in behavior are researched. Detected connections of cognitive style field dependence / field independence with all kinds of knowledge transfer, of general level of intelligence with the general ability to transfer, of the interdisciplinary transfer with the anticipation solvency and curiosity are considered.

Keywords: *ability to knowledge transfer, anticipation consistency, creativity in behavior, field dependence / field independence, general intellect.*

Актуальність. На даний момент Україна знаходиться у першому десятку країн за кількістю студентів. Популярність вищої освіти для наших співвітчизників зростає досить давно: справжній бум у сфері вищої освіти розпочався наприкінці 1990-х років, коли швидкими темпами стали рости кількість вузів і чисельність прийнятих ними студентів. Тільки за 2002-2011 роки чисельність людей з повною вищою освітою збільшилася майже на 2 млн. чоловік. Але кількість випускників також зростає, і питання про успішне працевлаштування після закінчення ВНЗ стає все більш актуальним. За М.І. Шиловою, конкурентоспроможний спеціаліст – це фахівець, здатний досягати поставлених цілей в різних, швидко мінливих ситуаціях за рахунок володіння методами рішення великого класу професійних завдань та наявності певних особистісних якостей [10]. Адаптаційні можливості випускників грають важливу роль на ринку праці, але роботодавці приділяють увагу, насамперед, якості підготовки спеціаліста. Поширюються ситуації, коли там, де раніше вища освіта не була необхідною, тепер потребують не тільки диплом ВНЗ, але й додаткову освіту, спрямовану на поглиблення або спеціалізацію знань і умінь [2]. Тоді виникає питання, чому у ситуації повсюдного отримання вищої освіти у багатьох випадках роботодавець не отримує того працівника, який йому потрібен, і змушений інвестувати кошти в перенавчання кадрів [2].

Іншою тенденцією, за словами М.М. Хоменко, що з'явилася ще в кінці двадцятого століття, є найтісніша взаємодія і переплетення різних галузей діяльності людини: комп'ютерні та біотехнології, використання в художній творчості новинок науки і техніки і т.д. Це породжує вимоги до фахівця XXI століття – здатність швидко освоювати і ефективно використовувати знання, які

стосуються найрізноманітніших областей діяльності людини [9]. Демонстрацією неспроможності широкого використання знань є ситуації, коли люди, що навчаються, досить добре вирішують завдання, коли знають, на яку тему вони дані. Якщо ж завдання поставлені не дуже чітко (а в реальному житті ми маємо справу тільки з такими завданнями) або для його вирішення потрібно залучення знань з іншої теми цього ж предмета, то рішення задачі викликає неймовірні складнощі. Ще більш великі труднощі виникають, якщо для вирішення проблеми треба залучити знання з іншої області знань [9].

За нашим припущенням, така ситуація може бути пов’язана не з відсутністю якісної освіти взагалі, а з неспроможністю випускників ВНЗ ефективно використовувати отримані знання на практиці. Процес переносу знань відповідає за ефективне використання вже набутих знань, швидку адаптацію на робочому місці та успішне професійне становлення молодого фахівця.

Метою нашого дослідження є вивчення здібностей до переносу знань та їхнього взаємозв’язку із особистісними та когнітивними особливостями студентів. Процес переносу знань пов'язаний із засвоєнням, переробкою, реорганізацією інформації. Кожній людині належать індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про своє оточення, які називаються когнітивним стилем. Когнітивний стиль – індивідуальні особливості інтелектуальної діяльності, стійкі пізнавальні уподобання [8]. Існують класифікації декількох десятків когнітивних стилів, але ми приділили увагу одному з базових, універсальних – стилю полезалежності/ поленезалежності (ПЗ/ПНЗ). Робота над вивченням особливостей та характеристик цього стилю була розпочата Г. Уіткіним у середині ХХ ст. та пройшла декілька важливих етапів. На даний момент, у вузькому значенні слова, ПЗ/ПНЗ – це здатність виокремлювати просту деталь у складній фігурі, тоді як в широкому значенні слова – це показник рівня психологічної диференціації (і відповідно характеру пізнавальної спрямованості суб'єкта) [8]. Процес переносу знань також пов'язаний із процесами диференціації – відокремлення від ситуації отримання знань, стандартних прикладів і випадків, та застосування знань у нових для себе практичних ситуаціях.

Здібність до переносу знань та вмінь у нову ситуацію також є суттєвою рисою продуктивного мислення – бачення нової проблеми у знайомій та нестандартній ситуаціях, тобто вміння відокремлювати специфічний аспект проблеми від неспецифічного, того, що переноситься у інші сфери [5]. За О.К. Бєловою, для розвитку творчих здібностей використовується такий метод, як усунення регламентованих зразків, тобто формування завдань на перенос знань у нову ситуацію, на розробку нових алгоритмів діяльності, перехід до завдань дивергентного типу [3]. Тобто здібності до переносу та творчі складові особистості є тісно пов’язаними, та, на нашу думку, здатність діяти нестандартно, застосовувати оригінальні методи, приймати нетипові рішення, тобто креативність у поведінці, має вивчатися у зв’язку із здібностями до переносу.

Для ефективного використання знань необхідна також така складова, як прогнозування. Саме завдяки здібностям до прогнозування (антиципації) ми можемо «підібрати» потрібне рішення проблеми, вирахувати можливі наслідки та ефективність своїх дій у вирішенні професійних задач. Тому ми припустили, що для успішного переносу знань також необхідна антиципаційна компетентність, тобто здатність з високою ймовірністю передбачати хід подій, прогнозувати

розвиток ситуацій і власні реакції на них, і реагувати (діяти) з тимчасово-просторовим попередженням [7].

Вищезгадані психологічні якості (когнітивний стиль, антиципация, інтелект, креативність) є по суті пограничними когнітивно-особистісними властивостями які, за нашою гіпотезою, мають бути сполученими зі здатністю до переносу знань.

У відповідності до мети дослідження нами були сформульовані наступні ***завдання*:**

1) дослідити здібності студентів до переносу різних видів знань;

2) з'ясувати виразність інтелектуальних здібностей, поленезалежності, антиципації та креативності досліджуваних.

3) вивчити взаємозв'язок здібностей до переносу знань з рівнем невербальних інтелектуальних здібностей, особливостями когнітивного стилю полезалежності/поленезалежності, антиципації та креативності поведінки досліджуваних.

***Вибірка*.** У дослідженні брали участь 106 студентів I-III курсів денної форми навчання механіко-математичного, економічного факультетів та факультету психології ХНУ імені В.Н. Каразіна, юнаки (27) та дівчата (79), віком від 17 до 23 років (медіана віку 18 р.). Усі учасники добровільно та з цікавістю брали участь у дослідженні.

Методи дослідження. 1. Для оцінки здібностей до переносу знань нами було розроблено дев'ять авторських завдань, об'єднаних у три блоки (по 3 завдання у кожному блоці):

I блок – діагностика переносу теоретичних знань у практичну сферу (дедукція, від загального до конкретного). У кожному завданні пропонувався теоретичний закон з поясненням та ілюстрацією (закон оптимуму мотивації Дж. Фрімена, закон лімітуючого фактору Ю. Лібіха, закон сполучених сосудів). Досліджуваним було необхідно запропонувати застосування кожного закону у різних практичних ситуаціях.

II блок – діагностика переносу практичних знань у теоретичну сферу (індукція, від окремого до загального). У трьох завданнях пропонувалися ілюстровані практичні ситуації: прогнозування поведінки персонажів – елементи тесту соціального інтелекту Дж. Гілфорда; схеми висадки городніх рослин із показниками відстані, глибини та рядності посадки; ситуації побутового використання явища резонансу (розгойдування підвісного мосту, гойдалки, налаштування гітарних струн, розгойдування дзвону). Досліджуваним необхідно було проаналізувати надані ілюстрації та запропонувати загальний принцип для них (відповідно: якості, необхідні для прогнозування поведінки; оптимальні схеми висадки розсади; явище, що узагальнює зображення).

III блок – діагностика переносу знань з однієї наукової сфери до іншої. Кожне завдання блоку було пов'язане з переносом універсального принципу чи закону з однієї наукової сфери до використання в іншій: технічний принцип найменшого опору – у психологію та біологію, математичний закон нормального розподілення Ф. Гауса – у біологію та філологію, біологічний принцип паразитизму – у соціологію та економіку (кожен закон чи принцип був розгорнуто пояснений та проілюстрований).

За кожне з дев'яти завдань передбачалась одна оцінка. Оцінювання відповідей здійснювалось за бальною шкалою від 0 до 3:

0 балів – немає відповіді на жодне запитання, або відповіді не стосуються теми питання; 1 бал – присутня відповідь на одне питання (I та III блоки), або відповідь частково відповідає завданню (II блок); 2 бали – є повні відповіді на 2 запитання (I та III блоки), або майже повна відповідь на питання другого блоку; 3 бали – маються повні та розгорнуті відповіді на всі запитання.

Після оцінювання підраховувались бали за кожним блоком, також підраховувався загальним бал за всіма завданнями – загальна оцінка здібностей до переносу.

Для кожного блоку балів нами були підраховані низький, середній та високий рівні виразності здібностей до переносу.

2. Діагностика інтелектуальних здібностей досліджуваних здійснювалась за допомогою Доміно-тесту – тесту інтелекту, створеного А. Енстеєм у 1943 р. і призначеного для вимірювання невербальних інтелектуальних здібностей осіб старше 12 років. Тест насичений генеральним фактором інтелекту та вважається найбільш «чистим» в оцінюванні даного фактора, тобто тест направлений на дослідження загального (вродженого) або «вільного від культури» інтелекту [4].

3. Для діагностики наявності стилю полезалежності/ поленезалежності у досліджуваних, використовувалась методика включених фігур Готтшальдта [1].

4. Оцінка креативності у поведінці здійснювалась за допомогою української адаптації тесту креативности Вільямса (одного з батареї), виконаної О.Л. Луценко [6] для осіб, старших 17 років. У тесті діагностується загальна креативність у поведінці, а також чотири риси креативної особистості – ризикованість, допитливість, складність та уява. Ризикованість розуміється як здібність ризикувати в своїх думках, оцінках, ідеях, сміливість їх висловлювати всупереч загальноприйнятій точці зору; допитливість характеризується інтересом до різних явищ природного та соціального життя, небайдужістю; складність – прагнення до більш складного, довершеного у діяльності, незадоволеність простими, примітивними рішеннями; уява демонструється здатністю складати нові образи, бачити та створювати те, чого не було раніше [6].

5. Тест антиципаційної спроможності (прогностичної компетентності) – ТАС – був розроблений В.Д. Менделевичем у 2003 році [7]. ТАС складається з чотирьох шкал – загальна антиципаційна спроможність (АС), особистісно-комунікативна, просторова та часова.

Для отримання інформації щодо зв’язку досліджених змінних застосовувався кореляційний аналіз Спірмена (аналіз здійснювався за допомогою комп’ютерної програми STATISTICA, v.7).

Результати дослідження. Середні здібності до переносу теоретичних знань у практичну сферу (I блок) демонструють 72% досліджуваних, високий рівень демонструють 13,6% студентів. Здібності до переносу практичних знань у теоретичну сферу (II блок) у 65,3% досліджуваних знаходяться на середньому рівні, а високий рівень спостерігається у 16,1%. Стосовно переносу знань з однієї наукової сфери до іншої (III блок), трохи більше половини досліджуваних мають середній рівень здібностей (52,5%), та більше чверті студентів мають високі показники за цим блоком (27,1%). Низький рівень за здібностями до переносу у трьох блоках спостерігається у 14,4%, 18,6% та 20,4% випадків відповідно.

Таким чином, можна казати про те, що перенос теоретичних знань на практику є найлегшим з видів переносу у завданнях для більшості студентів (72%

на середньому рівні, І блок). Проте найбільша кількість досліджуваних на високому рівні справляється із завданнями на міждисциплінарний перенос знань (27,1% за ІІІ блоком). Найнижчі показники зустрічаються також у ІІІ блоці завдань – майже п'ята частина досліджуваних мають низький рівень за переносом знань з однієї сфери до іншої. Аналізуючи середні бали за кожним блоком (І – 4,2; ІІ – 3,3 та ІІІ – 5,1 бали), можна казати про те, що найкраще досліджувані справляються із завданнями ІІІ блоку, найгірше – із завданнями ІІ блоку.

За загальним показником здібності до переносу, 64,4% досліджуваних мають середній рівень цих здібностей, низький спостерігається у 19,5%, а високий рівень мають 16,1% студентів.

Аналіз виконання Доміно-тесту дозволив виявити, що 62,8% досліджуваних мають середні показники за тестом, 19,8% демонструють високий рівень невербальних інтелектуальних здібностей, низький рівень мають 17,4% досліджуваних.

Згідно тесту включених фігур Готтшальдта, полезалежність демонструють 54,4% досліджуваних, тобто трохи більше половини досліджуваних покладаються на зовнішнє видиме поле, насилу долають його вплив, їм потрібно багато часу, щоб «побачити» потрібну деталь у складному зображенні. Виявляють здатність розділяти поле на елементи, організовувати і структурувати ситуацію, демонструють артикульований підхід до поля [8] 45,6% студентів.

За тестом креативності у поведінці були отримані наступні результати. Особистісна ризикованість як риса креативності знаходиться у більшості досліджуваних на середньому рівні – 81,2%, на високому рівні проявляють здібності ризикувати в своїх думках, оцінках, ідеях, мають сміливість їх висловлювати всупереч загальноприйнятій точці зору [6] лише 3,5% студентів (високий та дуже високий рівні), на низькому та дуже низькому рівнях цей показник знаходиться у 15,3% досліджуваних. Такий показник креативної особистості як допитливість знаходиться у більшості студентів на середньому рівні – 78,8%, відсоток людей з високим та дуже високим рівнями за цим показником трохи вищій, ніж за попереднім – 4,7%, а відсутність інтересу до різних явищ природного та соціального життя, байдужість, небажання розмірковувати над прихованим смислом явищ [6] демонструють 16,5% досліджуваних. Уява як одна з необхідних ознак креативності, здатність складати нові образи, бачити та створювати те, чого не було раніше, на високому рівні знаходиться у 7% студентів, на низькому – 18,8%, на середньому – у 74,2%. Така риса креативності, як складність, тобто прагнення до більш складного, довершеного у діяльності, незадоволеність простими, примітивними рішеннями, характерна для 9,4% досліджуваних (високий та дуже високий рівні), присутні деякі риси та прояви складності у 78,8% (середній рівень), не характерною ця риса є для 11,8% вибірки. За загальним показником креативності у поведінці 5,9% мають високі та дуже високі показники, 17,6% - низькі та дуже низькі, у більшості досліджуваних креативність поведінки знаходиться на середньому рівні (76,5%).

За отриманими результатами за тестом антиципаційної спроможності, загальну прогностичну компетентність демонструють 73,5% досліджуваних, антиципаційно неспроможними є 26,5%. Комунікативний рівень антиципації, тобто здатність прогнозувати життєві події і ситуації, демонструють 80,6% досліджуваних (особистісно-комунікативна антиципація), відсутність даного виду

антиципації спостерігається у 19,4% випадків. Просторовою складовою антиципації володіє менша кількість досліджуваних – 42,9% демонструють наявність здатності передбачати рух предметів в просторі, упереджувати їх, координувати власні рухи, виявляючи моторну спритність, 57,1% студентів мають низькі показники за цією шкалою. Треба відмітити, що часова складова АС відмічається лише у 22,5% досліджуваних, 77,5% не здатні прогнозувати перебіг часу і точно розподіляти свій час.

Кореляційний аналіз показників переносу та інших здібностей довів існування зв'язку показників виразності когнітивного стилю ПЗ/ПНЗ та показників за переносом знань (кореляційні зв’язки із значущістю $p<0,05$): за загальним балом здібностей до переносу, сумарними балами по блокам, а також майже зі всіма завданнями на перенос (від $r=0,21$ до $r=0,48$). Виключення мало лише одне завдання із другого блоку (перенос практичних знань у теоретичні, завдання про явище резонансу). Виявлений зв'язок може бути пов'язаний із тим, що когнітивний стиль ПЗ/ПНЗ інтерпретується як «здатність долати складно організований контекст» [8], та рішення завдань на перенос знань також напряму пов’язане із «відокремленням» від контексту та звичних, конкретних прикладів.

Також був виявлений кореляційний зв'язок між показниками інтелекту за тестом «Доміно» та показниками загального переносу, переносу теоретичних та практичних знань ($r=0,32$, $r=0,46$, $r=0,32$ відповідно, $p<0,05$). Тобто наявність здібностей до переносу знань супроводжується розвинутими інтелектуальними здібностями. Треба відзначити відсутність значущого зв’язку із показниками міждисциплінарного переносу. Це може пояснюватися тим, що міждисциплінарний перенос пов'язаний не з культурно-вільним інтелектом, а, з кристалізованим інтелектом (тим, що залежить від культури та накопичених знань). Адже щоб зіставляти закономірності у різних сферах потрібно мати знання з різних сфер. Також він може бути асоційованим з іншими здібностями, що буде розглядатися нижче.

Що стосується кореляційних зв’язків здібностей до переносу знань та антиципаційної спроможності, то були виявлені зв’язки з окремими завданнями на перенос. Загальна АС пов’язана із завданням на міждисциплінарний перенос (завдання про принцип паразитизму, $r=0,22$, $p<0,05$). Також був виявлений значущий зв’язок особистісно-комунікативної складової АС та завдання першого блоку на перенос теоретичних знань (завдання про екологічний закон Лібіха; $r=0,21$, $p<0,05$).

Значущих кореляційних зв’язків здібностей до переносу знань та показників креативності поведінки майже не знайдено – простежується зв'язок одного завдання на міждисциплінарний перенос (завдання про принцип паразитизму) із показником допитливості як складової креативної особистості ($r=0,27$, $p<0,05$). Цей зв'язок може бути пов'язаний із тим, що саме у цьому завданні досліджувані мали змогу проявити свою допитливість у повному обсязі (шукати вихід у незвичних ситуаціях, випробовувати ідеї на практиці, проявляти інтерес до різних явищ природного та соціального життя [4]), адже завдання було пов’язане з доволі простим, але дуже поширеним явищем паразитизму, яке є нескладним для розуміння та може бути застосовано до майже будь-яких соціальних, побутових, економічних явищ. Інші завдання, можливо, були більш складними або більш спеціалізованими.

Висновки. Загальні здібності до переносу знань у більшості досліджуваних знаходяться на середньому рівні. Найбільша кількість високих оцінок спостерігається у сфері міждисциплінарного переносу, так само, як і найбільша кількість низьких оцінок. В цілому, найкраще досліджувані справляються із завданнями міждисциплінарного переносу, найгірше – із переносом практичних знань у теоретичну сферу.

Студентська молодь здебільшого характеризується середніми невербальними інтелектуальними здібностями, наявністю полезалежного когнітивного стилю, тобто покладається, в основному, на зовнішнє видиме поле, не структурує ситуацію. Студенти демонструють середню креативність у поведінці, наявність загальної та особистісно-комунікативної антиципаційної спроможності, та, у більшості, відсутність часової та просторової прогностичної компетентності.

Когнітивний стиль полезалежність/поленезалежність тісно пов'язаний зі всіма видами переносу знань, що може свідчити про спільну або аналогічну природу процесу переносу та когнітивного стилю. Рівень інтелекту за Доміно-тестом має значущий зв'язок із загальними здібностями до переносу, а також зі здібностями до переносу теоретичних знань до практичної сфери та практичних знань до теорії, що певним чином підтверджує теорію генерального фактору інтелекту як чинника, який обумовлює кореляції між різними інтелектуальними здібностями. Здібності до міждисциплінарного переносу пов’язані із загальною антиципаційною спроможністю та допитливістю, та непов’язані з загальним чинником інтелекту. Тобто для міждисциплінарного мислення (яке зараз дуже схвалюється у науці та практиці) потрібні здібності для прогнозування можливості існування спільних закономірностей у різних сферах світу та креативність, як здатність шукати не поодиноку правильну відповідь, а багато різних контекстно-пов’язаних варіантів рішення.

Список використаних джерел

1. Witkin H.A. Individual differences in ease of perception of embedded figures / H.A. Witkin, J. Pers. – 1950. – Vol. 19, N 1. – P. 1–15.
2. Авраамова Е.М. Работодатели и выпускники вузов на рынке труда: взаимные ожидания / Авраамова Е.М., Верпаховская Ю.Б. // Социологические исследования, 2006, – №4, – с.37-46
3. Бурлачук Л.Ф. Словарь - справочник по психологической диагностике 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 688 с: ил
4. Луценко О.Л. Тести з вибору професії / О.Л. Луценко. – К.: Видавництво «Майстер-клас», 2011. – 144 с.
5. Менделевич В.Д. Антиципационные механизмы неврогенезиса/ Менделевич В.Д. // Психологический журнал, 1996, – В. 17, Н. 4. – с. 107–115.
6. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. / Холодная М.А. — СПб.: Питер, 2004. — 384 с: ил.
7. Шилова М. И. Формирование конкурентоспособности выпускника вуза / Шилова М. И., Белых И. Л. // Вестник ТГПУ, 2010, – №4 (94), – с. 39-45
8. Глебова М. В. Критерии развития продуктивного мышления школьников в процессе обучения / Глебова М. В. // Педагогическая наука: прошлое, настоящее, будущее: материалы международной заочной научно-практической конференции. – 2011. – Т. 1. – №. 30. – С. 10-17.
9. Белова Е. К. Системный подход к формированию способностей учащихся к техническому творчеству / Белова Е. К. // зб. наук. праць – Х.: Українська інженерно-педагогічна академія, 2006. – №. 13. – С. 245.

10. Хоменко Н. Н. Теория решения изобретательских задач (ТРИЗ) и проблемы образования. Образование XXI века. Проблемы повышения квалификации работников образования / Хоменко Н. Н. // Тезисы докладов международной конференции, Минск, 1993. – С. 14-16.

Отримано 12.11.2013 р.

УДК 316.614

Остапенко І.В. °

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, молодший науковий співробітник

КОНЦЕТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню емпіричного дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді. Запропоновано основні методи дослідження, визначено специфіку та послідовність їх застосування.

Ключові слова: *політична картина світу, владно-підвладна взаємодія, базові конструкти, психосемантична структура*

Статья посвящена теоретико-методологическому обоснованию эмпирического исследования властно-подвластного взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи. Предложены основные методы исследования, определена специфика и последовательность их применения.

Ключевые слова: *политическая картина мира, властно-подвластное взаимодействие, базовые конструкты, психосемантическая структура*

Article is devoted to theoretical and methodological explanation of empirical research of dominant-subordinate interaction in a political picture of the world of student's youth. There are suggested the main research methods, are defined specifics and sequence of their application.

Key words: *political picture of the world, dominant-subordinate interaction, basic constructs, psychosemantic structure*

Постановка проблеми. Питання виховання демократичних цінностей набувають особливого значення в умовах суспільних трансформацій, які відбуваються в Україні. Для цього необхідно мати більш чітке уявлення про специфіку процесу політичної соціалізації молоді. Реалізація цього завдання передбачає всебічне вивчення ролі та місця владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу молоді. Певний дефіцит наукових праць подібної спрямованості в сучасній психології зумовлює ***актуальність*** нашого дослідження.

Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні емпіричного дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді.

Розробка концептуальних основ дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу викликає необхідність аналізу та уточнення ключових понять. Серед них, в першу чергу, слід виокремити наступні: «образ світу», «картина світу», «політична картина світу».

° © Остапенко І.В., 2013 р.

Вивчення та інтерпретація кожного з цих понять має у вітчизняній та зарубіжній психології свою історію та традиції. Так, зокрема, поняття «картина світу» та «образ світу» в сучасній психології розглядаються як змістовно близькі. Така традиція була започаткована в працях О.М.Леонтьєва та знайшла своє продовження у дослідженнях О.Ю.Артем`євої, Ф.Є.Василюка, О.В.Наришкіна, В.В.Пєтухова, С.Д.Смірнова, О. Є.Сапогової.

В концепції О.М.Леонтьєва поняття «образ світу» визначається як інтегральне смислове утворення, що репрезентує уявлення людини про навколишній світ, про себе та своє місце у світі. При цьому, поняття «образ світу» та «картина світу» використовуються як синонімічні та, фактично, тотожні за змістом [9]. Таким чином, «образ світу» – це особистісний конструкт високого рівня узагальнення, що створюється людиною та відображає її прагнення побудувати свій власний світ, визначає спосіб адаптації до соціальних умов та спрямовує пізнання навколишньої дійсності.

Розвиваючи ідеї О.М.Леонтьєва, інший відомий психолог Ф.Є.Василюк при розгляді поняття «образ світу» акцентує свою увагу на його афективних компонентах. З точки зору автора, емоційно-ціннісна складова «образу світу» визначає характер сприйняття суб’єктом навколишнього світу, з яким він вступає у взаємодію [4].

Звертаючись до поняття «образ світу», О.В.Наришкін розглядає його як складноорганізовану динамічну систему особистісних конструктів, якій властива певна ієрархічна впорядкованість [10]. Щоправда, за ступенем динамічності змін, «образ світу» як інтегральне смислове утворення, на думку автора, поступається «картині світу».

Ця особливість відзначається і В.В.Пєтуховим, який вважає, що «образ світу» – це система сталих, «ядерних структур», що закріплює досвід взаємодії суб’єкта з навколишньою дійсністю [12].

На співвідношенні понять «образ світу» та «картина світу» зосереджує увагу у своїх працях С.Д.Смірнов. Дослідник розглядає «образ світу» як системотвірний компонент «картини світу» [15]. Для нього «картина світу», скеровується «образом світу», і при цьому є більш динамічним особистісним утворенням.

Зазначені особливості знаходять своє відображення і в трьохрівневій моделі взаємодії особистості з реальністю, запропонованою О.Ю.Артем`євою, згідно з якою в структурі суб’єктивного досвіду можна виокремити такі виміри: 1) «перцептивний досвід» (поверхневий пласт); 2) «картина світу» (семантичний пласт) ; 3) «образ світу» (інтегральне ядерне утворення) [1].

Аналіз розглянутих точок зору дозволяє нам визначити «образ світу» в термінах сучасної психосемантики як систему ядерних особистісних конструктів, які мають визначальний вплив на формування «картини світу» – периферійної системи конструктів.

О. Є.Сапогова пропонує розглядати «картину світу» як семіосферу, тобто як «індивідуально вибудовуваний і суб’єктивно значущий гіпертекст» [13, с. 165]. На думку дослідниці, «картина світу» – це «суб’єктивна гіпертекстова система (гіпертекстовий простір), яка здатна «структурувати» і зберігати інформацію індивідуального досвіду у вигляді полімодальних патернів (текстів різного рівня – від іконічних до вербальних), що дає змогу встановлювати довільні зв’язки між

будь-якими «інформаційними одиницями» і актуалізувати їх у процесі …активності суб'єкта» [13, с. 166].

В свою чергу, «політична картина світу» розглядається дослідниками (І.В.Жадан, О.М.Скнар) як невід'ємна частина загальної «картини світу», що формується в процесі соціалізації особистості, під час вибору пріоритетних для себе цілей та цінностей, формування уявлень про прийнятні способи поведінки та взаємодії, доцільність тих чи інших практик в ситуаціях повсякденного життя, визначення свого ставлення до влади та політичної системи [6;14].

Як зазначає І.В.Жадан, «політичну картину світу» можна розглядати як інтегральну типологічну характеристику політичної культури особистості (групи, нації тощо) [6].

О.М.Скнар виокремлено наступні функції «політичної картини світу» суб'єкта: 1) репрезентативна; 2) інтерпретативна; 3) впорядкувальна; 4) орієнтувальна; 5) регулятивна; 6) інтегративна [14].

Таким чином, політична картина світу – одна із частин загальної картини світу, що формується у процесі політичної соціалізації і є динамічною системою уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики, моделі політичної поведінки.

Структурування «політичної картини світу» відбувається у процесі дискурсивної взаємодії, яку можна розглядати як семантичну мережу складної топології, що дає змогу організовувати інформацію на різних рівнях узагальнення (ознаки гіпертексту) [6;13].

В.О. Васютинський зазначає, що дискурс розуміється у двох значеннях: «..як існування, перебування «в», взаємодія» та «як розуміння, тлумачення, інтерпретація», і обидва ці аспекти «поєднуються в інтенційній активності суб'єкта, спрямованій водночас на середовище і на самого себе» [5, с. 90].

Таким чином, дискурс, слідом за В.О.Васютинським та І.В.Жадан, можна розглядати: як принциповий спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, існування у світі; як потенційну суб'єктну передумову здатності інтерпретувати [5;6].

У контексті завдань нашого дослідження, ймовірно, можна говорити про те, що в молодіжному дискурсі існування, перебування «в» відображаються уявленнях студентства про специфіку напруження «владно-підвладних узалежнень між суб'єктом і світом» [5, с. 92]. З одного боку, це уявлення про власну роль і місце в політичному житті, здатність впливати на його перебіг, а з другого – очікування щодо характеру, інтенсивності, способів взаємодії із владою та бачення джерел політичних змін.

Аналіз дискурсу інтерсуб'єктної взаємодії акторів соціалізаційного процесу дає уявлення передусім про моделі та напрями процесу соціалізації, політичні символи й ідеали, цілі і засоби, які обирають суб'єкти політичної взаємодії для їх досягнення, а отже, дає змогу скласти прогноз та визначити ресурси корегування політичної картини світу молоді [5;6].

В усіх випадках актори політичної взаємодії виступають «продуктами дискурсу і його творцями в специфічних контекстах взаємодії» [5, с. 27]. На думку І.В.Жадан, такий підхід дає змогу розглядати суб'єкта політичної соціалізації одночасно і як носія і як джерело змін соціалізаційного дискурсу [6].

Постає питання про специфіку та межі саме тієї взаємодії, що знаходить своє відображення у політичній картині світу та одночасно формує її. На думку В.О.Васютинського, політична влада є лише однією з форм владно-підвладних стосунків у суспільстві, коли зачіпаються інтереси значної частини суспільства, думки громадян значуще протиставляються, виникають більш чи менш істотні незгоди між окремими соціальними групами. Дискурс взаємодії первинний щодо дискурсу влади, а дискурс влади іманентний дискурсові взаємодії [5].

За результатами теоретичного аналізу та попереднього емпіричного дослідження з використанням методу асоціативного експерименту, ми визначили базові конструкти, що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді: 1) домінування-підкорення; 2) любов-ненависть; 3) близькість-віддаленість; 4) примус-вплив; 5) захищеність-незахищеність; 6) активність-пасивність; 7) незалежність-залежність; 8) організованість-хаос (безлад); 9) довіра-недовіра.

З нашої точки зору, зазначені конструкти виступають ядерними особистісними утвореннями, що визначають специфіку уявлень студентської молоді про сутність владно-підвладної взаємодії. При цьому, ми вважаємо, що виокремлені конструкти є невід'ємною частиною образу світу, загальної картини світу та політичної картини світу студентства.

Таким чином, результати проведеного теоретико-методологічного аналізу владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу дозволяють визначити у якості базових (для подальшого емпіричного дослідження) наступні положення:

1) політична картина світу – одна із частин загальної картини світу, що формується у процесі політичної соціалізації і є динамічною системою уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики, моделі політичної поведінки;

2) формування та утворення політичної картини світу особистості відбувається через взаємодію дискурсів агентів політичної соціалізації;

3) базовими конструктами, що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді, виступають: 1) домінування-підкорення; 2) любов-ненависть; 3) близькість-віддаленість; 4) примус-вплив; 5) захищеність-незахищеність; 6) активність-пасивність; 7) незалежність-залежність; 8) організованість-хаос (безлад); 9) довіра-недовіра.

Основним завданням емпіричного дослідження ми вважаємо виявлення специфіки прояву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді в площинах: раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності. Відповідно до стандартів, які було розроблено Д.Кемпбеллом для розв'язання такого типу завдань [8], основне дослідження планується провести в три етапи.

На першому етапі ми передбачаємо вивчити особливості психосемантичної структури уявлень студентської молоді про основні політичні режими: демократію, авторитаризм та лібералізм.

Для цього ми плануємо використовувати метод семантичного диференціалу. Доцільність застосування даного методу для вирішення подібних дослідницьких завдань обґрунтовано в працях О.Ю.Артем`євої та В.Ф.Петренко [1;11].

Розробку методики семантичного диференціалу передбачається здійснювати, спираючись на результати теоретичного аналізу та попереднього емпіричного дослідження.

Для статистичної обробки отриманих даних буде здійснюватись факторний аналіз. Очікується, що це дозволить не тільки визначити факторну структуру уявлень студентської молоді про основні політичні режими, але й виявити особливості репрезентації базових конструктів владно-підвладної взаємодії, що містяться в індивідуальних семантичних просторах студентів.

На другому етапі передбачається здійснити уточнення та валідизацію даних, отриманих за допомогою методу семантичного диференціалу.

Для цього ми вважаємо доцільним застосувати проективну методику «Географія візуальних образів» [16]. В основу даної методики покладено техніку створення колажу. Саме тому очікується, що її використання дозволить здійснити візуалізацію уявлень про демократію, авторитаризм та лібералізм.

Порівняно з традиційними методиками створення колажу використання методики «Географія візуальних образів» надає певні переваги, пов'язані з процедурними та конструктивними особливостями даної методики.

При створенні колажу обстежуваним пропонується підписати кожний візуальний образ, так би мовити, здійснити спробу надати картинкам первинне індивідуальне значення. Завдяки цим особливостям, методика дозволяє у підсумку не тільки отримати інтегральні колажі, але й ідентифікувати цінності, які репрезентують візуальні образи, що були використані обстежуваними. Крім того, застосування даної проективної методики передбачає використання спеціальної інтерпретаційної схеми, розробленої О.П.Соснюком [16] на основі ідей A.Branthwaite та L.Toiati [17]. В межах нашого дослідження це дозволить виявити специфіку прояву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді в площинах: раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності.

На третьому етапі для з`ясування особливостей використання базових конструктів владно-підвладної взаємодії в різних ситуаційних контекстах та визначення їх ролі в політичній картині світу студентської молоді ми плануємо проведення фокус-групового дослідження. Доцільність застосування якісних методів дослідження (зокрема методу фокус-груп) для вирішення таких завдань обґрунтовано в працях С.О.Белановського, Н.М.Богомолової, О.Т.Мельникової, Т.В.Фоломєєвої [2;3].

Формат фокус-групового дослідження дозволяє використовувати метод інформаційного збагачення, креативний потенціал якого висвітлено в працях вітчизняних психологів [7]. Передбачається, що цей метод буде використано в процесі обговорення зі студентською молоддю перспектив та пріоритетних напрямків розвитку політичної ситуації в країні на фокус-групах.

Висновки.

1. Виявлення специфіки прояву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді можна вважати основним завданням емпіричного дослідження.

2. Дослідження доцільно проводити в три етапи, послідовно вивчаючи особливості психосемантичної структури уявлень студентської молоді про основні політичні режими: демократію, авторитаризм та лібералізм (методом

семантичного диференціалу), здійснюючи конкретизацію цих уявлень засобами візуалізації (проективною методикою «Географія візуальних образів»), визначаючи особливості використання базових конструктів владно-підвладної взаємодії в різних ситуаційних контекстах та визначення їх ролі в політичній картині світу студентської молоді (методом фокус-груп).

Перспективи подальших досліджень полягають у практичній реалізації програми емпіричного дослідження, що дозволить виявити специфіку прояву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді в площинах: раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики/Е.Ю. Артемьева. - М.: Смысл, 1999. – 350 с.
2. Белановский, С.А. Метод фокус-групп/ С.А. Белановский. – М.: «Николо М», 2001. – 280 с.
3. Богомолова Н.Н., Мельникова О.Т., Фоломеева Т.В. Фокус-группы как качественный метод в прикладных социально-психологических исследованиях//Введение в практическую социальную психологию. Учебное пособие для высших учебных заведений./Под ред. Ю.М.Жукова, Л.А.Петровской, О.В.Соловьевой. М.: 1996. – С. 281-305.
4. Василюк Ф.Е. Структура образа // Вопросы психологии, № 5, 1993, с.5-19.
5. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинський. – К., 2005. – 492 с.
6. Жадан І.В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді/І.В.Жадан/Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави.2011. –Збірник наукових праць.- Випуск 12. – с.35-42.
7. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування: монографія / за ред. П. Д. Фролова; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2011. – 304 с.
8. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях/ Д. Кэмпбелл . – М., Прогресс, 1980. – 458 с.
9. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т. II.– 320 с.
10. Нарышкин, А. В. Строение образа мира человека и отношение понятий «знак» — «символ» и «значение» — «смысл» / А. В. Нарышкин // Вопросы психологии. 2005. - № 1. - С. 88 - 99.
11. Петренко В.Ф. Основы психосемантики/ В.Ф.Петренко. – СПб.: «Питер», 2005. – 480 с.
12. Петухов, В. В. Образ мира и психологическое изучение мышления / В. В. Петухов // Вестник Московского Университета. - Серия 14. Психология. 1984. -№ 4. - С. 13 - 20.
13. Сапогова Е.Е. Psychocadabra: субъективная "картина мира" как гипертекст / Е.Е. Сапогова // Известия ТулГУ. – Вып.4. – Серия "Психология". – Тула : ТулГУ, 2004. – С. 163–179.
14. Скнар О.М. Політична картина світу молоді: визначення, складові, функції/О.М.Скнар/Психологія і суспільство.2012. –№3. – с.101-107.
15. Смирнов С.Д. Психология образа: проблемы активности психического отражения / С.Д.Смирнов. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 232 с.
16. Соснюк О.П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях//Наука і освіта. Тематичний спецвипуск: «Когнітивні процеси та творчість». – № 9, 2012. - С.201-205.
17. Branthwaite Alan, Toiati Luigi. An unusual approach to collage//Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice)/ A.Branthwaite, L.Toiati. – Barcelona (WorkShop ESOMAR), 2005. – P.18-27.

Отримано 19.10.2013 р.

УДК 159.922

Траверсе Т. М. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат психологічних наук, доцент

ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДІАХРОНІЧНОГО АСПЕКТУ ДІЯЛЬНОСТІ – ЇЇ ЗАДАЧНОЇ СТРУКТУРИ

У статті розглянуто політичне мислення у контексті діахронічного аспекту соціально-політичної діяльності як складної системи. Йдеться про особливості задачних ситуацій в політиці та їх системні характеристики.

Ключові слова: політичне мислення, задача політичного змісту, проблемна політична задача, задачна ситуація політичного змісту.

В статье рассмотрено политическое мышление в контексте диахронического аспекта социально-политической деятельности как сложной системы. Рассматриваются особенности задачных ситуаций в политике и их системные характеристики.

Ключевые слова: политическое мышление, задача политического содержания, проблемная политическая задача, задачная ситуация политического содержания.

In the article the political thinking is considered in the context of diahronical aspect of socio-political activity as difficult system. Speech goes about the features of task situation in politics and them system descriptions.

Keywords: political thinking, task of political maintenance, problem political tack, task situation of political maintenance.

Актуальність. Категорія задачі дозволяє структурувати різні сторони політичної діяльності, а отже, варто орієнтуватися на цю категорію в процесі навчання. Зокрема, задачі політичного змісту розглядаються при аналізі певного політичного процесу (в контексті аналізу політики, політичного прогнозу, в рамках політології тощо). Проте вони абстраговані від характеристик суб'єкта, який їх розв'язує. З урахуванням мисленнєвої діяльності політичні задачі можна вивчати в контексті політичної психології. Саме тут політична діяльність розглядається у цілісності «... мається на увазі структура як синхронічна, яка виражається в існуванні і взаємодії мотиваційної, змістовної і операційної сторін діяльності, так і діахронічна, яка розкривається через характеристику систем розв'язуваних суб'єктом задач» [2].

У процесі життєдіяльності людина ніколи не має справу з таким об'єктом політики, який би був для неї або абсолютно новим, або абсолютно відомим. «Насправді один і той самий об'єкт – в різних системах зв'язків – виступає і як старий, і як новий. ... нове і старе належить відповідно не двом окремим об'єктам, а одному й тому самому, ... «межа» між тим й іншим є досить рухливою, динамічною і не зафіксованою раз і назавжди. ... В процесі мислення людина включає «старий» об'єкт у нові зв'язки в тим самим розкриває його у все нових якостях. ... Будь-яке мислення – хоча б у мінімальній мірі – є творчим» [3, с. 125].

Із набуттям суспільно-політичного досвіду актор демонструє своєю життєдіяльністю наскільки ідеї, значущі у соціумі цінності стали його «глибокими переконаннями, настановами та життєвими позиціями, як вони проявляються у вчинках ..., закріплюються у звичках, традиціях» [5]. Внаслідок цього можливості

° © Траверсе Т. М., 2013 р.

його спонтанного прояву мислення знижуються, оскільки з наявними запасами інформації починають конкурувати нові інформаційні блоки (які є достатньо домінантними, оскільки сформовані у певній системі політичної соціалізації, навчання та виховання, визначаються значущою субкультурою тощо). Йдеться про такі явища як політична свідомість, світогляно-ідеологічні установки, політичний менталітет, соціальні уявлення, які мають прояв у стереотипах соціально-політичної діяльності, суспільних традиціях (діяльності за певними заданими зразками, наприклад ідеологічними. Зокрема, в демократичному суспільстві це має прояв як високий рівень правосвідомості народу, тобто готовність та вміння громадян поважати право та закон, добровільно виконувати обов'язки; наявність почуття власної духовної гідності, внутрішня дисципліна, взаємоповага).

Метою даної розвідки є розгляд мисленнєвої діяльності актора та пов'язаних з цим типів сформульованих задачних ситуацій політичного змісту.

Основний зміст. Різні соціальні функції видів політичної діяльності зумовлюють розв'язання акторами різних задач в політичному процесі. Політичні задачі, своєю чергою, входячи до контексту того чи іншого типу політичної діяльності як системи, зумовлюють реалізацію діяльності саме через їхнє розв'язання (чи нерозв'язання). А здатність вирішувати задачі, долати проблемні суспільно-політичні ситуації і є політичним мисленням.

Мисленнєвий процес має конкретний предметний зміст шуканого (найденого чи не найденого розв'язку задачі). Спільним для всіх акторів (від мала до велика) є те, що мисленнєва діяльність є базою для засвоєння вже напрацьованих раніше, соціально-політичних «відомих» знань, і для вироблення нових знань (ідей, цінностей, ідеалів тощо). Результат політичного мислення як успішний розв'язок суспільної задачі є новим стосовно попереднього життєвого досвіду актора.

Характеристика новизни у політичному мисленні може визначати актора як творця соціальної дійсності, так і патологічну особу яка наприклад, здатна нав'язувати іншим ідеї, намагатися керувати не суспільством як цілісним простором, а структурою людських стосунків, продукуючи маніпулятивно-паранояльну іпостась влади (за В. Васютинським).

У процесі політичної рефлексії, аналізу, пізнання, розуміння конкретного предметного змісту політичної проблеми, а далі й політичної задачі у актора формуються психічні новоутворення: все більш адекватні способи мислення об'єктом якого є явища політики, певне емоційне ставлення до того, що вона робить в соціумі. «Це власне психологічна характеристика результату, до якого приводить мислення як процес. ... до розв'язання чи не розв'язання задачі, до формування певного поняття, судження, розумової дії, до розвитку мотивів, почуттів, здібностей. … Засвоєння та формування знань представляє собою продукт мислення як процесу. Всі результати попереднього психічного процесу одразу ж включаються у його подальше протікання. В результаті психічне як процес набуває можливості все більш точно відображувати дійсність в усіх її змінах, взаємозв'язках і розвитку» [3, с. 118].

Політичне мислення здійснюється в процесі з розв'язання задачі, яка визначається як мета, що дана у певних умовах. Якщо термін «задача» трактувати достатньо широко, то діяльність суб'єкта може бути представлена як

система процесів розв'язання задач. Це стосується не лише нормативних, але й творчих компонентів діяльності: в задачах, фактично розв'язуваних суб'єктом, знаходять вираження не лише вимоги, поставлені перед ним ззовні, але й устремління його особистості. Задачі розглядають як особливий вид систем. Сутність задачного підходу як одного з різновидів системного підходу полягає в тому, що в будь-якій ситуації, яка піддається вивченню, виділяються системи, які представляють собою задачі, а також системи, які забезпечують розв'язання цих задач. Вказуються якісні і кількісні характеристики виділених задач, а також засоби і способи їхнього розв'язання [1].

У контексті психологічної теорії учбових задач (Г. О. Балл) поняття «задача» можна застосувати до політичних задач як системне представлення задачних ситуацій політичного змісту. Виходячи із розробленої типології задач можна з'ясувати ті характеристики, які властиві задачним ситуаціям політичного змісту.

Отже, задача в психологічному сенсі – це задача, яка постає для суб'єкта, тобто внутрішня задача (за С. Рубінштейном). Проте ґенеза такої задачі може бути різною. Вона може виникати: а) шляхом інтеріоризації завдання політичного керівника; б) шляхом самостійного ставлення задачі тощо.

Психологічна структура політичної задачі містить предмет, початковий стан, потрібний стан, умову, мету, вимоги (шукане), розв'язок (варіанти розв'язків). Задачу також характеризують співвідношення між умовами й вимогами.

Соціальними є ті задачі, які об'єктивно вимагають розв'язання, оскільки є продуктом життєдіяльності спільнот. Наприклад, стабілізація економічної ситуації; зменшення суспільно-політичних ризиків; зменшення проявів соціальної несправедливості тощо, тобто вони мають суспільну потребу в розв'язанні. Проблемна задача виникає тоді, коли невідомо, як її розв'язувати наявними ресурсами (законами, угодами тощо). Тоді залучаються політичні засоби, тобто існують соціальні задачі, які вимагають політичних рішень.

До власне політичних задач належать такі, змістом яких є явища суспільно-політичного буття. Наприклад, проведення виборів, створення коаліцій тощо. До них також належать задачі: а) матеріально орієнтовані, коли необхідно щось змінити у соціальній дійсності, наприклад, досягти певних економічних показників, збільшити тривалість життя, знизити стан злочинності; б) інформаційні, пов'язані з отриманням інформації, у зв'язку з тим, як домогтися змін; в) пізнавальні, тобто розширення, вдосконалення вже наявної інформації (існує як усвідомлена потреба в удосконаленні інформації); г) комунікативні, коли необхідно наявну інформацію зробити надбанням інших (наприклад, дезорієнтувати електорат; створити у виборців позитивний імідж кандидата); д) рутинні, де відомі алгоритми в стандартних політичних процедурах та правилах (проте в дійсності алгоритм є евристичним засобом, здебільшого він, на кшталт правил дорожнього руху, орієнтує у просторі, у певний спосіб забезпечує порядок та напрям руху, майже нічого не гарантує, але дає надію).

Задачі, які вирішуються в політиці, здебільшого не мають єдиного правильного розв'язку. У владній політиці розрізняють такі задачі влади: а) політичні, соціальні, економічні, військові, культурні; б) загальнодержавні, регіональні, місцеві; в) короткострокові, довгострокові, перспективні; г) стратегічні, тактичні, оперативні; д) правові, організаційні, технічні; е) планові, раптові, невідкладні; ж) інформаційні, логічні та ін. [4].

Можна виділити типи задач, що визначаються характером предмета задачі. Залежно від системи політичної діяльності, видів, типів діяльності в неї включеної, існують субсистеми специфічних проблем і задач політичного змісту. Наприклад, завданнями аналізу виборчої поведінки є інтерпретація підсумків виборів під кутом зору «хто як голосував»; механізмів виборчої кампанії, функціонування засобів пропаганди, їхній вплив на виборців; розбіжності в програмах та позиції аналізованих партій, вплив цих позицій на виборців; залежність переваг виборців від соціального статусу, професії, віку, освіти, статі та інших факторів, що можуть впливати на їхній вибір; аналіз зміни позицій та рішень виборців під час виборчої кампанії.

Субсистеми політичних задач можна розділити на такі види: а) на логічні міркування (доведення своєї позиції у передвиборчих дебатах); б) на утворення реальних та штучних понять («щасливе життя вже сьогодні»); в) з декількома розв'язками (у якій послідовності здійснювати суспільні реформи?); г) ті, що пов'язані з просторово-часовою уявою (моделювання стратегії розвитку країни); д) із взаємопроникними елементами. Наприклад, соціальні проблеми, які вимагають політичних рішень. Так, для електорального поля комуністів характерними предметами соціальних задач є медичне обслуговування; невиплата заробітної платні, пенсій та стипендій; зростання цін; безробіття; робота громадського транспорту. Це комуністичною партією Росії формулюється як політичні задачі: а) відродити народний контроль над виробництвом та доходами; б) ввести прогресивне оподаткування громадян, які мають надвисокі прибутки й особливо великі розміри особистого майна; в) забезпечити безплатну освіту та медичну допомогу; г) забезпечити населення житлом; д) знизити рівень злочинності; е) стабілізувати й знизити ціни на всі основні види продукції; ж) привести мінімум зарплати, а також пенсій, стипендій й допомоги відповідно до реального прожиткового мінімуму (за Н. Чазовою).

Залежно від суб'єктивної складності процесу прийняття рішення розрізняють політичні задачі: детерміновані і ризиковані, статичні і динамічні, прості і складні. Невизначеність, яка наявна в задачах, що містять ризик, може надходити з різних джерел, що зумовлює типи задач: а) з випадковою невизначеністю (яка міститься в зовнішньому середовищі і на яку людина не може вплинути. Наприклад, коливання цін на ринку); б) з невизначеністю, джерелом якої є людина (знання, кваліфікація), тобто кваліфікативні задачі. У розв'язанні цих задач більшу роль відіграють мотивація, зумовлена прагненням до успіху та емоційні процеси (за Ю. Козелецьким).

Творчими задачами політичного змісту є типи пізнавальних задач: а) перцептивні (коли відбувається вдосконалення свого знання за рахунок тієї інформації, що надходить ззовні); б) мисленнєві (за рахунок актуалізації внутрішніх зв'язків, коли імпліцитне знання перетворюється на експліцитне); в) імажинативні (коли частину інформації, якої не вистачає, суб'єкт формує сам). До них також певною мірою належать нечіткі задачі; неформульовані задачі; безкінечні задачі (наприклад, утримання політичної влади). Залежно від політичного режиму переважають задачі із чітко визначеним результатом і не прописаними процедурами (у тоталітаризмі) та з чіткими процедурами і невизначеним результатом (за демократичного устрою).

За мірою чіткості політичні задачі можна кваліфікувати як «нечіткі» (Г. Балл). Чіткими є ті задачі, які є рутинними. Наприклад, задача «оцінити економічний показник» є умовно чіткою, оскільки відомими є методики (процедури) як отримати шукане число. Нечіткими є ті задачі, які не мають критеріїв розв'язку, тобто не можна достеменно сказати вона є розв'язаною чи ні. Наприклад, задача «на скільки покращився добробут громадян за час правління президента?». Її можна по-різному конкретизувати, уточнити, тобто дібрати саме ті критерії, які будуть підтверджувати або спростовувати ефективність діяльності влади.

Формалізовані задачі є прикладом «добре визначених задач», наприклад, задача перемоги на виборах. Проте перемога може виявитися «піровою». Тому задача має розглядатися у системі контекстів діяльності, оскільки досягнення мети може виявитися тимчасовим результатом, з яким невідомо що робити далі. За певних умов, одна й та сама задача може бути добре або погано визначена – залежно від характеру і розподілу відкритих обмежень за компонентами і підкомпонентами задачі. Проте, за умов чітко визначеної мети (підготувати аналітичну доповідь про стан подій, а не промову на мітингу), існує можливість поступово послідовного переструктурування погано визначеної задачі у таку задачу, яка матиме інформаційні структури різного ступеня визначеності, тобто стане частково добре визначеною або відносно визначеною задачею. Це є характерним для професійного політичного мислення.

Щоб розглянути континуум, який охоплює всю сферу – від добре визначених формальних політичних задач до погано визначених, як «задачу побудови кращого життя» – варто виділити чинник однозначності. Проблемна ситуація для певної групи акторів є однозначною стосовно об'єктів, які відповідають ознакам задачі, операціям, послідовності їхнього здійснення – ця проблемна ситуація (віднесена задача, за Г. Баллом) може вважатися добре визначеною лише для цієї групи розв'язувачів. Наприклад, кожна з ідеологічних концепцій пропонує набір власно сформульованих політичних задач та шляхів їхньої реалізації.

Наявні різні смисли в процесі розуміння політичної задачі однією і тією ж самою групою осіб зумовлюють трактування задачі як погано визначеної стосовно даної групи. Джерелами багатосмисленості є досвід, особливості взаємодії (різні статуси, ролі, спрямованість, суперництво), різні стилі та рівні розвитку мислення, відкриті обмеження.

Політичні задачі розділяються на теоретичні і практичні. Теоретичними є ті, які знаходяться у сфері, яка відділена від цілісності реального життя (наприклад у сфері політології). А власне політична задача завжди є практичною, оскільки її розв'язання має відбутися в реальному світі. З огляду на це вони є динамічними (а не статичними). Тобто об'єкт, який слід змінити не залишається незмінним, більше того, окрім розв'язувача на нього впливають стихійні чинники (які майже не піддаються контролю), протидія опонентів тощо. Отже, з одного боку – варто проявляти послідовність, наполегливість волю стосовно досягнення мети, а з іншого – гнучкість, оскільки можливі помилки в політичній діяльності, які зумовлені ригідністю мислення, використанням неефективних способів (що входять до звичного репертуару дій актора). Тобто необхідно переформульовувати саму задачу, оскільки попередньо сформульована задача втратила сенс, оскільки змінилася суспільно-політична ситуація.

Політична задача існує як різновид соціальних задач в широкому смислі. Проте соціум складається з діючих суб'єктів (індивідуальних та колективних). Розв'язувач – це один з них. Політичну задачну ситуацію взагалі не можливо розв'язати без певної організації діяльності іншого суб'єкта. Тобто поряд із певним врахуванням способу розв'язання обов'язково передбачається організація діяльності інших суб'єктів політики. Йдеться про мета стратегії роботи із суб'єктами політичної діяльності. Можна виділити щонайменше три типи таких стратегій: а) авторитарний (коли використовуються наприклад, владні, адміністративні ресурси і чиниться прямий тиск); б) маніпулятивний (не прямий примус, а опосередкований); в) гуманістичний (коли цілі акторів відповідають певним узгодженим інтересам, зокрема це має прояв у зовнішньополітичній діяльності держав).

Оскільки існує необхідність залучення інших суб'єктів, то виявляється, що необхідно враховувати не лише значення деяких компонентів ситуації, але й їх смисли для суб'єктів – це входить до числа елементів політичної задачі. Отже, вони розрізняються з урахуванням орієнтації на значення та на смисли. Такі задачі не можуть бути розв'язані без мотивування інших суб'єктів. Йдеться не лише про суб'єктів як представників еліти, а й про маси. Тобто ті політичні цілі, які закликають маси до підтримки мають бути для них позитивними, а протидіючі цілі – негативними. Проте, з іншого боку, є реальне протікання соціальних процесів, в ході яких визначається де ці настрої є значущими чинниками, але діють й інші чинники (наприклад, «дух армії» як чинник та матеріальні чинники). Майстерність політика полягає у знаходженні балансу між орієнтаціями на значення і на смисли.

Зокрема, у ході прийняття політичного рішення важливим виявляється авторитет політика. Співвідношення сил залежить від того, якою мірою лідер може змінити домінуючу думку (плюс його впевненість на даному етапі). Наприклад, рішення Ш. де Голля «піти» з Алжиру у 1958 році. Навряд чи хтось окрім нього міг реалізувати таку задачу на той час.

Поряд із цим постає питання про співвідношення політичного лідера та тих малих і великих груп, які його підтримують. Можливі, наприклад ситуації, коли політик переформульовує задачу (оскільки зрозумів приховані смисли ситуації), а його «команда» вважає, що він зрадив груповим інтересам. Це пов'язано із фундаментальними цінностями, прихильником і носієм яких є сам політик. Ці цінності у новій ситуації вимагають нової концептуалізації, а отже і нової стратегії поведінки. Якщо врахувати, що дана задача була компонентом певної діяльності (за О. Леонтьєвим), а мотив знаходить різні конкретизації, то має бути ієрархія політичних задач – система політичних субзадач.

Висновки. Усі політичні задачі є нерутинними, практичними, динамічними, проблемними, ціннісно навантаженими, інтерактивними (оскільки для їхнього розв'язання необхідним є врахування можливих дій вдаваного або передбачуваного співучасника або супротивника). Вони завжди є конфліктними або за природою конфлікту (наприклад, хто переможе на виборах?) або якщо різні інтереси узгоджені, то конфліктність політичної задачі зумовлює соціально-психологічна складова (наприклад, статуси учасників, ролі, позиції). У результаті проблематизації виникає і розвивається специфічне смислове поле, на якому розгортається мисленнєва діяльність актора. В результаті чого формулюються

політичні задачі, які завжди містять певну міру невизначеності, а отже і ризику, що й стане предметом наших подальших розвідок.

Список використаних джерел

1. Балл Г. А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Г. А. Балл. – М. : Педагогика, 1990. – 184 с. – С. 13.
2. Балл Г. А. Психология в рациогумманистической перспективе : Избр. работы. – К. : Основа, 2006. – С. 85.
3. Брушлинский А. Мышление и прогнозирование / А. Брушлинский // Психология мышления. Хрестоматия / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. А. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ: Астрель, 2008. – 672 с. – С.117-125.
4. Конфисахор А. Г. Психология политической власти / А. Г. Конфисахор. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2009. – 240 с.
5. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: Вид-во «ДОК - К», 1997. – 164 с. - С. 37.

Отримано 04.10.2013 р.

УДК 159.9.072.43, 316.622

Чабан Г.В.,°

Національний університет „Львівська політехніка”, асистент

Чабан Р.А.

Національний університет „Львівська політехніка”, студентка (комп’ютерні науки)

МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У НАВЧАЛЬНИХ СТРУКТУРАХ

У роботі, використовуючи апарат штучних нейронних мереж запропоновано метод моделювання соціально-психологічних досліджень у динамічних соціальних системах. У якості прикладу використано студентську академічну групу. На підставі аналізу моделі подано результати комп’ютерної симуляції, які аналізуються.

Ключові слова: *соціально-психологічне дослідження, штучна нейронна мережа, соціальна система*

В работе, используя аппарат искусственных нейронных сетей, предложено метод моделирования социально-психологических исследований в динамических социальных системах. В качестве примера использовано студенческую академическую группу. На основании анализа модели представлено результаты компьютерной симуляции, которые анализируются.

Ключевые слова: *социально-психологическое исследование, искусственная нейронная сеть, социальная система*

In this paper, due to the artificial neural networks, the method of modeling of socio-psychological research in dynamic social systems are proposed. Student academic group is used as an example. Based on the model analysis, the results of computer simulations are represented.

Key words: *socio-psychological research; artificial neural networks; social systems*

Стрімкий розвиток сучасного суспільства неминуче спричинює формування внутрішніх соціально-психологічних відносин, які як відомо є чи не найголовнішим рушійним фактором прогресу (формування наукових, політичних, ідеологічних, релігійних та ін. об’єднань (команд)). Зрозуміло, що в процесі відносин між

° © Чабан Г.В., Чабан Р.А., 2013 р.

людьми виникають найрізноманітніші ситуації, які, у залежності від свого ієрархічного рівня, можуть мати подекуди досить непрогнозовані та непередбачувальні наслідки. Тому, однією з основних задач психологів та соціологів є власне прогнозування та передбачення різноманітних подібних явищ [1, с.23], причому, як на макрорівні, так і на рівні невеликих соціальних систем (груп).

Актуальність проблеми. На нинішній день одним з найбільш дієвих шляхів розв'язання подібних задач є використання різноманітних методів моделювання, в основі яких лежить ідея відтворення реальної картини соціального об'єкта, наприклад, його математичним прообразом [2], на основі якого можна в той, чи інший спосіб здійснювати різноманітні дослідження. І цілком зрозуміло, що якість останніх на пряму залежатиме від ступеня адекватності самої моделі по відношенню до її прототипу. Тому питанню адекватності моделей вчені приділяють одне з ключових значень. Досвід показує, що для розв'язання задач подібного плану з успіхом може бути використаний апарат штучного інтелекту, який ґрунтується на теорії штучних нейронних мереж [3].

Важливим життєвим етапом кожної людини є навчання. Адже під час останнього ми здобуваємо знання та практику, а в результаті – отримуємо певну фахову освіту. І цілком є зрозумілим намагання фахівців соціально та психологічно орієнтованих професій у певній мірі вплинути на навчальний процес на соціально-психологічному рівні. Мова тут іде не про якість або рівень викладання матеріалу студенту на методологічному рівні, а безпосередньо про відношення особистості до процесу навчання, її здатності явно або неявно впливати на останній тощо. Досить цікавим для соціальних психологів є питання прийняття рішень кожним індивідуумом під час спілкування осіб між собою (елементами соціальної множини), а особливо великий інтерес викликає прийняття рішень під час уведення певних змін або додаткової інформації, яка зрозуміло впливатиме на психологічні процеси, а відтак на рішення конкретної особи [1, с.17]. *Локальне об'єднання людей, до яких певним чином поступає вхідна інформація, на яку вони (люди) реагують у процесі спілкування між собою ми будемо називати динамічною соціальною системою*. Очевидно, що, наприклад, звиклі соціологічні опитування респондентів без додаткової вхідної інформації щодо респондентів стосуються систем статичних, зокрема, різноманітні екзит-поли.

Виходячи із сказаного, у нинішній праці ми пропонуємо дослідження локальної динамічної соціальної системи, яка методологічно представляє собою академічну студентську групу. Студентам ставились відповідні інтерактивні запитання. Після чого, у соціальну систему вносились певні збурення в вигляді вхідної інформації та знову задавались подібні питання, але тепер уже під іншим смисловим кутом [1, с.28]. На підставі відповідей вихідна інформація аналізувалась та робились висновки.

Аналіз соціально-психологічних процесів у динамічній системі здійснювався на підставі даних, одержаних за допомогою апарата штучної нейронної мережі [2], у якості супервізора якої використовувалися навчальні вектори, отримані на основі статистичних даних опитування респондентів з урахуванням низки збурень.

Таким чином, ***метою роботи*** є моделювання соціально-психологічних процесів у локальних динамічних соціальних системах з використанням апарата штучних нейронних мереж на прикладі елементарної студентської структурної одиниці – академічної групи.

Аналіз останніх досліджень. Ідея використання апарата штучних нейронних мереж психологами не є новою [3, 4]. У кінці 80-х років минулого століття, коли були створені ефективні методи навчання нейромереж розпочалось їхнє лавинне акцептування в найрізноманітніші галузі науки й техніки, причому це стосується не тільки таких детермінованих дисциплін як математика, фізика, хімія, біологія та ін, а й дисциплін гуманістичних, у тім, не залишилась осторонь і психологія. Серед досліджень у цій області варто відзначити, наприклад, такі праці: [3, 4]. Та зазвичай згадані дослідження проводяться в статичних системах, з ціллю прогнозування психологічної інтуїції шляхом безпосереднього опитування незалежних респондентів, а це виключає вплив соціуму на прийняття рішення респондентом під час експерименту.

Теоретичні засади. Моделювання соціально-психологічних процесів ми будемо проводити з урахуванням міждисциплінарних підходів, головна проблема яких полягає в зведені соціально-психологічних методів до методів інших дисциплін, наприклад, математики, біології, фізики тощо. Іншими словами, якщо якимось чином нам вдасться трансформувати методи соціальної психології на методи інших наук, то на основі останніх можна досліджувати й динамічні соціальні системи. Одним з дієвих таких підходів є використання елементів нечіткої логіки, зокрема, апарата штучних нейронних мереж [2 – 5]. Що ж собою являє штучна мережа? На противагу до звичайної математичної моделі (математичного образа), нейромережа не оперує рівняннями стану об'єкта, а лише відтворює реальні процеси на підставі складних математичних зв'язків, які й описують структуру мережі. Існує два основних типи нейронних мереж: ті, котрі навчаються без учителя (супервізора) та – з учителем (супервізором) [5, с. 25]. У нинішній праці ми використовуватимемо мережі другого типу. Таким чином, головним завданням тренінгу нейронної мережі є побудова навчальних векторів, які б забезпечили її ефективну роботу.

Дослідження здійснюватимемо за таким алгоритмом.

1. Формуємо вектор-стовпці, елементами яких є сформульовані інформативні запитання, поставлені студентам академічної групи (локальної соціальної системи).

2. Вносимо вектор-стовпець вхідних збурень у динамічну соціальну систему, шляхом формування додаткової недоконаної умовної інформації.

3. Трансформуємо вхідну та вихідну інформації соціальної системи, одержану на підставі статистичного опитування згаданих студентів (академічної групи) у навчальні вектори штучної нейромережі.

4.Навчаємо штучну нейронну мережу.

5. Тестуємо нейромережу.

6. За результатами комп'ютерної симуляції проводимо аналіз досліджуваної динамічної соціальної системи.

Практичне дослідження проводилось на прикладі студентської групи ОА-31 (Національний університет "Львівська політехніка") економічного факту. На момент опитування в групі були присутніми 24 студенти із 26. *Для тренінгу*

штучної нейромережі було використано ключове запитання, яке надалі певним чином варіювалось. У результаті – було представлено десять запитань. Також, задля розширення навчальної матриці нейромережі, кожне із згаданих питань містило по п'ять аспектів (вибраних довільно), стосовно останніх у п'ятибальній шкалі оцінювалось відношення кожного із студентів до аспекту (1б. – 0,2; 2б. – 0,4; 3б. – 0,6; 4б – 0,8; 5б. – 1,0). Важливим нюансом експерименту є те, що під час опитувань студенти спілкувались між собою, що власне істотно вплинуло на основні запитання та оцінки за кожним з аспектів. Після чого, статистичними методами виводились середні бали оцінювань, які власне й формували елементи п'яти вхідних навчальних векторів мережі. Вихід же мережі становили числові еквіваленти позитивних відповідей на кожні з десяти ключових запитань у процентному відношенні. *Тестування мережі* проводилось так. Студентам ставились три запитання, також певним чином варійовані стосовно основного. Але додаткові п'ять аспектів уже не були внесені в анкету. Тобто студенти приймали лише основну тестову відповідь. Ці відповіді знову ж таки представлено в процентному еквіваленті. Далі, на підставі середньостатистичної інформації впливу (аспекти питань) формувались вхідні навчальні вектори мережі (психологом). Вихідні ж вектори навченої мережі порівнювались з результатами тесту (виходи три). За результатами порівняння приймалось рішення щодо адекватності математичної моделі (вагові коефіцієнти нейромережі зафіксовані) її прототипу – динамічної соціальної системи. У разі позитивного рішення проводився *заключний етап* практичного експерименту. Мережі ставилось питання, на основі якого формувався вхідний вектор-стовпець даних (психологом), на яке вона дала відповідь. Ця відповідь з певною імовірністю й відтворила реальний процес у динамічній соціальній системі.

Результати комп'ютерної симуляції. *Тренінг мережі*. За основне ставилось запитання. 1. " Чи підтримуєте Ви впровадження в Національному університеті „Львівська Політехніка" віртуального навчального середовища (ВНС)?" Інші варійовані дев'ять запитань звучали так. 2. "То само за умови обов'язкової здачі модульних та семестрових контролів через систему ВНС, а інші види контрольних заходів у звиклий спосіб?". 3. "То само за умови обов'язкової здачі тільки модульних контролів через систему ВНС, а інші види контрольних заходів у звиклий спосіб". 4. "То само за умови обов'язкової здачі тільки семестрових контролів через систему ВНС, а інші види контрольних заходів у звиклий спосіб?". 5. "То само за умови обов'язкового брання участі кожного студента у формуванні списку (приблизні варіанти запитань)?". 6. " Чи підтримуєте Ви впровадження в Національному університеті „Львівська Політехніка" здачу модульних і семестрових контролів, де 50% приймає рішення система ВНС, а 50% – лектор, який проводив лекції?". 7. " Чи підтримуєте Ви впровадження в Національному університеті „Львівська Політехніка" здачу модульних і семестрових контролів, де 50% приймає рішення система ВНС, а 50% – незалежний викладач?". 8. "Чи підтримуєте Ви впровадження в Національному університеті „Львівська Політехніка" можливість вивчення лекційних курсів через систему ВНС (а семінарські заняття в Інтернет-режимі)?" 9. "Чи підтримуєте Ви впровадження в Національному університеті „Львівська Політехніка" навчання через систему ВНС із залученням спеціалістів з інших навчальних вузів вищих по рейтингу ?" 10." Чи підтримуєте Ви впровадження в

Національному університеті „Львівська Політехніка” можливість вивчення та складання іспитів з повторного курсу через систему ВНС ?”. Для *тестування мережі* використано такі запитання. 1. „ Чи підтримуєте Ви здачу модульних і семестрових контролів через систему ВНС на платній основі?” 2. “ Чи підтримуєте Ви здачу модульних і семестрових контролів через систему ВНС для всіх форм навчання (дистанційне, заочне, ІПДО)?” 3. “Чи підтримуєте Ви здачу комісійного контролю через систему ВНС, з можливістю спілкування з членами комісії в Інтернет-режимі?”. *Розв’язування безпосередньої задачі*. Основне питання, яке розв’язувалось на основі математичної моделі звучало так. “*Чи вважаєте Ви, що система ВНС об’єктивно оцінить знання студента та сприятиме покращенню його фаху*?”

Результати опитувань, оброблені статистично й трансформовані в навчальні вектори нейромережі, які зведено в таблицю 1.

У якості навчального алгоритму використано відомий метод зворотного поширення помилки (метод Levenberga-Marquardta в поєднанні з алгоритмом backpropagation заімплементований мовою програмування Matlab for Windows [4, с. 65]). На рисунку 1 представлено архітектуру цієї мережі з нелінійною трансформантою – tansig та з лінійною трансформантою – pureline.

Таблиця 1 - Навчальні вектори нейромережі

Матеріальний аспект (1)	Науковий аспект (2)	Соціальний аспект (3)	Культурний аспект (4)	Задоволення власн. потреб (5)	Вихід (опит.)
0,46	0,64	0,64	0,54	0,68	0,3
0,64	0,60	0,46	0,58	0,56	0,3
0,52	0,58	0,64	0,52	0,58	0,4
0,64	0,64	0,58	0,50	0,46	0,1
0,60	0,64	0,64	0,62	0,58	0,6
0,66	0,62	0,62	0,58	0,74	0,6
0,56	0,64	0,52	0,62	0,70	0,4
0,60	0,64	0,54	0,48	0,70	0,4
0,58	0,70	0,62	0,52	0,68	0,3
0,58	0,54	0,48	0,54	0,66	0,3

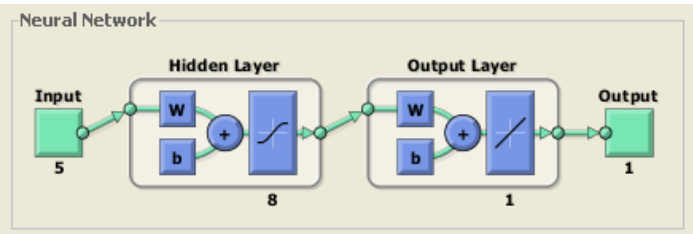

Рисунок 1 - Архітектура нейромережі

Рисунок 2 репрезентує залежність навчання нейромережі від числа епох. З рисунка видно, що мережа відносно швидко навчилась (за 5 епох). Після чого

похибка навчання прямувала до нуля. Це означає, що сформована матриця навчальних векторів є репрезентабельна.

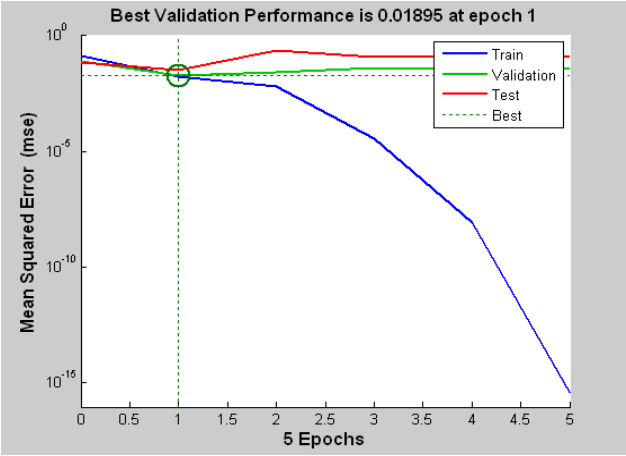

Рисунок 2 - Тренінг нейронної мережі

І на 3-му рисунку показано залежність вектора виходу навченої мережі від виходу експериментального тесту (див. табл. 2). Середньоквадратична похибка тесту становила до 10 %. У загальному такий результат можемо вважати за добрий.

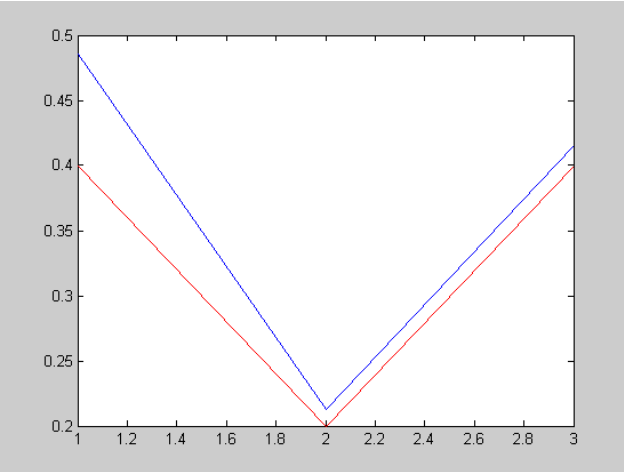

Рисунок 3. Тестування мережі

За результатами тренінгу та тестування мережі можемо зробити висновок про добрі результати тесту, які зведено в таблицю 2. Отже навчена нейронна мережа готова до виконання поставлених задач.

Таблиця 2 - Результати тесту мережі

Мат. (1)	Наук. (2)	Соц. (3)	Культ. (4)	Зад. вл. пот.(5)	Вихід (опит.)	Вихід (мережа)
0,52	0,66	0,54	0,51	0,65	0,4	0,48
0,51	0,39	0,42	0,59	0,56	0,2	0,21
0,51	0,56	0,49	0,58	0,68	0,4	0,42

Порівнюючи результати 6-го та 7-го вектор-стовпців, а також беручи до уваги рисунок 3 легко бачити достатньо прийнятну картину з точки зору

порівняння. Тепер мережі поставлено основне питання, відповідь на яке представлено в таблиці 3.

Таблиця 3 - Відповідь мережі

Мат. (1)	Наук. (2)	Соц. (3)	Культ. (4)	Зад. вл. пот.(5)	Вихід (мережа)
0,58	0,60	0,52	0,62	0,68	0,32

Таким чином, на підставі моделі динамічної соціальної системи одержано відповідь на основне запитання до мережі. Мережа дала *негативну* відповідь (у процентному співвідношенні ідею підтримало лише 32 %), яку ми з імовірністю 90 відсотків вважаємо за достовірну.

Висновки. **1**. Соціальні системи, у яких досліджуються різноманітні перехідні стани з урахуванням психологічних впливів кожного з індивідуумів один на одного, а також на систему в цілому, за умови введення в систему додаткових збурюючих впливів, доцільно розглядати як динамічні. **2**. Запропонований у роботі метод моделювання перехідних станів у динамічних соціальних системах, який ґрунтується на використанні апарата штучних нейронних мереж, що навчаються з супервізором, уможливлює аналіз соціально-психологічних процесів у згаданих системах без додаткових опитувань. **3**. За результатами комп'ютерної симуляції, яка здійснювалась шляхом дослідження соціально-психологічних процесів у елементарній навчальній структурі – студентській академічній групі, підтверджено достовірність моделі соціальної системи. Відхилення від опитувань було в межах 10 %, що на нашу думку є непоганим показником для моделювання нечітких множин.

Список використаних джерел

1. Д. Майерс. Социальная психология. – Санкт-Петербург.: Питер, 2013, – 800 с.
2. Чабан Г.В. Математичне моделювання соціологічних процесів у соціальних системах на основі апарата штучних нейронних мереж // Технічні вісті 2011/1(33), 2(34), – С. 64 – 66.
3. Зенкова Н.А. Моделирование на основе искусственных нейронных сетей как метод исследования в психологической науке // Вестник Тамбовского университета. Сер. Естественные и технические науки. Тамбов, 2009. – Т. 14. Вып. 3. – С. 577 – 590.
4. Куравский Л.С., Малых С.Б., Кравчук Т.Е., Кузнецова И.В., Семаго Н.Я. Методы классификации в психодиагностических исследованиях // Вопросы психологии, №1, 2006, – С. 157 – 168.
5. Осовский С. Нейронные сети для обработки информации. – М.: Финансы и статистика, 2002, – 344 с.

Отримано 31.10.2013 р.

УДК 159.98

Черкашин А. І. °

Харківський національний університет внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки

МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена визначенню поняття методологія у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях. Визначено, що методологія – це особливий напрямок знань про наукові знання, який містить аналіз чинників і основ наукового психолого-педагогічного пізнання.

Ключові слова: *методологія, психолого-педагогічні дослідження, особистість, наукові знання, принципи*

Статья посвящена определению понятия методология в современных психолого-педагогических исследованиях. Определено, что методология – это особое направление знаний о научных знаниях, содержащее анализ факторов и основ научного психолого-педагогического знания.

Ключевые слова: *методология, психолого-педагогические исследования, личность, научные знания, принципы*

The article is devoted to the definition of methodology in modern psychological and educational research. Determined that the methodology – a special area of knowledge about scientific knowledge, which includes an analysis of factors and scientific foundations of psychological and pedagogical knowledge.

Keywords: *methodology, psychological and pedagogical research, personality, scientific knowledge, principles*

Актуальність. Особливості підготовки та формування особистості працівників органів внутрішніх справ (далі – ОВС) у вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ) МВС України в сучасних умовах потребує відмови від уніфікованих підходів до організації навчально-виховного процесу. Виникає нагальна потреба у зміні парадигми професійної підготовки та виховання працівників ОВС у ВНЗ МВС України з урахуванням вимог вітчизняних та світових стандартів, світових тенденцій модернізації освіти у вищих навчальних закладах.

Психологія і педагогіка вищої школи використовує багато методів для описання психолого-педагогічних феноменів освітньо-виховного простору вищого навчального закладу. Відповідно при розробці конкретно-визначеної наукової проблеми завжди виникає необхідність у визначенні методологічних основ дослідження.

В нашому досліджені ми виходили з того, що формування особистості працівників ОВС у ВНЗ МВС України здійснюється з застосуванням системи знань отриманих в галузях психології, педагогіки та права. Відповідно, розгляд проблеми методологічного забезпечення формування особистості працівників ОВС у ВНЗ МВС України повинен здійснюватися на підставі сучасних фундаментальних досліджень функціонування навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України.

° © Черкашин А. І., 2013 р.

Проблемі дослідження методології підготовки фахівців у вищих навчальних закладах присвячені роботи О. А. Абдулліна, А. М. Алексюка, Б. Г. Ананьєва, Л. М. Балабанової, В. І. Барко, І. Д. Беха, О. О. Бодальова, С. М. Гусарова, О. В. Киричука, Н. В. Кузьміна, В. Т. Лісовського, С. Д. Максименка, Л. І. Мороз, В. І. Носкова, П. І. Підкасистого, В. О. Сластьоніна, В. О. Тюріною, О. І. Федоренко та ін.

Мета дослідження: визначити основні наукові підходи до визначення поняття методологія у дослідженні особистості майбутніх працівників органів внутрішніх справ.

***Виклад основного матеріалу*.** На думку І. А. Зязюна: «Сукупність ідей, теорій і підходів, які обираються як методологічні засади наукового пошуку, складає ту «призму», через яку і завдяки якій з'ясовується сутність об'єкта дослідження, моделюються уявлення про нього, здійснюється пошук засобів і умов удосконалення, ефективного розвитку».[8, с.41].

П. Я. Попковська зазначає, що у літературних джерелах зустрічаються різноманітні тлумачення понять «методологія»:

- як найбільш загальний (філософський) метод пізнання;
- як система методів, що використовується тією чи іншою наукою;
- як особлива галузь знань, що слугує своєрідним джерелом, звідки інші конкретні науки запозичують методи дослідження;
- як філософське вчення про методи пізнання і практики [14, с. 11].

Отже, з філософської точки зору автор розглядає методологію як вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, застосування принципів світогляду до процесу пізнання, духовної творчості і практики.

В. П. Андрущенко, В. С. Лутай визначають «філософію освіти», як « розв'язання проблем, що виникають на стику філософії з освітньою діяльністю» У цьому сенсі, автори розглядають роль філософії у становленні «принципово нових вихідних принципів і логіки субординації елементів світогляду, та засобів його формування » [1, с. 960] .

Досліджуючи методологію наукового дослідження С. Д. Максименко зазначає, що методологія, з одного боку, «розуміється як певна система методів, які застосовуються в процесі пізнання в рамках або іншої науки, тобто методологія розглядається як частина конкретної науки. З іншого боку, методологія виступає як сукупність основних філософських положень, які відображають первинні гносеологічні концепції формування й аналізу наукового знання» [10, с. 13]. В цьому визначенні автор підкреслює філософський характер методології.

Автор зазначає, що «галузь методологічних проблем полягає від методологічного арсеналу конкретних наукових досліджень до філософського осмислення як самих методів, так і знань, що отримуються за їх допомогою», наголошує на необхідності «відокремлення й розрізнення рівнів методології, що мають свою специфіку» [10, с. 13].

Більшість науковців розглядають методологію структурно на трьох рівнях.

Перший рівень – категоріальний рівень, тобто рівень спеціальних методологій, які розробляють й застосовують свої методи. Методологічна функція першого рівня полягає в визначенні загальних принципів пізнання,

найбільш загальних форм й законів руху мислення на шляху до визначення об'єктивної істини.

Другий рівень – методологія наукового пізнання. Характерною рисою цього рівня є те, що метод являється об'єктом спеціального вивчення. На цьому етапі, крім наукового методу, розглядаються об'єкт та предмет дослідження, методологічні принципи, шляхи пізнання (теоретичний та емпіричний), а також понятійно-категоріальний апарат.

Третій рівень – рівень теорії методів конкретних наук. Характерною рисою третього рівня є розробка та розвиток методології спеціального наукового дослідження.

Загалом сучасна методологія, як визначає В. В. Рибалка, виконує такі основні функції:

соціокультурну, оскільки вивчає сенс наукової діяльності та її взаємозв'язок з іншими видами діяльності з позицій практики, розвитку і надбань суспільства, його матеріальної та духовної культури, ступеня розвитку тощо;

орієнтовно-спрямовуючу, бо слугує основою вибору теоретичної та практичної діяльності;

стимулюючу, оскільки каталізує процес пізнання, критичне осмислення ідей, що функціонують у науці, стимулює культуру мислення, розширення світогляду і формування на цій основі творчої особистості науковця;

- організаційно-структурну, бо забезпечує організацію, структурування наукового знання, його синтезування шляхом розробки системи загальнонаукових принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій;

- евристичну, яка полягає в можливості використання, переносу за певних умов принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій однієї науки в інші науки;

- прогностичну, оскільки вона відіграє певну роль у розробці стратегії розвитку науки, в оцінці перспектив певного наукового напряму, теорії, школи, течії, на основі чого визначається найімовірніший шлях до отримання потрібного наукового результату;

- проективну, яка полягає у розробленні певних комплексних досліджень, в обґрунтуванні цільових програм тощо;

- інтерпретаційну, оскільки забезпечує філософську, світоглядну інтерпретацію отримуваних наукових даних;

- науково-дослідницьку, оскільки забезпечує визначення об'єкта і предмета наукової діяльності, їх співвідношення [4, 106-107].

Методологічний простір наукової психології В. В. Рибалка пропонує розглядати через сукупність таких щаблів[там само, с. 109]:

- онтопсихологічний щабель психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).

- практично-психологічний щабель розв'язання проблем особистості (практична психологія).

- психолого-прикладний щабель удосконалення, формування, проектування діяльності особистості (прикладна психологія).

- теоретико-психологічний щабель дослідження, пізнання закономірностей психіки, особистості (теоретична психологія).

- загальнонауково-психологічний щабель пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).

- філософсько-психологічний щабель пізнання особистості через найбільш абстрактні категорії, закони, світоглядні проблеми (філософська психологія).

На думку М. Й. Варія: « … така модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку. Вона виявляється в тому, що дозволяє здійснити послідовне сходження від конкретного до абстрактного, тобто від онтопсихологічного до філософсько-психологічного рівня і, навпаки, – сходження від абстрактного до конкретного, тобто у зворотному напрямі» [4, с. 109].

С. У. Гончаренко визначає поняття «методологія», як « одне з найбільш невизначених, багатозначних та суперечливих … В широкому розумінні її тлумачать, як систему принципів і способів побудови теоретичної і практичної діяльності, а також як вчення про цю систему [6, с. 498].

О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, О. В. Землянська пропонують наступне визначення методології: «Методологія це система категорій і принципів, які лежать в основі наукового знання і визначальних напрямів теоретичних і прикладних досліджень у певній галузі науки» [2, с.9].

Б. С. Волков, Н. В. Волкова, А. В. Губанов поняття «методологія» визначають, як «вчення про науковий метод пізнання і сукупність методів, які застосуються в науці, області знання; система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему» [5, с. 3].

М. В. Папуча розуміє методологію психології, як: «вчення про методи і принципи пізнання психічної реальності» [13, с. 500].

В Тлумачному словнику психологічних термінів в українській мові методологія психології розглядається, як «система принципів і способів організації і побудови теорії і практики окремих психологічних наук, їх галузей і всіх їх в цілому, а також вчення про цю систему» [3, с.110].

Таким чином, методологія психологічної науки визначається авторами як система принципів та методів дослідження, що має свої рівні, специфіку застосування та виконує певні функції в науковому дослідженні, що сприяє адекватному пізнанню.

В. І. Загвязинський, Р. Атаханов пропонують розглядати методологію педагогіки, як вчення про педагогічне знання, про процес його побудови, способи пояснення (створення концепції) і практичного застосування для перетворення або вдосконалення системи навчання і виховання [7, с. 40].

Основними положеннями методології педагогіки автори визначають:

а) вчення про структуру і функції педагогічного знання;

б) вихідні, ключові, фундаментальні педагогічні положення (теорії концепції, гіпотези), які мають загальнонауковий смисл;

в) вчення про логіку і методи педагогічного дослідження;

г) вчення про способи використання одержаних знань для вдосконалення практики.

І. М. Ситар, О. Л. Чорнобай зазначають, що в галузі юридичних знань «методологія будується не лише на загальній (філософській) методології. Вона лише запозичує основні поняття та категорії із загальної методології, певним чином моделюючи ситуацію, що стосується правових аспектів» [15, с. 11].

П. М. Рабінович під методологією юридичної науки розуміє:

- систему підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження;

- вчення (теорію) про їх використання при дослідженні державно-правових явищ [12, с. 168].

На думку Д. А. Керімова, методологія – явище, що об'єднує низку компонентів: світогляд та фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські категорії та закони, загальні та спеціальні наукові методи [9, с.46]. Отже, під методологією розуміється весь стратегічний комплекс досліджень, який використовується для пізнання юридичної дійсності.

Важливу методологічну роль в психолого-педагогічному дослідженні грають категорії діалектики – суть і явище; причина і наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність; зміст і форма; особливе і загальне та ін.

На думку П. І. Образцова діалектичні категорії служать надійним методологічним засобом педагога, що дає йому можливість глибоко проникати в складні проблеми навчання і виховання особистості майбутніх фахівців, але і творчо їх вирішувати.[11, с. 20].

Так, категорія є стійкою сукупністю всіх необхідних зв’язків, стосунків, сторін, які притаманні даному процесу, об’єкту. Явище ж – це висвітлення вказаних сторін процесу, взаємин між людьми на поверхні через конкретні прояви. Теза про багатопорядковий зміст – поступового переходу від явища до суті першого, потім другого і так далі порядку – має важливе методологічне значення. По відношенню до психології і педагогіки це означає, що:

– навіть у унікальному психолого-педагогічному досвіді містяться моменти, характерні для будь-якого досвіду організації освітнього процесу у ВНЗ;

– всякі загальні положення повинні підтверджуватися досвідом, знаходити в ньому живильне середовище;

– не має і не може бути рекомендацій, придатних на всі випадки життя.

На базі накопичених фактів емпіричне пізнання розвивається до рівня теоретичного узагальнення. Цей процес характеризується рухом від знання до все більш різностороннього; виробленням на основі первинних узагальнень певних моделей і ідей; поєднанням того, що відчувається, і раціонального, в ході якого враження, які відчуваються, і практичний досвід звільняються від всього випадкового і підіймаються до теоретичного рівня. Зрозуміло, що факти повинні розглядатися у конкретній історичній обстановці, в їх взаємозв’язку. За цієї умови вони будуть доказові.

Конкретні шляхи і способи збору, обробки, узагальнення і аналізу фактичного матеріалу визначаються законами наукової логіки, що є синтезом діалектичної і формальної логіки.

Важливі методологічні вимоги до дослідження психолого-педагогічних проблем витікають з основних законів діалектики, ядром якої є закон єдності і боротьби протилежностей, що виявляється через дію суперечностей. Існують різні види суперечностей: внутрішні і зовнішні, основні і похідні, головні і другорядні. Так, наприклад, підставою для класифікації суперечностей розвитку особистості служать внутрішні і зовнішні суперечності.

Закон переходу кількісних змін в якісні вимагає досліджувати будь-які психолого-педагогічні явища в єдності їх якісних і кількісних характеристик.

Кожна людина володіє невичерпною кількістю багато чисельних властивостей (якостей), які допускають порівняння їх властивостями інших людей. Як цілісна якісна визначеність людина – соціальна істота. Психіка людини володіє своєю якісною визначеністю. Проте сама психіка є різноякісною.

Закон заперечення як усунення старого та утвердження нового в процесі поступального розвитку, при якому зберігаються окремі сторони, елементи попереднього явища, процесу, постійно виявляється в житті людей. Кожен новий етап в розвитку особистості, групи є в строго філософському сенсі заперечення старого, але заперечення як момент прогресивного розвитку. Важливу роль в такому запереченні грає самовиховання самої особистості, активна робота педагога по формуванню особистості майбутнього фахівця.

Методологічна роль розглянутих законів діалектики виявляється в конкретному психолого-педагогічному дослідженні перш за все через діалектичну логіку. У концентрованому вигляді вимоги діалектичної логіки, всіх розглянутих законів діалектики зводяться до того, щоб вивчати предмет дослідження всебічно, в його розвитку, застосовувати при цьому практику як критерій істини, маючи на увазі, що остання завжди конкретна.

Узагальнюючи думку різних авторів про методологію наукового дослідження, слід зазначити, що методологія охоплює теорію і практику наукового дослідження і дозволяє отримувати новий науковий метод дослідження пізнання визначеної психічної реальності.

Висновки. Методологія сучасних психолого-педагогічних досліджень особистості майбутніх працівників органів внутрішніх справ розуміється в двох аспектах: або як виявлене в результаті рефлексії теорії пізнання розуміння методу як способу отримання наукового знання або як вчення про систему принципів, за допомогою яких у процесі теоретичного чи емпіричного дослідження перевіряються достовірність і надійність вихідних теоретичних уявлень про особистість та закономірностях її розвитку.

Таким чином, методологія сучасних психолого-педагогічних досліджень особистості майбутніх працівників ОВС являє собою особливу форму рефлексії, самоусвідомлення психологічної та педагогічної наук – особливий напрямок знань про наукові знання, який містить аналіз чинників і основ наукового психолого-педагогічного пізнання, передусім – філософсько-світоглядних, методів і способів організації пізнавальної діяльності та виявлення внутрішніх і зовнішніх детермінант процесу пізнання, його структури, критичне оцінювання отриманих науково-психологічних знань; визначення історично конкретних меж наукового пізнання психіки особистості за умови даного способу його існування.

Перспективним напрямком подальшого дослідження є визначення методологічних підходів формування особистості працівників ОВС, які навчаються у ВНЗ МВС України.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П., Лутай В. С. Філософія освіти / В. П. Андрущенко, В. С. Лутай// Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінко Інтер, 2008. – С.960–962.

2. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская: [Учебник] – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640.

3. Бродовська В. Й.,Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : Словник / В. Й. Бродовська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонко – 2-е видання. – К. : Видавництво «Професіонал», 2005. – 224 с.

4. Варій М. Й. Загальна психологія: [підр. для студ. вищ. навч. закл.]/М.Й. Варій - [3-тє вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
5. Волков Б. С. Методология и методы психологического исследования / Б. С. Волков , Н. В. Волкова, А. В.Губанов: [Учебное пособие для вузов] – [5-е узд., испр. и доп.] – М. : Академический проект; Трикста, 2006. – 352 с.
6. Гончаренко С. У. Методологія / С. У Гончаренко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінко Інтер, 2008. – С. 498–499.
7. Загвязинский В. И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: [Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / В. И. Загвязинский, Р. Атаханов. – [2-е изд., стер.] – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 208 с.
8. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: [монографія] / І. А. Зязюн. – Черкаси : Видавництво ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
9. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 3-е изд. – М. : СГА, 2003. – 521 с.
10. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури: [навчальний посібник для вищої школи] / С. Д. Максименко – К. : Наукова думка, 1998. – 216 с.
11. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования / П. И. Образцов. – СПб. : Питер, 2004. –268 с.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: [навчальний посібник] / П. М. Рабінович. – [вид. 5-те, зі змін]. – К. : Атака, 2001.– 176 с.
13. Папуча М. В. Методологія психології / М. В. Папуча// Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінко Інтер, 2008. – С. 500–501.
14. Попковская П.Я. Методология научных исследований: [курс лекций] / П. Я. Попковская. – Мн. : ООО Информпресс, 2002.– 176 с.
15. Ситар І. М. Методологічні основи порівняльного правознавства: [навчально-методичний посібник] / І. М. Ситар, О. Л. Чорнобай. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 72 с.

Отримано 31.10.2013 р.

УДК 316.6 : 316.454.52

Якушик С. В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут післядипломної освіти, студент

«ТРОЛИНГ» ЯК СПЕЦИФИЧНА ФОРМА СПІЛКУВАННЯ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ МЕРЕЖІ ШНТЕРНЕТ

У статті розглянуто проблеми спілкування у комунікаційному просторі мережі Інтернет, а також приділено значну увагу особливій його формі - «троллінгу». Розглянуті основні причини виникнення та описані форми вищезгаданого явища.

Ключові слова: *комунікаційне середовище, віртуальна реальність, Інтернет, віртуальне спілкування, троллінг.*

В статье рассмотрены проблемы общения в коммуникационном пространстве сети Интернет, а также уделено значительное внимание особенной его форме – «троллингу». Рассмотрены основные причины возникновения и описаны формы вышеупомянутого явления.

Ключевые слова: *коммуникационная среда, виртуальная реальность, Интернет, виртуальное общение, троллинг*

° © Якушик С. В., 2013 р.

The article is dedicated to the problem of a Web chat and communication networking, as well, special emphasize was given to it specific form –"trolling". Main causes of occurrence of the mentioned above were rewieved and forms described.

Keywords: *communication networking, virtual reality, Internet, Web chat, trolling*

Актуальність теми. Стрімкий розвиток комунікативних технологій в кінці XX на початку XXI ст. призвів до появи нових форм соціальної взаємодії, особливо це стосується мережі Інтернет. На сьогоднішній день комунікаційне середовище мережі Інтернет ми сміливо можемо назвати унікальним віртуальним соціокультурним простором, який функціонує за своїми власними законами, що є не тільки похідними, а й близькими до законів світу предметного, але не тотожними з ними. Важливим моментом слід зазначити, що унікальність даного середовища дала змогу утворення нових форм людської діяльності, насамперед особливих форм спілкування, однією з яких є «троллінг». Як і в реальному світі проблема спілкування в Інтернеті лежить в межах міжособистісної взаємодії, тому доцільним буде розглянути деякі особливості самоідентифікації та самопрезентації в віртуальному просторі, а також звернути увагу на саме поняття віртуальної реальності, як середовища в якому ця взаємодія відбувається. Варто зазначити, що при огляді літератури, нами було виявлено, що дана проблематика вивчена недостатньо і подальший розгляд цього питання має бути продовжено.

Метою даної статті є висвітлення такого аспекту віртуального спілкування як «троллінг», виявлення основних причин його появи та основні ризики такої форми спілкування.

Якщо проблемою віртуального спілкування на сьогоднішній день займаються досить активно як вітчизняні вчені, так і світова наукова спільнота в цілому, і серед них варто зазначити таких науковців як: Смишляєва К. В., Виноградова Т. Ю., Силаєва В. Л., Попов Д. С. та інші, Х[1;2;3;4;5;]їх внесок у розуміння природи спілкування у віртуальному просторі для нашого дослідження є надзвичайно важливим, проте безпосередньо проблематика нашої статті як на території України, так і в країнах Східної Європи розглянута досить слабо. В поле зору науковців феномен «троллінгу» потрапив відносно недавно. Першою, хто звернув на нього увагу як на предмет дослідження стала Джудіт Донат, яка в 1998 році описала цей феномен у своїй праці «Ідентичність та вигадка у віртуальному товаристві». Також варто згадати таких дослідників як Джонатан Бишоп, Карен Браун, Маргарет Джексон та інших.[7;8;9;10;11]

Така диспропорція у науковій літературі пояснюється перш за все необхідністю вивчення того чи іншого явища, так в країнах Західної Європи та США Інтернет як загальнодоступний засіб комунікації набув поширення серед значних мас населення раніше ніж в Україні, а, отже, і з основними проблемами пов'язаними з ним в тих країнах зіткнулися раніше. «Троллінг» не тільки як специфічна форма спілкування, а й як форма антисоціальної поведінки у найжорсткіших його проявах встав у центрі наукової і суспільної дискусії після ряду спроб самогубств вчинених підлітками, серед яких були і вдалі, які були ним спричинені на території Сполучених Штатів в кінці 90-х років XX ст.. Схожі випадки були зафіксовані на території Великобританії, Франції, Німеччина, Японії та в ряді інших країн. [8]

Троллінг – вид віртуального спілкування з порушенням етики мережевої взаємодії з ціллю нагнітання конфліктних ситуацій шляхом розміщення образливих повідомлень у різних Інтернет спільнотах.

Для того, щоб розкрити проблематику «троллінгу» нам потрібно розглянути особливості спілкування в віртуальному просторі вцілому та умови в яких воно безпосередньо здійснюється, тобто провести аналіз середовища мережі Інтернет, виявити закономірності, котрі сприяють існуванню досліджуваного явища.

Перш за все слід наголосити на такій особливості віртуальної реальності як її проективність, тобто віртуальна реальність існує доти, доки є індивіди які в ній взаємодіють, можна навіть сказати існують в ній у вигляді персонажів. Оскільки середовище віртуальної реальності є похідним від предметної реальності, але залежить не від неї, а від свідомості людей, які з нею взаємодіють, то й закони існування в ній є обумовленими не об'єктно-матеріально, а предметно-символічно. Таким чином, можна сказати, що індивід-користувач у мережі Інтернет сам приймає безпосередню участь у побудові простору «навколо» себе і вступаючи у взаємодію з іншими користувачами створює середовище – віртуальну реальність, на основі певного «договору», наповнюючи її образами і символами «реального» світу, константної реальності. Все це дозволяє віртуальній реальності будувати власні закономірності простору, часу і т.д.[11]

Наступною важливою складовою є характеристики комунікаційного середовища Інтернет які і породжують основні відмінності між спілкуванням у мережі і спілкуванням у реальному світі:[8;10]

1. Анонімність комунікації у віртуальному просторі;
2. Побудований за принципом гіпертексту віртуальний простір надає можливість "гри" з ролями і побудови множинного "Я " в Інтернеті;
3. Єдиний спосіб існування особистості у віртуальності - це самопрезентація;
4. Віртуальний простір пропонує людині максимум можливостей для будь-якого роду конструювання (як ЗМІ - в конструюванні новин, як засіб комунікації - в конструюванні адресата повідомлення, як спільнота - в конструюванні норм взаємодії і т.д.); в силу втрати соціальних орієнтирів зростає необхідність конструювання соціальних відносин і власної ідентичності;
5. Обмежений сенсорний досвід, тілесна не представленість суб'єктів спілкування;
6. Зміни часу і простору: ліквідація просторових кордонів, формування іншого уявлення про одночасність і просторову близькість співрозмовника;
7. Надзвичайно широка можливість пошуку нового співрозмовника (немає необхідності утримувати увагу одного співрозмовника - тому що в будь-який момент можна знайти нового);
8. Феномен «постійної фіксації» - можливість постійно фіксувати весь хід спілкування;
9. «Нова усність». Спілкування в Інтернеті (особливо в чатах) протікає на перший погляд у письмовій формі, але при більш пильному розгляді виявляється, що мова, яку ми «чуємо» у чаті, слова, які ми там «говоримо» - це не лист, а усне мовлення парадоксальним чином вимовлене пальцями;

10. Особливі психологічні феномени: альтернативні і «дрімотні» світи, відчуття «чорної діри», ефект присутності.

Враховуючи написане вище ми можемо зробити попередній висновок, що спілкування у віртуальному просторі мережі Інтернет формується не на рівні базових психічних процесах, оскільки сенсорна складова у більшості випадків відсутня повністю, а на рівні проекції особистості та індивідуальності конкретного індивіда за допомогою створених ним віртуальних квазіособистостей – персонажів. Таким чином у аспекті соціального пізнання на перший план виходить самопрезентація, що означає - спілкування у віртуальному просторі завжди починається з суб'єктно-об'єктного типу, оскільки один зі співрозмовників отримує контрольовану інформаціє про іншого, без змоги її перевірити. В подальшому, аналізуючи хід розмови, розширюючи знання про співрозмовника, спілкування переходить на стадію суб'єктно-суб'єктного спілкування.[9] Факт самопрезентації у віртуальному просторі є надзвичайно важливим, оскільки конструювання віртуальної квазіособистості є головною умовою побудови комунікації з іншими людьми у медіа середовищі мережі Інтернет, вона є головною умовою прийняття індивіда у ту чи іншу віртуальну спільноту, демонструє готовність приймати існуючі там правила. Як основні елементами самопрезентації ми можемо виділити наступні:

- Нікнейм або логін. Першим елементом самопрезентації у віртуальності є нікнейм (логін, нік) – це слово або словосполучення, яке замінює реальне ім'я користувача. При виборі ніку користувач керується основним моментом – питанням самоідентифікація. Так деякі користувачі як логін використовують власне ім'я, інші ж використовують слова, які мають створити перше уявлення про їхні особистісні риси, інтереси, ідентифікації з певними соціальними групами і т.д. [11]

- Аватар. Різноманітність форм віртуальної комунікації створює свої правила наявності чи відсутності аватару. Аватар – це графічне представлення користувача, його alter ego, що за свою ціль ставить візуально представити індивіда у віртуальному просторі. Обираючи аватар, частіше за все, люди намагаються донести до інших певні риси своєю особистості, створити у співрозмовника найбільш коректне уявлення по свій внутрішній світ, про своє ідеальне Я. Не слід забувати, що Я ідеальне інколи кардинально відрізняється від Я реального, не кажучи вже про фізичні характеристики. В залежності від ресурсу де розміщується аватар він може бути як довільною картинкою, наприклад зображення відомої особистості, тварин, рослин, неживих предметів, так і власним фото зображення користувача (сайти знайомств і т.д.).[11]

- Профіль. На більшості Інтернет ресурсів є профіль користувача, де індивід позначає особисті дані за своїм бажанням, такі як вік, стать, соціальний статус, місце проживання і т.д. Саме інформація у профілі і є основним джерелом соціального пізнання у віртуальній реальності, оскільки перевірити таку інформацію не можливо, співрозмовник може прийняти її або ж залишити під сумнівом. Інколи під час конструювання свого Інтернет-персонажа людина свідомо замовчує або надає невірну інформацію. Перш за все це вік, особливо це стосується підлітків, які його завищують. Далі йде статева та гендерна ідентифікація. Нерідко користувачі у своїх профілях позначають протилежну стать, за нашими спостереженнями найчастіше це стосується жінок. Також слід

згадати про фізичні параметри, які інколи або замовчуються або ж надаються не вірними.[11]

Таким чином ми розглянули як особливості середовища Інтернет спілкування, так і особливості самого спілкування у віртуальному просторі, що дозволяє далі більш розкрито і ґрунтовно розглянути безпосередньо проблему «троллінгу».

Етимологія поняття «тролінг» походить від англійського «Troll», виду риболовлі на живця, що дає досить точну характеристику механізму взаємодії користувача тролінгу з іншими персонажами у віртуальному просторі. Пізніше персонажів, які активно використовували «троллінг» як єдиний спосіб комунікації почали називати «тролями», що є співзвучним з назвою персонажів германського фольклору і на думку користувачів Інтернету найчіткіше відображає їх сутність. [7]

Як і процес спілкування в цілому «троллінг» має ряд характерних особливостей і градацій, що зумовлює нас розглядати його не як цілісний однорідний процес, але як різні його варіації об’єднані деякими спільними характеристиками.

Перш за все, для троллінгу характерне суб’єкт-об’єктне спілкування, де сам «троль» виступає у якості суб’єкта, а його співрозмовник, відповідно, у якості об’єкта. Виходячи з цього положення ми зробили наступний висновок, що користувач «троллінгу» деперсоналізує співрозмовника, зводячи зворотній зв'язок до рівня очікуваних реакцій. Якщо об’єкт ігнорує сам процес «троллінгу» або його реакції не відповідають очікуванням «троля», процес припиняється, і починається пошук нового об’єкту. [7;8]

Наступною складовою характерною для троллінгу є емоційна. На відміну від константної реальності, де ми можемо сприймати реакції іншої людини, відстежувати зміну її настрою, то у просторі віртуальному це робити складніше. Так, широко використовуються смайли, знаки пунктуації, картинки, які вставляють в текст і мають конкретизувати його емоційну складову, проте, сам текст, підбір слів, наявність граматичних і орфографічних помилок, його об’єм і т.д. набагато краще демонструю емоційний стан автора в момент написання повідомлення. Тому бажаним результатом будь якого акту «троллінгу» є виведення співрозмовники чи групи співрозмовників з емоційної рівноваги, спричинення конфліктних ситуацій у групі, введення іншої людини в стан афекту. [9]

Останній момент характерний для «троллінгу» - це антисоціальна поведінка, порушення норм і правил комунікації у конкретно взятій Інтернет-спільноті, таких як образи, написання повідомлень які не стосуються теми обговорення (флуд), розпалювання конфліктів між різними членами групи на основі ціннісних орієнтирів та ідейних засад (у віртуальному просторі такі конфлікти отримали назву холівар, від англійського «holly war» священна війна).

Відповідно до місця і форми «троллінгу» виділяють декілька його підтипів.

Перший – це «троллінг» основною метою якого є просто акт схожий з вандалізмом за формою і спрямованістю. У Інтернет середовищі він отримав назву «товстий троллінг», основною його характеристикою є ряд образливих коментарів, зображень чи звукових ефектів, які не несуть ніякого змістового наповнення й покликані просто викликати негативні емоції у інших користувачів. У представників цієї форми спілкування частіше всього відсутня самопрезентація, нік є просто набором символів, аватар відсутній, або ж має зображення

аморального змісту. Основним місцем де він відбувається є чати та соціальні мережі. За великим рахунком ніякої небезпеки для оточуючих він не несе, таких користувачів відразу відправляють до чорного списку. [7;11]

Другий тип «троллінгу» в англомовному середовищі отримав назву «Internrt bulling». Він характеризується надзвичайною агресивністю по відношенню до обраного об'єкту і на відміну від попереднього типу є досить небезпечним, оскільки часто стирає межі між константною і віртуальною реальностями. Даний тип «тролів» мають чітку самоідентифікацію, а отже і яскраво виражену самопрезентацію у тій спільноті, яку вони обрали. Характерними рисами для цього типу є чітко промальований образ і активна взаємодія з «публікою». Вони не можуть існувати поза своєю ін-групою, з якою вони себе ідентифікують і в якій шукають підтримку. Їхні нікнейми й аватари чітко характеризують їх по-перше, як вхожого члена певною групи, а по-друге, як «троля». Таким чином, за допомогою одного персонажу вони виконують відразу дві соціальні ролі. Об'єктом тролінгу зазвичай обирається представник аут-групи, або людина, котра якимось чином аут-групу підтримала. Головним засобом обирають текстові та візуальні повідомлення, які несуть агресивний характер і досить часто включаються в себе погрози та приниження гідності співрозмовника. Чітко сформульованого розуміння бажаної реакції у таких «тролів» немає, як і попередній тип вони здійснюють даний тип активності заради самої активності, а також закріплення свого статусу у ін-групі. Саме тому вони намагаються включити у процес комунікації представників власної спільноти, якщо їм це не вдається, вони втрачають повний інтерес до об'єкту. Яскравим прикладом такого типу Інтернет комунікації можна вважати ситуацію, яка мала місце у Живому Журналі. Одна з користувачів виклала там фотографії свого однорічного сина, що є непоодинокою практикою. Згодом під фотографією з'явилися коментарі образливого змісту, пов'язаного з національністю дитини, а також з позицією користувача як зрадниці батьківщини. Цей коментар підтримали й інші користувачі, що призвело до шквалу агресивних відгуків, котрі перейшли у погрози. Через деякий час погрози вийшли за межі Інтернету й почали надходити на електронну пошту, лунати по телефону. Результатом стало те, що користувачка боячись за власне життя і життя дитини змінила місце проживання. Така форма «троллінгу» широко поширено серед підлітків, особливо у країнах Західної Європи та США. Результатом чого є декілька сотень спроб здійснити суїцид, частина з яких є вдалими, щорічно. Варто зазначити, що значна ступінь свободи, відсутність зовнішніх контролюючих факторів та потреба у самоідентифікації спричиняють ефект вседозволеності і безкарності у віртуальному просторі, підвищують ступінь зараженості і відкритості до навіювання. Враховуючи вище написане ми прийшли до висновку, що друга модель троллінгу є найбільш небезпечною.[7]

Останній, третій тип «тролінгу» можна назвати «тонким». Важливою складовою якого є продумана, структурована самопрезентація та виважений вибір об'єкта комунікації. Місцем для спілкування такі «тролі» обирають частіше всього форуми або соціальні мережі (твітер, живий журнал і т.д.). Процес «троллінгу» для них не є самоціллю, тому в межах спільноти вони використовують як суб'єкт-суб'єктне спілкування з іншими користувачами, так і суб'єкт-об'єктне підчас «троллінгу». Основною характеристикою таких користувачів є яскраво підкреслена індивідуальність. По-перше, обираючи місце

комунікації вони керуються власними інтересами і вподобаннями. Таким чином спілкування з іншими для них першочерговим. По-друге, вони мають чітко сформований образ який вони проектують у Інтернет, найчастіше він не пов'язаний з їхньою реальної особистістю і має універсальне застосування. По-третє, вони виконують декілька соціальних ролей не зациклюючись на одній ін.-групі, що дозволяє їм розширювати сферу впливу і спілкування. Об'єкт «троллінгу» зазвичай обирається ситуативно, під час звичайного процесу спілкування, таким чином «троль» може одночасно проводити і суб'єкт-суб'єктну модель спілкування і суб'єкт-об'єктну. [13] На відміну від попередніх видів «троллінгу» спілкування з об'єктом відбувається без прямих образ і погроз, тому на перший погляд порушень норм і правил спілкування не відбувається. Механізм за допомогою якого відбувається досягнення головної мети самого процесу, порушення емоційної рівноваги співрозмовника є більш складним і делікатним. По-перше, використовуються слова самого об'єкту, фрази, картинки чи будь який інший матеріал, який об'єкт залишив у вигляді повідомлень. Так, критика йде не у бік самого об'єкту, а прив'язується до його слів, якихось хибних суджень, помилок, що по великому рахунку не від'ємна пов'язано з об'єктом. По-друге, надмірна іронія чи саркастичні вислови, які плутають об'єкт, створюють ілюзію підтримки, особливо під час активних дискусій. Тому об'єкт сам себе залишає в «дурнях». По-третє, залишення нейтрального на перший погляд повідомлення, яке часто має подвійне дно і стає причиною суперечок. Таким чином, «тонкий троллінг» відбувається за опосередкованої дії «троля», в той час, як основну активність проявляють самі об'єкти. Надзвичайно часто адміністрація ресурсів карає саме їх, в той час як сам винуватець ситуації залишається без покарання. [7;8;10;11]

Саме цей вид «троллінгу» в останні роки вийшов за межі особистісного чи групового спілкування в мережі Інтернет і став частиною культурного і політичного процесу. Так, в сучасній політиці не рідкісним є явище, коли політик, політолог чи просто суспільний діяч на власних Інтернет сторінках залишає певну інформацію, власну думку щодо якоїсь події, навколо якої підіймаються активні дебати інших Інтернет користувачів. Або якийсь коментар до новини невідомого користувача здійснює той самий ефект.[14]

Механізм «троллінгу» поступово залишає віртуальний простір і все частіше зустрічається у реальному житті, яскравим свідченням цьому ми можемо вважати рух «Фемен», провокативні дії учасниць якого дуже нагадують елементи мережевого «троллінгу».

Висновки: отже, віртуальний простір мережі Інтернет відкриває користувачам широкі можливості для спілкування, обміну інформацією та інших форм соціальної взаємодії, проте, серед позитивних моментів в ньому можна зіткнутися і з досить травматичними, такими як феномен «троллінгу». У статті було розкрито основні форми цього явища, висвітленні причини його виникнення та механізми дії, що має не тільки наукову цінність, а й практичну.

Список використаних джерел

1. .Виноградова Т.Ю. Специфика общения в Интернете [Электронный ресурс]: (Русская и сопоставительная филология: Лингво культурологический аспект) /Т.Ю. Виноградова – К.: 2004.– С. 63–67. Режим доступа: http://www.philology.ru/linguistics1/vinogradova_t–04.htm

2. Кириченко Е.А., Ярута А. Г. Особенности интернет–коммуникации, как новой формы социализации в современном обществе [Электронный ресурс]:/ Е.А. Кириченко, А.Г. Ярута. – Режим доступа: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/24615/1/Kyrychenko.pdf 117
3. Леонтович О. А. Проблемы виртуального общения/ О. А. Леонтович; Волгоградский государственный педагогический университет.[Электронный ресурс] IREX, RSEP1994; TEP 2000 – Режим доступа: http://www.irex.ru/press/pub/polemika/07/leo/
4. Попов Д.С. Молодые Интернет–пользователи: противоречия становления ценностей образа жизни: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.06/ Попов Дмитрий Сергеевич; Уральс. госуд. пед. ун–т. – Е.:, 2009. – 22 с.
5. СилаеваВ.Л. Интернет как социальный феномен/ Силаева Виктория Леонидовна// СОЦИС. 2008– No11. – С. 101–107.
6. Смышляева Е. В. Социально–педагогические условия организации виртуального общения молодежи: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Смышляева Екатерина Васильевна. – К.: 2009. – 21с.
7. Bishop J. The Psychology of Trolling and Lurking: The Role of Defriending and Gamication for Increasing Participation in Online Communities Using Seductive Narratives. 2010/ http://www.crocels.com/information/examining-the-concepts-issues-and-implications-of-internet-trolling/
8.Bishop J. The Psychology of Trolling and Lurking: The Role of Defriending and Gamification for Increasing Participation in Online Communities Using Seductive Narratives. 2008/ http://ru.scribd.com/doc/100147679/The-Psychology-of-Trolling-and-Lurking-The-Role-of-Defriending-and-Gamification-for-Increasing-Participation-in-Online-Communities-Using-Seductive-Na
9. Bishop J. Using genre theory to understand Internet trolling in various online communities: Representations of Wales in transgressive humour on the World 2009/ http://ru.scribd.com/doc/100160709/Using-genre-theory-to-understand-Internet-trolling-in-various-online-communities-Representations-of-Wales-in-transgressive-humour-on-the-World-Wide-W
10. Karen Brown, Margaret Jackson & Wanda Cassidy. Cyber-bullying: Developing policy to direct responses that are equitable and effective in addressing this special for mof bullying. 2006/ http://umanitoba.ca/publications/cjeap/articles/brown_jackson_cassidy.html
11. Donath, J. Identity and deception in the virtual community. http://judith.www.media.mit.edu/Judith/Identity.html.1997.. 1997
12. Mark Poster. Information Please: Culture and Politics in the Age of Digital Machines. http://books?id=ut5WAbkxLi4C&pg=PA156&redir_esc=y#v=onepage&q&f=fals
13. Suler J. Identity management in cyberspace. http://www.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage.html.
14. Sempsey J. The psycho-social aspects of multi-user dimensions in cyberspace: a review of the literature. http://www.netaxs.com/~jamesii/mud.html.1997.. 1997..

Отримано 08.11.2013 р.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 37.018.53(477)

Віннічук Н.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кафедра педагогіки, аспірант

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В УКРАЇНІ ІІ ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто діяльність наукових товариств, бібліотек та недільних шкіл в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *недільна школа, громадська бібліотека, освіта дорослих*

В статье рассмотрена деятельность научных обществ, библиотек и воскресных школ в Украине в конце XIX - начале XX в.

Ключевые слова: *воскресная школа, публичная библиотека, образование взрослых*

The article deals with the activity of scientific societies, libraries, and Sunday schools in Ukraine in late XIX - early XX century.

Key words: *Sunday school, public Library, adult Education*

Актуальність. Друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст. займає особливе місце в історії України взагалі та в історії освіти зокрема, адже у цей час розвивалася демократична педагогічна теорія та практика. Критичне осмислення нашого минулого має для сучасної парадигми освіти важливе культурне, наукове та практичне значення. Вивчення інтелектуальної спадщини дозволяє покращити сучасні умови освіти та виховання людини з новими поглядами на життя, людини творчої, ініціативної та вільної.

Метою статті є аналіз характерних форм організації освіти дорослих наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

У XVIII ст. здійснюється перехід до загальнодержавної системи народної освіти Російської імперії, активна розбудова якої протягом ХІХ ст. відчутно позначилася і на розвитку освітньої справи в Україні. У ХІХ ст. в Україні виникають середні навчальні заклади, університети і спеціалізовані вищі навчальні заклади, формуються наукові школи. Розвиток різних форм позашкільної освіти дорослого населення, що стихійно виникали у ХІХ ст., потребував теоретичного осмислення. Основою для формування перших дидактичних ідей послужила діяльність недільних загальноосвітніх шкіл для навчання дорослих, виникнення яких пов'язано з іменами таких відомих педагогів, як К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. І. Пирогов, В. Я. Стоюнін, В. І. Чарнолуський та ін. [1, 14–16]. Створення вищих навчальних закладів сприяло пробудженню інтересу до освіти дорослих та зародженню теоретичних засад її розвитку в Україні.

У другій половині ХІХ ст. у російському суспільстві все гостріше постає проблема поширення грамотності й освіти в народі. Початком бурхливого діалогу

° © Віннічук Н.В., 2013 р.

про проблеми демократизації та гуманізації освіти послужила стаття М. І. Пирогова «Питання життя» в «Морському збірнику» № 8 за 1856 рік. Автор виступив на захист загальнолюдської місії освіти, вимагаючи розширення й загальної доступності гуманітарної, загальної освіти, протестуючи проти панування односторонньої, вузькоспеціалізованої, станової підготовки, обстоюючи право на соціально й культурно спрямовану освіту, широкий світогляд, критичне мислення, загальну доступність навчання [2, с. 83]. Стаття мала великий резонанс у суспільстві. Вона започаткувала обговорення питань освіти в новій суспільній ситуації, яка ознаменувала закінчення миколаївської епохи і початок соціальних реформ. Критикуючи станово-кріпосну систему освіти, що існувала в Росії, М. І. Пирогов розробив принципи нової школи, зокрема: системність, послідовність у навчанні, наочність, спадкоємність між етапами навчання дитини в школі, завершеність освіти в умовах упровадження ступеневої освіти, виокремлення рівнів освіти. Так з'явилася ідея створення шкіл для дорослих. Педагогічна справа, на думку М. І. Пирогова, – це той вид мистецтва, якого треба вчитися в інших, а не розраховувати лише на себе [1, с. 17]. Саме М. І. Пирогов відіграв значну роль в освітньому русі в Україні, зокрема, в становленні освіти дорослих. З його ініціативи в Києві відкрились педагогічні курси для народних учителів. Ознайомившись із західноєвропейським досвідом організації додаткових вищих народних шкіл для дорослих у Данії та Німеччині, відвідавши недільні школи у Дерпті, М. І. Пирогов 11 жовтня 1859 р. відкрив у Києві першу в Росії недільну безкоштовну школу для дітей, підлітків і неписьменних. 25 жовтня 1859 р. була відкрита друга чоловіча недільна школа в приміщенні приходського училища. До кінця 1860 р. в Києві було відкрито сім недільних шкіл. М. І. Пирогов високо оцінив результати діяльності перших київських недільних шкіл та визнав їх популярність серед народу. За прикладом київських шкіл почали відкриватися школи і в інших регіонах України та Росії - у Москві, Петербурзі та інших містах [3, с. 18] На початку 60-х років XIX ст. такі школи діяли вже в 53 губерніях, їх налічувалось 316 у Київському, Одеському, Харківському округах та Сибіру [4, с. 84]. Кількість таких шкіл у Росії до 1862 р. досягла 3000 [5, с. 300] У січні 1860 р. розпочалось навчання в першій жіночій школі при жіночій гімназії. Протягом 1859–1860 рр. почали працювати 65 шкіл у містах і селах України [6, с. 18]. Недільні школи були відкриті в Полтаві, Чернігові, Ніжині, Харкові, Керчі, Сімферополі.

Недільні школа були нетрадиційними навчальними закладами, навчання в яких відбувалося раз на тиждень – у неділю або у святкові дні. Контингент становили учні віком від 10 до 20 років, навчання тривало від 11 - ої до 14-ої години. У недільних школах уперше було запроваджено новий звуковий спосіб навчання грамоти за методом Золотова, суть якого полягала у поділі слова на складові частини – літери. Його автор заклав основи для аналітико-синтетичного методу навчання грамоти [7, с. 22–23]. У недільних школах застосовувався і метод одеського педагога Горбинського, який ґрунтувався на виконанні вправ із поділу слова на складові елементи [7, с. 23]. Особливістю цих шкіл була безплатна робота викладачів. Недільні школи не мали визначених засобів для діяльності, приміщень для занять, стабільного викладацького персоналу, навіть визначених учнів. Внутрішня організація цих шкіл будувалася на принципах гуманності; особлива увага приділялася стосункам між учителями й учнями.

Характерними ознаками недільних шкіл були: вільне викладання, розробка авторських навчальних програм, вибір навчальних посібників [7, с. 24]. Недільні школи задовольняли освітні запити населення в альтернативній формі, відмінній від державних шкіл, сприяли задоволенню суспільної потреби не тільки навчатися, а й вчити; були першим виявом масової додаткової початкової освіти [3, с. 19]. Низка офіційних правил щодо діяльності недільних шкіл перетворила їх в елементарні школи грамоти. Це суперечило реалізації першочергової ідеї громадськості – використання шкіл як інструменту розвитку особи й суспільства, адаптації простого народу до соціальних та економічних умов життя [3, с. 19–23].

Педагогічна громада вбачала в недільних школах культурне середовище, необхідне для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього та культурного потенціалу дорослого населення. При цьому значна увага приділялася тим, хто навчав дорослих – учителям. Навчання вчителів, які працювали в недільних школах, є прообразом системи освіти дорослих. Проте в діяльності недільних шкіл влада вбачала ефективний засіб небажаного зростання національної самосвідомості населення [3, с. 19]. В офіційних документах, у яких відображалися результати контролю за діяльністю недільних шкіл, зазначалося, що «під приводом поширення в народі грамотності окремі злочинні люди мали намір розвивати шкідливе навчання, ідеї, що обурюють, змінювати сутність понять про право, власність і безвір'я» [3, с. 13–14]. У червні 1862 р. після численних доносів про те, що в позашкільних закладах ведеться антидержавна пропаганда, було закрито всі недільні школи, народні бібліотеки-читальні, заборонено народні читання та публічні лекції в різних містах і регіонах України.

Тривогу за долю недавно створених шкіл для дорослих висловив у статті відомий педагог, керівник однієї з недільних шкіл В. І. Водовозов: «Невже загинуть недільні школи?» [8, с. 89–104]. У цій статті він увів у науковий обіг поняття «засоби навчання», що сприяють «пробудженню самостійних думок» [8, с. 302]. П. Ф. Каптерєв писав, що нова російська педагогіка вступила в боротьбу з однобічністю державної педагогіки. Проти основного догмату державної педагогіки, суть якого полягала у вихованні слухняного вірнопідданого, нова педагогіка висунула інше положення: виховання й освіта за своєю суттю повинні бути загальнолюдськими [9, с. 57].

У 1871 р., за повідомленням Є. М. Мединського, була видана інструкція для інспекторів народних училищ із вказівкою необхідності влаштування при училищах недільних і вечірніх занять із дорослими. Що стосується фінансування, то згідно з інструкцією, міста й земства асигнували на заняття з дорослими значні суми з коштів міського самоврядування [10, с. 243–244]. Досвід поширення знань, апробований на прикладі недільних шкіл України, впливав на заклади дорослих в інших регіонах імперії [6, с. 19].

З 1884 р. до організації недільних шкіл долучається духовенство, а з 1891 р. всі недільні школи підпорядковуються цьому відомству за згодою Міністерства народної освіти (щоправда, через декілька років цей циркуляр утратив чинність) [1, с. 20] Пізніше, у 1896 р., на Всеросійській промисловій виставці в Нижньому Новгороді було відкрито особливий відділ недільних шкіл, яким стала завідувати ветеран цієї справи Х. Д. Алчевська [11, с. 258].

Просвітителі, як тоді називали освічених людей, володіли знаннями з багатьох галузей знань в їх єдності та «поєднували науку не тільки з практикою,

але й із соціологією й політикою... незмінно втягувалися в громадське життя в самих різних її сферах» [12, с. 259]. Середина 50-х років XIX ст. ознаменувалася зародженням у Російській імперії громадської педагогічної преси. У 1857 р. виходять педагогічні періодичні видання «Журнал для виховання» (з 1860 р. воно отримало назву «Виховання») і «Російський педагогічний вісник», на початку 60-х років XIX ст. починають видаватися педагогічний журнал Л .М. Толстого «Ясна поляна» та щомісячник «Педагогічна збірка». Велику популярність здобуває журнал «Вчитель» (1861–1870), співробітниками якого були відомі публіцисти–педагоги В. І. Водовозов, В. П. Острогорський та ін. [1, с. 14].

Важливим джерелом поширення знань ставали бібліотеки. У створенні мережі народних бібліотек значну роль відіграла культурно-благодійна діяльність просвітницьких та економічних кооперативів, земських організацій, товариств грамотності й самоосвіти, приватних осіб. Петербурзький комітет грамотності протягом 1861-1895 рр. розіслав по імперії для громадських бібліотек близько 1 млн. 300 тис. книг і видав (з 1890 р.) 1 947 600 книг [13, с. 86–89]. Громадську бібліотечну справу в Російськійімперії було розпочато ще за Петра І, коли було відкрито бібліотеку при Академії наук для загального користування. Перша публічна бібліотека відкрилася в Одесі в 1829 р. У 1859 р. почала свою роботу народна бібліотека в Києві. Каталоги бібліотек були відкриті для самоосвіти [6, с. 25]. Мережа народних бібліотек почала зростати з 80-х років XIX ст. завдяки асигнуванням земств, зусиллям комітетів і товариств грамотності.

Для пошуку шляхів інтеграції навчальних форм освіти дорослих із культурно-освітніми структурами велике значення мала громадська ініціатива щодо розробки концепції культурно-освітніх мереж. Народні будинки (бібліотеки, читальні, аудиторії) ставали центрами культурного, духовного, громадського життя.

Вовк Л.П. зазначає, що перші недільні школи в Україні зникли практично через 2-3 роки після їх відкриття. Причинами цього були не лише урядові обмеження і заборони. Організатори зрозуміли неможливість належно забезпечити цю освітню новацію [6, с. 23].

Із середини 80-х років XIX ст. починається нова хвиля відкриття недільних шкіл. До цієї роботи долучаються педагоги-добровольці, які працюють безплатно у вільний від основної роботи час. У 1898 р. урядова статистика зафіксувала 528 недільних шкіл, у т. ч. - 446 недільних і вечірніх класів для робітників [12, с. 258]. Педагогічна громадськість, як і при відкритті перших вищих народних шкіл у Європі, вбачала в недільних школах культурне середовище, необхідне для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього й культурного потенціалу дорослого населення, домагалася посилення соціокультурних функцій освіти дорослих. Із другої половини 90-х років XIX ст. функціонували технічні курси для робітників. Читання загальноосвітніх лекцій сприяло розширенню культурного світогляду дорослих слухачів і давало змогу викладачам виходити за межі елементарної офіційної програми [8, с. 102].

У XIX ст., у зв'язку з одночасним відкриттям елітарних навчальних закладів (гімназії та ліцеї) земських і приходських шкіл для навчання дітей простого люду, виявилася потреба в постійному підвищенні рівня знань учителів. Однією з форм, що сприяла зростанню професійного рівня вчителів, стали педагогічні ради, які були запроваджені Статутом 1828 року при кожній гімназії. У центрі їхньої уваги

була навчально-виховна робота, вдосконалення змісту і методів викладання, якість роботи, шляхи поліпшення стану освіти, що сприяло професійному зростанню вчителів. Але найбільш поширеною формою навчання дорослих залишалися різні курси [14, с. 39]. Лекційна форма освіти для широких народних мас була запроваджена в Петербурзі на початку 70-х років XIX ст., коли почали читатися популярні лекції природничо-наукового і технічного змісту, що організувалися для солдатів і нижчих верств міського населення в Педагогічному музеї прикладних знань.

У середині 90-х років XIX ст. було організовано Лекційне бюро, з ініціативи якого організовувалися публічні лекції у провінційних містах [1, с. 22–23]. Так званою Комісією домашнього читання, до якої входили викладачі вищих і середніх навчальних закладів, усередині 90-х років XIX ст. була видана «Програма домашнього читання», розрахована на чотири роки самостійних занять. Великий колектив учених (І. М. Сєчєнов, А. Г. Столєтов, К. А. Тимірязєв та ін.) брав участь у складанні та виданні на користь голодуючих «Тлумачного покажчика для вибору книг з найважливіших галузей знань», «Книги про книги» (1892). Такі бібліографічні покажчики мали величезне значення для самоосвіти різних соціально-демографічних верств дорослих, визначали коло читання для інтелектуального розвитку, служили основою для поповнення домашніх і громадських бібліотек [1, с. 23].

Демократична спрямованість освіти дорослих виявлялася в поширенні літератури для народних шкіл і курсів, створенні безкоштовних бібліотек. Цю роботу очолили комітети грамотності. Широка участь громадськості у вирішенні питань освіти – один з організаційно-педагогічних принципів, сформульованих ще на початкових етапах історії освіти дорослих у Російській імперії. Практичною реалізацією цього принципу стала діяльність комітетів і товариств грамотності, яку В. І. Чарнолусський характеризував як громадсько-добродійний тип приватної ініціативи. Комітет співробітничав із земствами в організації збору пожертвувань і розсилці книг для народних бібліотек, відкритті нових бібліотек у віддалених селах, виданні дешевих книг для народу. Було укладено угоду із земствами, які вкладали і свої кошти в цю справу [1, с.24]. Петербурзький комітет грамотності при Вільному економічному товаристві (відкритий у 1861 р.) з 1861 до 1895 року розіслав понад мільйон і видав близько мільйона книг, перевидав 126 книг загальним тиражем близько 2 млн., організував 110 бібліотек у різних губерніях [10, с.45].

Велику роль у поширенні природничих, фізико-математичних і технічних знань відігравали наукові товариства, які зміцнювали контакти між ученими та займалися пропагандою. Особливо виділялися Харківське (1863), Київське (1899), Одеське (1870) товариства дослідників природи. Перше математичне товариство в Україні виникло при Харківському університеті у 1879 р., Київське фізико-математичне товариство (1890) друкувало наукові праці у своїх «Звітах» і «Протоколах». Наприкінці 1860-х рр. розпочало роботу Київське відділення Російського технічного товариства. Згодом воно взяло активну участь у заснуванні Київського політехнічного інституту. На західноукраїнських землях у 1892 р. на базі Літературного товариства ім. Т. Шевченка було створено Наукове товариство його імені, яке мало три секції: історико-філософську, філологічну, математично-природничо-медичну та низку комісій з окремих галузей науки.

Товариство видавало наукові журнали, серійні видання [14]. Своєрідною і неповторною формою освіти дорослих у другій половині XIX ст. стали Бестужевські вищі жіночі курси (названі за ім'ям фундатора і першого директора, професора історії К. М. Бестужева-Рюміна). Вони були відкриті у 1878 році замість Володимирських курсів, що працювали протягом 1870–1875 рр. [15, с. 14] ефективно функціонували три відділення: історико-філологічне, фізико-математичне та спеціально-математичне (природниче). Навчання було платним, однак більшість педагогів (Д. І. Менделєєв, В. П. Острогорський, І. М. Сєчєнов, Е. В. Тарле та ін.) читали лекції безплатно. Особлива увага на курсах приділялася практичним заняттям. Згідно із законами в 1901 і 1906 рр. випускники курсів одержали право викладати в усіх класах жіночих середніх навчальних закладів і чотирьох молодших класах чоловічих середніх шкіл. З 1911 року «бестужевки» мали можливість складати державні іспити в університеті. У 1915/16 навчальному році на Бестужевських курсах навчалося більше шести тисяч чоловік. У 1918 році курси було реорганізовано у Третій петроградський університет, що в 1919 р. увійшов до складу Петроградського університету [15, с. 14–15]. Високо оцінюючи вплив культурної й соціальної спрямованості освіти дорослих на розвиток і саморозвиток особистості, Є. М. Мединський особливо відзначав «індивідуальний характер цього процесу і самодіяльність особистості, її самостійність» [16, с. 9].

Перший Загальноземельний з'їзд із питань народної освіти (1911) відзначив, що успішний розвиток господарського, суспільного та державного життя можливий тільки при високому рівні освіти всього дорослого населення. Позашкільна освіта була визнана не тільки рівноправною зі шкільною, а й такою, що мала суспільне значення [15]. Розвиток різних форм позашкільної освіти дорослого населення, який у XIX ст. мав стихійний характер, зумовив необхідність його теоретичного осмислення. Основою для формування перших дидактичних ідей послужила діяльність недільних загальноосвітніх шкіл для навчання дорослих. Їх виникнення пов'язано з іменами таких відомих педагогів, як К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. І. Пирогов, В. І. Чарнолуський та ін.

Висновки. Отже, передумови розвитку освіти дорослих в Україні беруть свій початок з епохи розвитку російського просвітництва XVIII ст. У другій половині XIX ст., у зв'язку з бурхливим розквітом різних форм освіти дорослих, зароджуються андрагогічні ідеї. В означений період з'являються недільні школи, які стали показником суспільного руху і мали на меті задовольнити освітні потреби населення в альтернативній формі навчання, відмінній від традиційної. Недільні школи сприяли задоволенню суспільної потреби - не тільки навчатися, а й вчити. Ці заклади надавали дорослим масову додаткову початкову освіту.

Таким чином, упродовж XIX – початку XX ст. характерними формами організації освіти дорослих були: гімназії і ліцеї, жіночі школи при жіночих гімназіях, вищі жіночі курси, земські й приходські школи для навчання дітей простого люду, недільні школи та вечірні курси для робітників.

Варто зазначити, що середина 50 - х років XIX ст. - період зародження громадської педагогічної преси. Публічні лекції з різних проблем соціально-політичного, гуманітарного, природничо-наукового, філософського і технічного знання розширювали можливості дорослих в організації їхньої самоосвіти. Розповсюдження знань серед дорослих потребувало відкриття публічних і народних бібліотек. Каталоги бібліотек були відкриті для самоосвіти. Значно зріс

потяг трудящих мас до друкованого слова. Народні будинки (бібліотеки, читальні, аудиторії) ставали центрами культурного, духовного і громадського життя дорослих людей.

Список використаних джерел

1. Образование взрослых на рубеже веков: вопросы методологии, теории и практики : в 4-х т. / [В. И. Подобед.] — СПб. : ИОВ РАО, 2000. — Т. 1: Социально-экономические и правовые предпосылки развития образования взрослых / под ред. В. И. Подобеда, Н. П. Литвиновой, кн. 1: История развития образования взрослых в России / под ред. Е. П. Тонконогой. —2000. — 151 с. — (Монографическая серия).
2. Фрумов С. А. «Вопросы жизни» Н. И. Пирогова и их общественно-педагогическое значение / С. А. Фрумов // Советская педагогика. — 1956. — № 7. — С. 76-92.
3. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (ІІ пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.): дис. докт. пед. наук: 13.00.01 / Вовк Людмила Петрівна. — К., 1995. — 451 с.
4. Протопопов Д. Д. История Санкт-Петербургского комитета грамотности, состоявшего при Вольном экономическом обществе (1861 – 1895 гг.) / Д. Д. Протопопов — Спб., 1898. — 370 с.
5. Горохов В. А. Основы непрерывного образования в СССР / Владимир Андреевич Горохов, Людмила Александрова Коханова. — М.: Высш. шк., 1987. — 381 с.
6. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси / Л. П. Вовк; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: УДПУ, 1994. — 228 с.
7. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: у 2 кн. / Н. С. Побірченко. — К.: Наук.світ, 2000. — Кн. 1: Київська громада. — 2000. — 307 с.
8. Водовозов В. И. Избранные педагогические сочинения /В.І. Водовозов. — М.: АПН РСФСР, 1958. — 831 с.
9. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П. Ф. Каптерев. — [изд. 2-е, перераб и расширен]. — М.: Кн. склад «Земля», 1915. – 434 с.
10. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника: курсы, читанные в пед. акад. / Е. Н. Медынский. — СПб., 1913. — 249 с.
11. Сисоєва С. О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Світлана Сисоєва, Ірина Соколова. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 308 с.
12. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ–ХХ ст.): хрестоматія / [упоряд.: Л.Д.Березівська та ін.]. — К.: Наук. світ, 2003. — 418 с.
13. Медынский Е. Н. Задачи и значения внешкольного образования / Е. Н. Медынский // Санкт-Петербург. зем. вести. — 1913. — Июль. — С. 86-96.
14. Історія України. Соціально-політичні аспекти— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://bibliofond.ru/view.aspx?id=15265.
15. Никитин Э. М. Андрагогика: история и современность: учеб. пособие / А. П. Ситник, И. Э. Савенков, И. В. Крупина. — М. : АПК и ПРО, 2003. — 125 с.
16. Медынский Е. Н. Обществоведение в школах взрослых / Е. Н. Медынский // Внешкольное образование. – 1918. -№ 5. – С. 6-10.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378.11

Гладченко М.М. °

Університет менеджменту освіти, кандидат педагогічних наук, доцент

ЦІЛЬОВІ ДОГОВОРИ ЯК СКЛАДНИК СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ВИЩОЇ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (АВСТРІЯ, НІДЕРЛАНДИ І НІМЕЧЧИНА)

Проаналізовано основні функції цільових договорів як складника стратегічного менеджменту вищої освіти країн ЄС. Розглянуто теоретичні й практичні особливості укладання цільових договорів. Досліджено різні види цільових договорів.

Ключові слова. *Цільові договори, автономія, стратегічний менеджмент*

Проанализировано основные функции целевых договоров как составляющей стратегического менеджмента высшего образования стран ЕС. Рассмотрено теоретические и практические особенности составления целевых договоров. Исследованы разные типы целевых договоров.

Ключевые слова. *Целевые договора, автономия, стратегический менеджмент*

The author analyses the main functions of the agreements on objectives in strategic management of higher education in EU. The author studies the theoretical and practical characteristics of agreements on objectives and analyses different types of agreements on objectives.

Keywords. *Agreements on objectives, autonomy, strategic management*

Актуальність. У вищій освіті країн Європейського Союзу (Австрія, Нідерланди і Німеччина) відбувся перехід до надання автономії вищим начальним закладам і впровадження засад конкурентної діяльності замість державного регулювання і мікроменеджменту у сфері вищої освіти, університети отримали більше фінансової й організаційної автономії, можливість розпоряджатися глобальним бюджетом. Цільові договори є методом стратегічного менеджменту і основою управління орієнтованого на результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні проблеми стратегічного менеджменту освіти досліджують Г.А.Дмитренко, Г.В.Єльникова, Л.М.Калініна, В.І.Луговий, В.І.Маслов, В.В.Олійник. У працях науковців визначається сутність стратегічного менеджменту освіти. Проте в педагогічній літературі недостатньо приділяється уваги вивченню цільових договорів. Цільові договори аналізують такі зарубіжні вчені, як Ю.Люсьє (J.Lüthje), Ю.Мюлер (U.Müller), С.Нікель (S.Nickel), П.Пастернак (P.Pasternak), Н.Стук (N.Stuck), Л.Хортіг (L.Hortig), Ф.Хельмут (F.Helmut), Ф.Цігелє (F.Ziegele).

Мета статті – проаналізувати особливості укладання цільових договорів як складника стратегічного менеджменту вищої освіти країн Європейського Союзу (Австрія, Нідерланди і Німеччина).

Виклад основного матеріалу. На думку Ф.Цігелє (F.Ziegele), зважаючи на автономію університету, держава повинна сприяти впровадженню ефективної конкуренції між вищими навчальними закладами, формуванню специфічного профілю університету і поєднанню цілей федеративної землі і вищого навчального закладу. Університети отримали фінансову й організаційну автономію, мають можливість вільно розпоряджатися глобальним бюджетом, а

° © Гладченко М.М., 2013 р.

головне ефективно. Проте держава повинна створити систему контролю, щоб гарантувати функціонування конкуренції, сприяти формуванню профілю вищого навчального закладу і шукати можливість поєднання цілей федеративної землі з діяльністю вищого навчального закладу.

Цільові договори створюють умови для формування профілю університету, який повинен сприяти реалізації цілей федеративної землі, тому цей вид контрактів є основою формування нового підходу до управління вищим навчальним закладом в контексті стратегічного менеджменту вищої освіти. П.Пастернак (P.Paasternak) стверджує, що «з 90-х років XX ст. модель нового державного менеджменту була спрямована на побудову антрепренерської децентралізованої структури управління і організації, а децентралізовані структурні підрозділи вищого навчального закладу повинні орієнтуватися на освітній продукт і функціонувати в межах цільових договорів» [11, с.139].

Ю.Лютьє (J.Lüthje) зазначає, що «цільові договори поєднують нормативний, стратегічний і операційний рівні і належать до консенсусного методу управління і укладаються як мінімум двома партнерами за їх власним бажанням» [7, с.169]. На думку Н.Стук (N.Stuck), «цільові договори – це контракти, які визначають стратегічні цілі і підписуються Міністерством освіти та університетом» [12, с.41]. «Зовнішні цільові договори формують відносини між університетом і його зовнішнім середовищем» [7, с.170]. «Цільові договори виконують функцію інструменту управління у плануванні діяльності вищого навчального закладу, сприяють підвищенню конкурентоспроможності і налагодженню зворотного зв'язку з державою» [11, с.42]. Х.Фангман (H.Fangmann) стверджує, що «цільові договори виконують функцію державного координування загального розвитку вищого навчального закладу» [4, с.501]. Цільові договори містять завдання, цілі і профіль вищого навчального закладу. «Зовнішні цільові договори сприяють формуванню профілю вищого навчального закладу, визначенню цілей, формуванню стратегічного мислення і впровадженню стратегічного планування» [8, с.8]. У контексті розширення автономії університету цільові договори визначають права і компетенції децентралізованого вищого навчального закладу на основі глобального бюджету. Цільові договори змінюють культуру діалогу між державою і вищим навчальним закладом, сприяють налагодженню партнерського комунікаційного процесу. На думку Ф.Цігелє (F.Ziegele), функції цільових договорів визначаються на основі сфери застосування. «У межах базового фінансування цільові договори є легітимною базою, на основі якої фінансування в контексті результатів продуктивності підтримується як основа для впровадження» [8, с.11]

«Процес визначення цілей університету повинен бути спрямований на задоволення соціальних потреб суспільства і підвищення рівня конкурентоспроможності» [9, с.156]. Визначення цілей повинно ґрунтуватися на користі, яку вищий навчальний заклад може принести суспільству. Основою ефективного планування цілей є місія університету, яка визначає орієнтири для діяльності представників і суб'єктів вищого навчального закладу. Місія знаходиться на рівні нормативного менеджменту і тому є основою для стратегічного і оперативного менеджменту.

До цілей університету висуваються вимоги, що зазначаються під загальновідомою назвою-акронімом SMART, відповідно до якого цілі повинні бути

прості, такі, результат яких можна виміряти, реалістичні і визначені в часі. «Під час формулювання цільових договорів важливо щоб вони мали практичну ефективність, містили конкретні цілі і види діяльності» [6, с. 25].

На думку Н.Стук (N.Stuck), «організація процесу укладання цільових договорів у формі комунікативних процесів значно впливає на якість укладених угод» [12, с. 42]. Комунікативний процес переговорів може проводитись у трьох різних формах: зверху-вниз, знизу-вгору і як протиточний процес. У першому випадку це класично-авторитарний процес укладання цільових договорів, що суперечить принципу партнерських відносин між університетом і Міністерством освіти. За другою моделлю визначені цілі будуть мати «вузьку фахову спеціалізацію» [12, с.42]. Тому обидві моделі не підходять для процесу укладання цільових договорів, крім того в постанові Конференції ректорів вищих навчальних закладів зазначається, що цільові договори повинні укладатися в результаті протиточного процесу.

Протиточний процес (Gegenstromverfahren) є поєднанням двох попередніх моделей і передбачає прояв ініціативи обох сторін процесу. «Університет у межах стратегічних цілей визначає ідеї і заходи у сфері дослідницької діяльності і навчального процесу, федеративна земля орієнтується на політичні й фінансові аспекти в переговорному процесі» [12, с. 42]. «Цільові договори сприяють узгодженню між процесом стратегічного планування автономного навчального закладу і управлінням державою вищим навчальним закладом на відстані, що сприяє формуванню рівноваги між автономією вищого навчального закладу і втручанням держави щодо виконання цілей, визначених федеративною землею» [12, с.42].

«Коли йдеться про змістову форму цільових договорів держава й університет повинні визначитися, якого результату вони прагнуть досягти за допомогою цільових договорів. З боку федеративної землі елементи цільових договорів спрямовані на укладання угоди щодо формування коаліції, а з боку університету – на формування профілю і визначення стратегічного напряму вищого навчального закладу» [5, с.26]. «Важливим елементом укладання цільових договорів є визначення особливостей процедури і методів контролю за досягненням цілей» [7, с.170].

С.Нікель (S.Nickel) зазначає, що «Угода за цілями є колективним методом управління, який використовується керівництвом факультетів та університетів з метою визначення стратегічно важливих заходів і проектів на основі обов’язкових положень (binding provisions). Обов’язкові положення гарантують, що основна стратегічна структура буде використовуватися в децентралізованій організації. Крім того, положення можуть застосовувати до специфічних стратегічних цілей факультету чи інституту, які не є частиною загальної стратегії, але є важливими для учасників процесу. Як правило, цілі у вищих навчальних закладах не можуть визначатися згори-вниз і потребують обговорення, у якому всі учасники мають право голосу, тому цей метод відповідає вимогам колективної організаційної структури вищого навчального закладу» [10, с.19].

Самого лише цільового договору недостатньо для ефективного стратегічного менеджменту, потрібно використання методів укладання бюджету, тому що в іншому випадку цей метод буде неефективним. Як правило, складання бюджету відповідно до положень договору відбувається у формі виділення

фінансування у тій мірі, наскільки воно потрібно для реалізації запланованих проектів. На думку С.Нікель, не є зрозумілим, чи, крім пов'язаного з проектом фінансування, методи фінансування сектора вищої освіти мають можливість формувати ефективні ініціативи для забезпечення високої продуктивності. Б.Фрей (B.Frey) і М.Остерло (M.Osterloh) вважають, що мотивацію не можна сформувати за допомогою зовнішніх стимулів, зокрема серед представників професорсько-викладацького складу, які мають значну внутрішню мотивацію [3], в той час як Ф.Цігелє (F.Ziegele) [13] зазначає, що це цілком можливо. Загалом «базова модель впровадження стратегічних проектів на основі цільових договорів ефективно використовується у секторі вищої освіти» [10, с.19].

Кожен рік чи раз на два роки факультети та інститути обговорюють цілі з президентом чи ректором і отримують фінансування. Відповідно до вимог ефективність впровадження проекту повинна обговорюватися з метою використання отриманої інформації у подальшому формуванні стратегічних ініціатив вищого навчального закладу, що сприяє налагодженню зворотного зв'язку і формуванню навчального циклу і відображається у моделі організаційного навчання [1].

Кожен рік ректорат Університету Відня (Австрія) укладає цільові договори з факультетами і менеджерами, що відповідають за навчальні програми, в основу яких покладено угоду між Ректоратом і Федеральним міністерством науки. Цей підхід відповідає політиці нового державного управління. В укладеному з Міністерством науки контракті університет зобов'язується досягти певного рівня в дослідницькій і викладацькій діяльності і отримає певну суму для формування бюджету. Період укладеного контракту з Міністерством науки – три роки, «внутрішні цільові договори з факультетами і інститутами контролюються і переглядаються щорічно» [10, с.20].

Перемовини щодо укладання цільових договорів спрямовані на вирішення трьох основних питань: навчальний процес (покращення навчальних програм, бюджет, умови навчання і проживання для студентів); дослідницька діяльність (визначення основних напрямів дослідницької діяльності, публікації, пошук інвестицій, витрати на персонал і обладнання); загальні умови (гендерна політика, структура організації і персоналу, підтримуюча структура).

Результати обговорень між ректором і менеджерами факультетів підсумовуються і публікуються у внутрішній мережі, так само, як і останній варіант річного контракту. «Університет Відня використовує внутрішні цільові договори з метою впровадження і реалізації стратегічного плану розвитку, тому вони використовуються одночасно з системою внутрішнього бюджету. Продуктивність організаційних підрозділів вимірюється на основі чітко визначених показників, розподіл бюджету відбувається на основі спеціально розробленої формули» [10, с.21].

На перших етапах менеджмент за цілями не використовували для стратегічного регулювання організаційних підрозділів, а лише для стратегічного менеджменту людських ресурсів. Враховуючи той факт, що успішність стратегічного менеджменту в університеті залежить від якості роботи представників професорсько-викладацького складу, цілі вищого навчального закладу повинні співпадати з особистісними цілями персоналу, що сприятиме формуванню належного рівня мотивації, що в свою чергу сприятиме підвищенню

ефективності діяльності організації. «Ступінь досягнення визначених цілей кожним представником персоналу періодично оцінюється, в той же час керівництво факультету повинно аналізувати діяльність представників професорсько-викладацького складу, визначаючи їх потенціал і сприяючи їх подальшому кар'єрному розвитку. Результат щорічної процедури оцінювання персоналу повинен фіксуватися в індивідуальних цільових договорах» [10, с.21].

У вищому навчальному закладі якість персоналу відіграє важливу роль. Без висококваліфікованих дослідників і викладачів, так само, як без висококваліфікованих управлінців і адміністраторів, діяльність вищого навчального закладу не може бути успішною, тому підбір нового персоналу і підвищення його кваліфікації впливає на ефективність роботи університету. управління людськими ресурсами повинно узгоджуватися зі стратегією вищого навчального закладу. «У цій сфері для університетів країн ЄС характерні три типи цільових договорів:

1. Угоди між керівництвом університету і щойно зарахованими у штат професорами стосовно їх майбутньої продуктивності у дослідницькій і викладацькій діяльності, з зазначенням рівня заробітної плати і умов праці.
2. Угоди між науковцями-початківцями і їх науковими керівниками відносно їх планованої наукової кваліфікації
3. Угоди між керівництвом і адміністративним персоналом щодо участі у подальших курсах підвищення кваліфікації і інших заходів стосовно розвитку персоналу» [10, с.22].

Важливо, щоб використання цільових договорів у сфері управління персоналом мало практичне значення для представників професорсько-викладацького складу університету. Відповідно до положень §22 (1) «Закону про університет» (Universitätsgesetz) зазначається, що обов'язком ректора є укладання цільових договорів з керівниками структурних підрозділів [13]

Університет Карл-Франц Грац (Karl-Franzens-Universität Graz) уклав перші цільові договори на період 2002-2004 рр., наступними були однорічні угоди на 2006 р., потім трирічні на період 2007-2009 рр. Цільові договори містять наступні положення: заходи, які погодив університет щодо досягнення стратегічних цілей; заходи щодо досягнення стратегічних цілей структурних підрозділів; обов'язки структурних підрозділів, які формуються на основі положень угод щодо продуктивності між Міністерством освіти та університетом. Відповідальність за укладання внутрішніх цільових договорів покладається на факультет, крім того, відділ продуктивності і менеджменту якості освіти формує концепцію цільових угод і консультує учасників процесу.

Текст цільових договорів починається із визначення правових засад їх оформлення, де зазначається, що цільова угода сформована відповідно до §22 «Закону про університет» (Universitätsgesetz), мета документа – конкретизувати договори щодо продуктивності і забезпечити їх впровадження [13].

Внутрішній цільовий договір Університету Карл-Франц Грац складається з таких розділів:

- дослідницька діяльність (основні дослідницькі теми факультету, сприяння дослідницькій діяльності, заохочення молодих науковців, кількісні показники щодо оцінювання цілей);

- навчальний процес (зміни у навчальних курсах, покращення відносин між викладачем і студентом, підготовка висококваліфікованих докторантів і аспірантів, кількісні показники щодо оцінювання цілей);
- післядипломна освіта (неперевна освіта для представників різних вікових категорій, кількісні показники щодо оцінювання цілей);
- суспільні цілі (гендерна рівність, неперевна освіта для студентів, що працюють; кількісні показники щодо оцінювання рівні досягнення цілей);
- інтернаціоналізація і мобільність (програми щодо мобільності студентів і кількісні показники щодо цілей);
- розвиток персоналу;
- ресурси;
- моніторинг результатів впровадження стратегії;
- оцінювання результатів впровадження стратегії і розподіл певної частини

бюджету університету на основі показників (4% глобального бюджету факультету у 2010-2012рр. пов'язано із досягненням цільових кількісних показників, оцінювання досягнення показників – обов'язок університету [5].

Цільові договори з усіма шістьома факультетами укладені за цим планом. У Нідерландах Міністерство освіти і науки почало укладати цільові договори з вищими навчальними закладами у 2011р., запровадивши показники, на основі яких розподіляється 5% бюджету вищого навчального закладу.

Висновки. Подальші перспективи досліджень. Проаналізувавши зарубіжний досвід укладання цільових договорів, можна стверджувати, що цей вид контрактів є методикою впровадження і контролю стратегічного менеджменту, пов'язаною з розподілом бюджету в середині вищого навчального закладу, досить новою, проте ефективною в управлінні вищим навчальним закладом. Цільові договори сприяють впровадженню контролю, орієнтованого на результат, на основі чітко визначених показників, що надає можливість вимірювати ступінь досягнення стратегічних цілей. Зважаючи на те, що цей метод є досить новим у сфері управління вищим навчальним закладом, він потребує подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Argyris C., Schön D. Organizational Learning II. Theory, Method, and Practice. – Reading, Mass: Addison Wesley, 1996.
2. Fangmann H. Zielvereinbarungen zwischen Staat und Hochschulen. In: Hanft, Anke (Hg.): Grundbegriffe des Hochschulmanagements. (Reihe Hochschulwesen: Wissenschaft und Praxis). – Bielefeld: UniversitätsVerlag Webler,2001. – S. 508–512.
3. Frey B. S., Osterloh M. Successful Management by Motivation. Balancing Intrinsic and Extrinsic Incentives. – Berlin, Heidelberg, New York, 2002. –
4. Hortig L.Externe Zielvereinbarungen als Steuerungsinstrument im Hochschulbereich [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://opus.unibw-hamburg.de/volltexte/2012/2973/pdf/Hortig-Externe-Zielvereinbarungen.pdf
5. Interne Zielvereinbarungen Karl-Franzens-Universität Graz [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.uni-graz.at/uewww_zlv_gewi06.pdf
6. Künzel E., Nickel S., Zechlin L. Verbindliche Maßstäbe fixieren Zielvereinbarungen zwischen Staat und Hochschule // Wissenschaftsmanagement. – 2000. – № . – S. 24-27
7. Lüthje J. (2002): Zielvereinbarungen als Instrument strategischer Steuerung, in: G. Köhler (Hg.), Alternativen denken – Blockaden überwinden – strategisch handeln. Management of Change in Hochschule und Forschung, Frankfurt a.M., S. 55-60

8. Müller U., Ziegele F. Zielvereinbarungen zwischen hochschulen und Staat in Nordrhein-Westfalen: Erfahrungen und Zukunftsperspektiven. – Gütersloh: CHE, Ministerium für Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2003. – 88 s.
9. Nickel S., Zechlin L. Zielvereinbarungen als partizipatives Management – ein Anwendungsmodell // A.Hanft (ed.): Hochschulen managen? Zur Reformierbarkeit der Hochschulen nach Managementprinzipien. – Luchterhand: Neuwied&Kriftel, 2000. – S.153-169.
10. Nickel S. Strategic Management in Higher Education Institutions – Approaches, Processes and Tools// Leadership and Governance in Higher Education. – 2011. – №1 (D 2-1). – pp.1-27.
11. Pasternak P. Hochschulverträge und Zielvereinbarungen. Grundlagen, Modellreferenzen und Berliner Erfahrungen. – die hochschule. – 2003. – №3. – S.136-159.
12. Stuck N. Zielvereinbarungen zwischen Staat und Hochschulen// Wissenschaftsmanagement. – 2003. – №4.
13. Universitätsgesetz 2002 – UG.Bundesgesetz über die Organisation der Universitäten und ihre Studien [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20002128
14. Ziegele F. Formelgebundene Budgetzuweisung und Zielvereinbarungen als Instrumente des Finanzmanagements von Hochschulen. // Cordes J., Roland F.; Westermann, G. (eds.): Hochschulmanagement: Betriebswirtschaftlich Aspekte der Hochschulsteuerung. – Wiesbaden,2001. – pp. 189 – 205.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378.11

Гук О. Ф. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті обґрунтована необхідність модернізації вітчизняної освітньої діяльності вищих навчальних закладів згідно із загальноєвропейськими стандартами, розкриті педагогічні умови модернізації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України.

***Ключові слова**: модернізація навчально-виховного процесу, Болонська система, європейські освітні стандарти, вища освіта України, педагогічні умови, демократизація освітнього середовища*

В статье обоснована необходимость модернизации отечественной образовательной деятельности высших учебных заведений по общеевропейским стандартам, раскрыты педагогические условия модернизации учебно-воспитательного процесса в высших учебных заведениях Украины.

***Ключевые слова:** модернизация учебно-воспитательного процесса, Болонская система, европейские образовательные стандарты, высшее образование Украины, педагогические условия, демократизация образовательной среды*

The article substantiates the need to modernize Ukrainian educational activity of higher education institutions in accordance with the European standards and reveals pedagogical conditions for modernization of process of education and upbringing in higher educational institutions of Ukraine.

° © Гук О. Ф., 2013 р.

Keywords *: modernization of process of education and upbringing, the Bologna system, European educational standards, higher education of Ukraine, pedagogical conditions, the democratization of the educational environment*

Актуальність. Історико-педагогічний аналіз модернізації вищої освіти у вищих навчальних закладах країн ЄС став основою для поглиблення й детального визначення шляхів її подальшого розвитку. "Процеси європейської інтеграції як прояв об'єктивно зумовленої глобалізації охоплюють все нові сфери життєдіяльності. Україна чітко визначивши орієнтир на освітній простір Європи здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог [2, с.3]. Тобто науково-педагогічна проблема модернізації навчально-виховного процесу українських вищих навчальних закладів, має вирішуватися у руслі демократичних перетворень згідно із загальноєвропейськими стандартами.

Ситуація XXI століття вказує на зростаючу актуальність орієнтації вітчизняної вищої освіти на європейську модель. Теоретичне обґрунтування освітніх модернізаційних процесів в умовах входження України в єдиний освітній простір знайшло відображення у роботах В.П.Андрущенка, В.М.Бебика, Я.Я.Болюбаша, С.М.Гончарова, М.З.Згуровського, В.Г. Кременя, М.Ф.Степка та інших. Як зазначають вчені, сліпе копіювання Болонської системи не забезпечить досягнення позитивних результатів через значну розбіжність між соціально-економічною ситуацією, історико-культурними традиціями і менталітетом людей у нашій державі та країнах Європи. Цим зумовлена актуальність проблеми модернізації навчально-виховної діяльності у вищих навчальних закладах України з метою наближення її до загальноєвропейських стандартів з одночасним урахуванням наукового потенціалу та практичного досвіду національної вищої школи.

Мета статті – визначити провідні педагогічні умови модернізації навчально-виховного процесу у вітчизняних вищих навчальних закладах на сучасному етапі їх розвитку.

Нагадаємо, що в свій час, у зв'язку з необхідністю створення власної економіки Радянський Союз поставив і блискуче вирішив завдання становлення вищої освіти у підготовці спеціалістів інженерного і природничого профілів для забезпечення, в першу чергу, обороноздатності країни. Система підготовки спеціалістів, створена в СРСР у 60-70 роки XX століття, виявилася чи не найкращою в світі. Однак політико-економічні реформи, що відбулися на початку 90-х, призвели до певного занепаду і деградації радянської вищої школи. Розпад СРСР відкрив шлях до створення у пострадянських країнах власних національних освітніх систем. В Україні 90-х років у зв'язку з кризою в економічній галузі у вищій освіті стався занепад природничих та інженерних наук. При цьому потужний поштовх до розвитку отримали фінансово-економічні та гуманітарні напрями. На початку XXI століття ситуація дещо змінилася. В країні почався соціально-економічний підйом і з'явилася потреба у певній кількості інженерів. В цілому слід зазначити, що сучасна українська вища освіта має широкий, фундаментальний, хоча й дещо застарілий, теоретичний базис, який дає їй змогу не лише існувати, а й постачати фахівців до розвинених країн (щоправда, за рахунок їх еміграції). Інші важливі якості вітчизняної вищої освіти – застосування систематичного підходу в навчанні, набуті уміння працювати із довідковою літературою, критичне мислення

(але, на жаль, поки що не на такому високому професійному рівні, як у вищих навчальних закладах США або Європи).

Зараз в Україні існують як державні, так і недержавні (комерційні) вищі навчальні заклади. Перші мають бюджетне і небюджетне фінансування (останнє – за рахунок студентів контрактного навчання). Комерційні вищі навчальні заклади бюджетного фінансування не мають, але їхня діяльність контролюється та регулюється державою. Навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах обох структур багато в чому є близьким. Все це свідчить про тенденції поступового переходу навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах до демократичних засад.

Для розуміння того, якими повинні бути шляхи модернізації вітчизняної освіти, необхідно проаналізувати цілий ряд питань. В першу чергу слід відповісти на запитання “Що таке демократична вища освіта?”, потім визначити її сутність і встановити головні риси, далі розглянути зміст демократії вищої освіти і виокремити демократичні процеси та форми, які відбуватимуться у контексті цього змісту. Все це дозволить визначити критерії демократизації освітнього процесу і створити модель для оцінки показників, що відповідатимуть таким критеріям. На їх основі можна виділити низку показників демократизації освітнього процесу, які й дозволять визначити провідні тенденції демократизації та шляхи оптимізації цього процесу стосовно системи вищої освіти України. Зазначене схематично відображено на схемі рис.1.

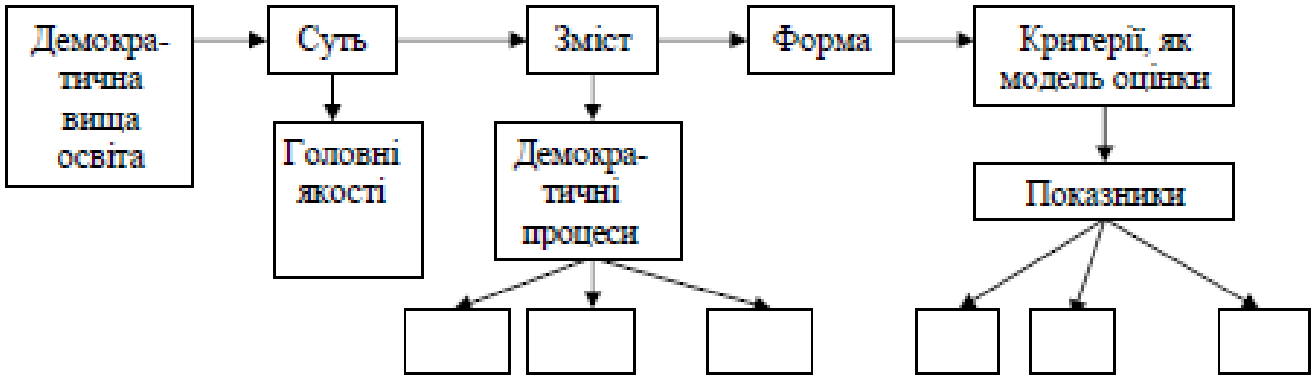

Рисунок 1. Схема аналізу процесів демократизації вітчизняної вищої освіти.

Демократизація системи вищої освіти нерозривно пов’язана з демократизацією суспільства в цілому. Така умова демократизації навчально-виховного процесу безумовно є зовнішньою по відношенню до цього процесу. Окрім зовнішніх, існують і внутрішні умови, пов’язані із особливостями самого навчально-виховного процесу. В першу чергу необхідно виявити підстави для створення демократичної вищої освіти. Для цього необхідно визначити її суть. За своєю суттю демократична вища освіта повинна з одного боку задовольняти потреби суспільства, а з іншого – формувати їх. Тобто для підвищення економічного рівня суспільства вища освіта повинна відповідати вимогам до підготовки високоосвічених спеціалістів такого рівня, на якому вони будуть

спроможні через деякий (якнайменший) час підвищити суспільній рівень і, в свою чергу, сформувати підвищені вимоги до освітнього процесу.

Для розуміння потреб тих чи інших педагогічних умов демократизації навчально-виховного процесу в Українських вищих навчальних закладах доцільно порівняти європейську та вітчизняну системи вищої освіти. На основі такого порівняння можна виявити не лише педагогічні навчально – виховні процеси, а й напрями подальшої демократизації української освіти в руслі Болонського процесу.

Порівняння спільними ознаками української і європейської систем вищої освіти є дотримання духовно-гуманістичних традицій, зокрема намагання зберегти освітні історико-культурні традиції, громадянську і соціальну значимість, традиції освіти, спрямовані на розвиток особистості та неперервність навчання (навчання впродовж всього життя). Ознакою системи європейської вищої освіти є наближення до американської, де вже давно панують ці традиції . За результатами соціологічного опитування громадяни країн Євросоюзу вважають, що вони платять за вищу освіту як платники податків, а не як користувачі. Українська система вищої освіти за своєю сутністю ближча до європейської. Саме тому зміни, актуальність яких у вітчизняній освіті стає дедалі очевидною, доцільно проводити, орієнтуючись на вищу освіту в країнах Євросоюзу.

Окрім вказаних спільних ознак існують також основні відмінності української вищої школи від європейської [5]:

1. Абсолютна перевага вищої школи Євросоюзу з обсягів фінансування, темпів розвитку і матеріально-технічних ресурсів.

2. Орієнтація європейської системи вищої освіти на формування особистості з висококласним професійним мисленням і підходом до розв’язання спеціалізованих задач, на відміну від української вищої освіти, орієнтованої на систематичне засвоєння певних наукових знань.

3. Широта, фундаментальність і системність української освіти порівняно з вищою освітою у США і Європі, яка дозволяє за мінімального фінансування зберігати конкурентоспроможність випускників вітчизняних вищих навчальних закладів з природничих спеціальностей.

4. Більша цілісність української вищої освіти з позицій відтворення загальної наукової картини, послідовності викладання і забезпеченості міждисциплінарних зв’язків.

5. Відсутність гнучких варіантів вивчення предметів в системі української вищої школи і велика проблематичність вибору викладача та мобільних траекторій освіти.

6. Розбіжність єдиних українських і європейських транснаціональних освітніх стандартів, яка призводить до практичного неприйняття українських дипломів у Європі.

7. Предметна перевантаженість навчального процесу в українській системі вищої освіти, яка виражається у вивченні більшої кількості предметів за семестр порівняно з європейською освітою.

8. Активний контроль знань студентів вітчизняних вищих навчальних закладів тільки здійснювали двічі на рік, під час екзаменаційних сесій, тоді як у європейській системі навчальний процес контролюється систематично.

9. Безпосередній контакт викладача із студентом при складанні іспитів за українською системою дозволяє в діалоговому режимі з потрібним рівнем деталізації оцінити рівень знань студента, на відміну від автоматизованих систем набору кредитів і тестувань за європейською системою.

10. Недостатня забезпеченість українських студентів сучасними навчально-методичними матеріалами і відсутність можливості використання світових баз даних, електронних бібліотек та інших високотехнологічних джерел інформації.

11. Нестабільність визначення цілей української вищої освіти, тісний зв'язок її розвитку з кон'юнктурними умовами функціонування, відсутність гарантованого працевлаштування за фахом.

Сучасне становище справ у вищій освіті України і ЄС демонструє перевагу другої над першою. У тій чи іншій мірі це визнають такі відомі автори, як Андрущенко В.П., Кремінь В.Г., Ніколаєнко С.М., Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Гончаров С.М., Згуровський М., Каленюк І. та інш. [1, 3]. Для того, щоб нівелювати цю перевагу й надати процесу демократизації української освіти європейський вектор, необхідно створити відповідні умови і певним чином спрямувати цей процес. Модернізація навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України, відбуватиметься успішно за таких педагогічних умов:

а) організаційних,

б) змістово-процесуальних,

в) особистісно-розвивальних.

У сукупності вони забезпечать підвищення рівня навчальних досягнень студентів, оптимізують підготовку майбутніх фахівців у вітчизняних вищих навчальних закладах.

Однією з умов успішної модернізації вищої освіти в Україні є урахування національних історико-культурних традицій, українського суспільства в цілому, так і в національній системі вищої освіти зокрема. Другою умовою цього процесу є максимальне врахування українських соціально-економічних реалій, що дозволить позитивно впливати на свідомість студентів. Таке пристосування до реальної соціально-економічної ситуації дозволить підвищити кількість студентів, які б ефективно працевлаштовувалися за фахом і змогли б працювати в обраному напрямі. Це, в свою чергу, повинно призвести до економічного зростання.

Висновки. Педагогічними умовами модернізації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах є: організаційні, пов'язані з демократизацією освітнього середовища на всіх рівнях системи вищої освіти; змістово-процесуальні, детерміновані трансформацією європейських стандартів у вітчизняний освітній простір та переходом на кредитно-модульну систему навчання; особистісно-розвивальні, спрямовані на самореалізацію і соціалізацію особистості, виховання її в дусі загальносвітових культурних і наукових традицій.

Педагогічні умови модернізації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України можна згрупувати за трьома основними напрямами відношень: студент-викладач, студент-студент і студент – навчально-виховний процес. До першої групи належать виховання у дусі вселюдських культурних і наукових традицій; індивідуальний підхід до кожної особистості у формуванні змісту освіти; виховання національної самосвідомості на тлі прищеплення ідеалів світового та європейського гуманізму. До другої, у тій же мірі, як і до першої,

належать створення демократичної системи управління (самоуправління) на всіх рівнях системи вищої освіти; формування демократичних навчальних традицій. До третьої – наближення навчального рівня до загальноєвропейського; професійна орієнтація з урахуванням українських соціально-економічних реалій.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Болонський процес: тенденції. Проблеми, перспективи / МО і НУ; Асоц. Ректорів педагог. Ун-тів; Укл. В.П.Бех, Ю.Л.Маліновський. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2004. – 221 с.
2. Бочарова О.А. Модернізація вищої школи у сучасній Франції // Автореф. дис… канд. педаг. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут вищої освіти АПН України, Київ, 2006. – 18 с.
3. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / За редакцією В.Г. Кременя. Авторський колектив: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин. - Тернопіль: Навчальна книга -Богдан, 2004. – 384 с.
4. Ніколаєнко С.М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К.: Знання, 2005. – 319 с.
5. Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.) [Текст]: научно-популярная литература / За ред. Кременя В.Г.; М-во освіти і науки України, Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Київ; Тернопіль: [б. и.], 2004. – 147 с.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378:-048.58

Мельник М. Ю. °

Інституту обдарованої дитини НАПН України, науковий співробітник

ВІКОВИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Стаття присвячена проблемі готовності учнів старшого шкільного віку до професійного самовизначення. Охарактеризовано віковий аспект у професійному самовизначенні старшокласників.

Ключові слова: *вибір професії, професійне самовизначення, профорієнтація*

Статья посвящена проблеме готовности учеников старшего школьного возраста к профессиональному самоопределению. Охарактеризовано возрастной аспект в профессиональном самоопределении старшеклассников.

Ключевые слова: *выбор профессии, профессиональное самоопределение, профориентация*

The article is devoted to the problem of readiness of high school age students to professional self determination. Age aspect in professional self-determination of senior pupils is described.

Key words*: choice of profession, professional identity, career guidance*

Актуальність. Рання юність є віком безпосередньої підготовки школярів до життя, до вибору спеціальності та оволодіння нею, до виконання абсолютно нових спеціальних функцій. Відповідальність за власну долю визначає специфіку віку. Особливо актуальною є дослідження цієї проблеми у старшому шкільному віці не тільки у зв'язку з тим, проблема вибору професії об'єктивно постає перед старшокласником, а й тому, що в юнацькому віці загострюються потреби особистості у самопізнанні, саморозумінні. Основне завдання особистості у

° © Мельник М. Ю., 2013 р.

ранній юності є в першу чергу самовизначення, вибір життєвого шляху. Юнацький вік є надзвичайно складною, суперечливою та визначальною стадією життєвого шляху особистості. Перехід від несамостійного та залежного дитинства до самостійної й відповідальної дорослості торкається усіх аспектів життя людини, що знаходять своє відображення у теоретичних підходах до аналізу юнацького віку. У межах даної статті ми ставимо за ***мету*** окреслити деякі теоретичні напрацювання вітчизняних та закордонних учених, які можуть послугувати підґрунтям для вирішення згаданої проблеми.

У 15 – 17 літніх провідною діяльністю є учбово-професійна діяльність, завдяки якій у старшокласників формуються певні пізнавальні і професійні інтереси, елементи дослідницьких умінь, здатність будувати життєві плани. Рання юність є віком безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя, до вибору спеціальності та оволодіння нею, до виконання абсолютно нових спеціальних функцій. Відповідальність за власну долю визначає специфіку віку. Юнацький вік є періодом самовизначення особистості, активного пошуку смислу подальшого життя, а також усвідомленого і самостійного вибору сфери професійної самореалізації.

Варто зауважити, що дослідники розмежовують поняття вибору старшокласниками майбутньої професії і професійне самовизначення. Науковці включають до складу професійного самовизначення вибір професії, професійну підготовку і адаптацію людини на конкретному робочому місці. Розглядають вибір професії як складову особистісного самовизначення і як один з етапів більш тривалого процесу професіоналізації, пристосування до професії. В широкому розумінні цей процес можна розглядати і як відтворення у суспільному розвитку виробничих сил [5].

Є. А. Клімов звертає увагу на те, що поняття «вибір професії» маскує дві важливих обставини. Перша - кожний окремий вибір є обов'язковим процесом, певним ланцюгом взаємопов'язаних кроків. Тобто професійний вибір – це не акт, а процес, що складається із ряду актів і рішень. Друга: на багаторічному життєвому шляху неминучі декілька виборів, тобто, вибір професії не є одноразовим актом. Вчений стверджував, що професійне самовизначення розуміють як частковий випадок включення людини в групу (в даному випадку - професійну спільність). Таке включення, на думку дослідника, супроводжується прийняттям особистістю і засвоєнням мети, цінностей, норм і стилю життя, способів поведінки і дій тощо [1].

На думку М. С. Пряжнікова, суттю професійного самовизначення особистості є усвідомлене й самостійне знаходження смислів виконуваної роботи та всієї життєдіяльності в культурно-історичній ситуації. Самовизначення особистості розуміється як важливий прояв психічного розвитку, активний пошук можливостей розвитку, формування себе як повноцінного учасника суспільства, то професійне самовизначення слугує для знаходження особистісних смислів у обраній, засвоюваній або вже виконуваній трудовій діяльності, а також знаходження смислів у самому процесі самовизначення [8].

Н. А. Побірченко розглядає прийняття рішення під час професійного самовизначення як сукупність вольових дій. Дослідницею виділено наступні етапи прийняття рішення: формулювання учнями проблеми (включає уміння сприймати та обґрунтувати проблему, визначати умови успішного вирішення); вироблення

критеріїв успішного вирішення проблеми; організація виконання прийнятих рішень, аналіз та контроль [7].

Трудове життя людини можна уявити у вигляді професійного циклу, який починається в старшому шкільному віці із планування майбутнього, роздумів, які приводять до вибору професії, оволодіння професією у навчальному закладі, продовжується професійною діяльністю і закінчується виходом на пенсію. Колектив дослідників під керівництвом С. Н. Чистякової виділяє наступні етапи професійного самовизначення: емоційно-образний (старший дошкільний вік); пропедевтичний (молодший шкільний вік); пошуково-зондуючий (4/5-7 класи); період розвитку професійної самосвідомості (8-10 класи); період уточнення соціально-професійного статусу (10-11 класи); входження в професійну діяльність (студенти); розвиток професіонала в процесі праці (підвищення кваліфікації) [10]. Сучасні вітчизняні науковці виділяють допрофесійний та професійний етапи у розвитку особистості, який передбачає активність суб'єкта у формуванні активної та самостійної профорієнтаційної позиції [6].

Отже, професійне самовизначення розглядається як найбільш значущий компонент професійного розвитку особистості, а також як один з етапів цього тривалого процесу. Завершується він тільки тоді, коли у людини сформується позитивне ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності. А свідомий вибір професії старшокласником слід вважати показником сформованості професійного самовизначення на етапі ранньої юності і переходу його у нову фазу розвитку.

Для старшокласників потреба в самовизначенні набуває пріоритетного значення, активно розвивається внутрішня тенденція до інтеграції, оскільки, формування життєвого плану, зокрема, вибір професії, потребує внутрішнього узгодження та цілісності. П. А. Шавір вважав, що процес професійного самовизначення складає основний зміст розвитку особистості старшокласника [11].

Е. Еріксон розглядає юність з точки зору підсилення відчуття власної неповторності, індивідуальності, несхожості на інших. Юність – це пора розвитку часової перспективи, планів на майбутнє, формування світосприйняття, особистісного та професійного самовизначення [13].

Дж. Марсіа на основі вікової періодизації Е. Еріксона, запропонував чотири положення, в яких, можливо, знаходяться молоді люди в процесі формування особистості у період юності:

- «Мораторій» – відмова від зобов'язань, не визначеність в цінностях, активний їх пошук.
- «Визначена доля особистості» – наявність впевненого визначення в професії, проте цьому не передував напружений пошук, пасивно прийнятий шлях, запропонований батьками.
- «Пригнічення власного «Я» – юнаки цієї групи ухиляються від вибору власного життєвого шляху.
- «Чітко визначені життєві цілі» – юнакам цієї групи властиве переживання кризи ідентичності та успішного її проходження. Вони сформували життєві цілі у співвідношенні зі своїм світоглядом [2].

Період юності продовжується до двадцяти років, після чого особистість приходить до умовної істинності. Так вважає Г. Шихи, вказуючи на те, що

поступово відходячи від сім'ї, юнак починає пошук «себе». В більшості випадків це має визначення як «криза юності» [12]. Однак, мета досягається не тоді, коли юнаки визначаються з рішенням хто вони такі і що збираються робити в цьому світі, подібні рішення переоцінюються з часом. Як справедливо відмічав А. В. Мудрик про юнацький вік, старшокласники є людьми виросліми, але ще не дорослими, інформованими, але ще не компетентними, зацікавленими, але не захопленими. І це є не недоліком, а віковою рисою ранньої юності [4].

Поняття самовизначення, як правило, описового характеру і стосується окремих вузьких аспектів. І. С. Кон зазначає, що суть самовизначення молодої людини полягає у розумінні особистістю себе і визначенні свого місця у світі, а також у розумінні своїх мотивів, цінностей, досягнення яких забезпечується самореалізацією суб'єкта. Поняття самовизначення дослідник пов'язує із пошуком себе, відкриттям «Я», соціальним і моральним дозріванням, які мають світоглядний сенс і виразно соціальний зміст. За твердженням Д. І. Фельдштейна процес самовизначення знаходиться у безпосередньому зв'язку із соціалізацією юної особистості. На його думку самовизначення – це феномен суспільного індивіда, пов'язаний з формуванням розгорнутої соціальної позиції людини відносно інших, із ступенем бачення себе в інших людях, із готовністю особистості до відповідальних дій у світі. На думку дослідника основою самовизначення у цей віковий період є формування певної соціальної позиції особистістю, яка поставлена в умови вибору життєвого шляху [9].

Від вчасного, самостійного та усвідомленого професійного самовизначення залежить не тільки матеріальний добробут, а й можливість самореалізації особистості, статус у суспільстві, задоволеність працею, сімейні перспективи тощо. Як ***висновок*** варто зауважити, що одне із головних завдань сучасної школі полягає у підготовці учнів до самостійного, усвідомленого і реалістичного вибору професії. Підготовка розглядається як процес формування готовності школярів до професійного самовизначення, адекватного їх інтересам, здібностям та потребам ринку праці [3]. Професійне самовизначення – складний, часом суперечливий, процес, в основі якого лежить прагнення старшокласника до самостійності, до самореалізації, в той час як він ще не в змозі обійтись без підтримки школи та сім'ї. Підготовка особистості до професійного самовизначення здійснюється із врахуванням специфіки віку і шляхом формування особистісної профорієнтаційної позиції, що визначається відповідною спрямованістю і розвитком мотиваційної, когнітивної та емоційно-вольової сфери особистості.

Список використаних джерел

1. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения [Текст] / Е. А. Климов - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. - 512 с.
2. Крейг Г., Бокум Д. Психология развития / Крейг Г., Бокум Д. – 9-е узд. – СПб: Питер, 2006. – 940 с.
3. Кулікова С. Активізація старшокласників у процесі підготовки до професійного самовизначення [Текст] / С. Кулікова //Психологія: Зб. наукових праць: вип. 3. – К., 1999. – ст. 136 – 142
4. Мудрик А. В. Современный старшеклассник: проблемы самоопределения [Текст] / А. В Мудрик. – М.: Знание, 1977. – 60 с.
5. Назимов И. Н. О системном подходе к анализу процесса выбора профессии [Текст] / И. Н. Назимов // Проблемы профориентации и профконсультации в школе /Ред. кол. Ботякова Л.В., Голомшток А.Е. и др. – М.: Просвещение. – 1969. – 250 с.
6. Підготовка особистості до професійного навчання і праці (психолого-педаогічні основи):

навчально-методичний посібник / За ред. Г. О. Балла, П. С. Перепелиці, В. В Рибалки. – К.: Наукова думка, 2000. – 188 с.
7. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності [Текст]: дис. ... докт. психол. н.: спец. 19.00.07 / Н. А. Побірченко, Ін-т пед. і психол. проф. освіти АПН України. – К., 2000. – 456 с.
8. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение [Текст] / Н. С. Пряжников - М.: Из-во «Институт практической психологии», 1996. - 256 с.
9. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности [Текст] / Фельдштейн Д. И. – М.: Моск. пс.-соц. ин-т: Флинта, 2004. – 672 с.
10. Чистякова С. Н. Педагогичесские основы управления профессиональной ориентацией школьников [Текст]: дис. … доктора пед. наук. – М., 1987, – 360 ст.
11. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности [Текст] / П. А. Шавир - М.: Педагогика, 1981. - 96с
12. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста [Текст] - Санкт-Петербург: Издательство «Ювента», 1999 – 436 с.
13. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис [Текст] / Э. Эриксон– М.: Дайджест, 1996. – 216 с.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378.1

Москаленко А. М. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ МАГІСТРИ З КУРСУ “ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА УПРАВЛІНЦІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ”

У статті обґрунтовано необхідність поліпшення організації самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів. На прикладі курсу “Професійна етика управлінців” визначено можливості підвищення якості підготовки управлінців навчальних закладів за умов. Наведено приклади завдання репродуктивного характеру для закріплення лекційного матеріалу; репродуктивного та реконструктивно-варіативного характеру для підготовки до семінарських занять; дослідницького (творчого) характеру для підготовки до семінарських занять і підсумкового контролю.

Визначено, що найбільш значущими факторами впливу на процес організації самостійної роботи студентів є компетентність викладачів і їх високоморальність викладачів, наявність належної матеріальної бази вищого навчального закладу, наявність дійового навчально-методичного забезпечення.

***Ключові слова**: етика, професійна етика, професійна етика управлінців навчальних закладів, самостійна робота студентів, організація самостійної роботи*

В статье обоснована необходимость улучшения организации самостоятельной работы студентов высших учебных заведений. На примере дисциплины “Профессиональная этика управленцев учебных заведений” определены возможности повышения качества подготовки управленцев учебных заведений. Предложены примеры заданий репродуктивного характера для закрепления лекционного материала; репродуктивного та реконструктивно-вариативного характера для подготовки к семинарских занятиям; исследовательского (творческого) характера для подготовки до семинарских занятий и итогового контроля.

° © Москаленко А. М., 2013 р.

Определено, что наиболее важными факторами влияния на процесс организации самостоятельной роботы студентов есть компетентность преподавателей, высокоморальность преподавателей, наличие соответствующей материальной базы высшего ученого заведения, наличие действенного учебно-методического обеспечения.

Ключевые слова: *этика, профессиональная этика, профессиональная этика управленцев учебных заведений, самостоятельная работа студентов, организация самостоятельной работы*

The necessity of improvement of organization of higher educational establishments students' self-dependent work is substantiated in this article. The possibilities of increasing of quality preparation of managers of educational establishments on conditions are determined on the example of course "Professional ethics of managers". There are examples of reproductive character tasks for fixing lecture material; reconstructive and variant character for seminar periods preparation; research (creative) character for seminar periods preparation and final control.

It is determined that the most meaningful factors of influence on a process of organization of students' self-dependent work are competence of professors and their high moral qualities, presence of the proper material base of higher educational establishment and effective educational and methodical maintenance.

Keywords*: ethics, professional ethics, professional ethics of managers of educational establishments, students' self-dependent work, organization of self-dependent work*

Актуальність. Постановка проблеми організації самостійної роботи магістрів в її загальному вигляді пов'язана із важливими науковими та практичними завданнями. Вивчення стану зазначеної проблеми з позицій загальнотеоретичного, науково-педагогічного та спеціального підходів показав недостатню вивченість її теоретико-методологічних і методичних основ, критеріїв-показників і рівнів ефективності організації самостійної роботи, механізму та шляхів її вдосконалення.

На сьогодні склалася певна невідповідність між соціальною значимістю організації самостійної роботи магістрів і рівнем теоретичного та практичного її вирішення.

Упродовж усього історичного шляху розвитку цивілізації до різних аспектів проблеми формування самостійності зверталися Епікур, Лукрецій, Аристотель, Спіноза, Г. Сковорода та інші відомі філософи-просвітителі. Не обходили увагою зазначену проблему й такі відомі українські педагоги, як Г. Ващенко, І. Огієнко, А. Макаренко, В. Сухомлинський.

Аналіз досліджень і публікацій останніх десятиріч, зокрема таких авторів як А. Алексюк, С. Амирова, Н. Булинський, З. Вітолінь, Л. Вяткін, навчання та виховання студентів, а також Л. Головко, Г. Железовський, В. Казаков, І. Клявінь, Г. Маховікова, І. Носаченко, Н. Сидорчук, М. Солдатенко, В. Хрипун, В. Яровий та інші, засвідчив, що в Україні накопичений певний досвід організації самостійної роботи студентів. Проте, незважаючи на неодноразові звернення науковців до різних аспектів окресленої проблеми, залишається невирішеною проблема організації самостійної роботи магістрів з курсу "Професійна етика управлінців" у вищих навчальних закладах України, які здійснюють професійну підготовку управлінців навчальних закладів.

Мета публікаці – визначити роль самостійної роботи студентів з курсу "Професійна етика управлінців навчальних закладів" у професійній підготовці майбутніх управлінців навчальних закладів, подати зразки завдань для самостійного виконання їх студентами. Задля досягнення мети перед собою ми поставили такі ***завдання***: обґрунтувати розподіл часу виділеного для самостійної

роботи студентів; на прикладі навчальної дисципліни “Професійна етика”; розробити завдання репродуктивного характеру для закріплення лекційного матеріалу; репродуктивного та реконструктивно-варіативного характеру для підготовки до семінарських занять; дослідницького (творчого) характеру для підготовки до семінарських занять і підсумкового контролю; визначити найбільш значущі фактори впливу на процес організації самостійної роботи студентів.

Курс “Професійна етика управлінців навчальних закладів” – має важливе значення у професійній підготовці магістрів спеціальності “Управління навчальним закладом”, оскільки сприяє засвоєнню майбутніми управлінцями навчальних закладів основних норм і правил етичної поведінки; дає змогу оцінити свій стан розвитку моральної свідомості і шляхом рефлексії відшукати нормативне в індивідуальному; аналізувати факти реального педагогічного процесу крізь призму морального вибору; допомагає формуванню в них позитивного ставлення до себе та інших учасників навчально-виховного процесу тощо. В умовах гуманізації освіти актуалізується проблема педагогічної етики управлінця як центральної у формуванні професійної компетентності керівника навчального закладу. Метою навчального курсу є – розкрити закономірності процесу формування професійної етики майбутніх управлінців навчальних закладів; завданнями – ознайомити з принципами, нормами та правилами професійної етики управлінця навчальним закладом; визначити професійно важливі якості управлінця, що мають моральну природу; сформувати вміння оцінювати та самооцінювати майбутнім управлінцем навчальним закладом ступеня розвитку нормативного в індивідуальному плані; навчити визначати й аналізувати типові помилки педагогічної поведінки, пов’язаних із порушенням норм педагогічної моралі; розкрити особливості етичної поведінки управлінця тощо.

Теоретичний зміст навчального курсу не збігається з проблемами, які визначені дисциплінами психолого-педагогічного циклу і не повторює їх. Він поглиблює та розширює знання, котрими мають оволодівати студенти з базових курсів. Цей підхід, заснований на принципі компліментарності (додатковості), дає змогу вдосконалити рівень професійно-педагогічної підготовки майбутнього управлінця навчальним закладам.

Згідно кредитно-модульної системи навчання у вищих навчальних закладах, значна частина навчального матеріалу виноситься на самостійне опрацювання студентами й основним завданням викладача є не репродуктивне викладання набору готових знань, а організація активної самостійної роботи студентів.

Розуміння сутності терміну “організація” дало нам можливість сформулювати власне визначення поняття “організація самостійної роботи студентів”: це – система спільних дій викладача і студента, у процесі реалізації якої активну детермінуючу роль виконують студенти.

Аналіз наукових джерел дав можливість з’ясувати, що теоретики і практики самостійну роботу розглядають з позицій викладача, з позицій студента, з позицій управління та організації навчального процесу, а також як дидактичну проблему і як гносеологічне явище.

Самостійна робота студентів розглядається нами як така діяльність, що передбачає самодетермінованість, самомотивованість, самопрограмованість

студентів, реалізується у вигляді системи самостійних дій і зумовлена рівнем розвитку їх пізнавальних процесів та емоційно-вольової сфери.

Самостійна робота студентів є однією з форм, за допомогою якої здійснюється навчальний процес у вищих навчальних закладах [3], основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних занять [4]. Вона є необхідною складовою частиною навчально-виховного процесу, істотно впливає на його результативність та ефективність. Згідно Положення "Про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах", затвердженого наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161 "Навчальний час відведений для самостійної роботи студента, регламентується робочим навчальним планом і повинен становити не менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної дисципліни" [6].

Зміст самостійної роботи студента визначається: навчальною програмою дисципліни; методичними матеріалами та вказівками; завданнями розробленими викладачем.

Система навчально-методичних засобів, необхідних для самостійної роботи студента, включає: підручники; навчальні та методичні посібники; конспекти лекцій викладача; практикум тощо, а також відповідну наукову та фахову монографічну, науково-популярну і періодичну літературу.

Підвищення вимог до рівня сформованості в магістрів умінь самостійно працювати, набуваючи нові та поглиблюючи, розширюючи наявні знання, вимагає осучаснення змістових основ самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів з усіх предметів, які вивчаються, зокрема й із окресленого курсу. Курс "Професійна етика управлінців навчальних закладів" не є виключенням.

Викладач, як правило, не може регулювати сам процес самостійної роботи студентів, але він зобов'язаний допомогти правильно її організувати, насамперед забезпечити: планування самостійної роботи студентів (у робочій програмі навчальної дисципліни чітко спланувати види завдань для самостійної роботи студентів); формування у студентів потреби та мотивування їх до активної, творчої самостійної роботи (визначити засоби, завдяки яким викладач забезпечить ефективність окресленого процесу); контроль за виконанням завдань самостійної роботи (розробити і довести до відома студентів критерії оцінювання самостійної роботи студентів з чітко визначеними термінами її здачі).

Оскільки при вивченні навчального предмета студенту важливо не тільки засвоїти навчальний матеріал, а й оволодіти культурою розумової праці, досвідом творчої діяльності, автори [1, 210] виділяють уміння, які необхідні для опанування науковими знаннями: читання з різною метою (для засвоєння важливих деталей, для відповіді на запитання, для критичної оцінки, для розвитку словникового запасу, тощо); працювати з першоджерелами, користування книгою як знаряддям праці; шукати необхідну інформацію; користуватися довідником; конспектувати; складати картотеку і користуватися нею; будувати схему спостережень; вірно описувати процес, за яким здійснюється спостереження; виділяти головне; слухати, на слух виділяти головне; аргументовано висловлювати свою думку; коротко і стисло викладати свої і чужі думки; логічно мислити; систематизувати, класифікувати явища; бачити і розуміти причини і

наслідки процесу виникнення і розвитку того чи іншого явища; аналізувати факти, робити узагальнення і висновки; самостійно ставити задачі та інше.

Самостійна робота з курсу "Професійна етика управлінця" є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом, у час вільний від обов'язкових навчальних занять і творчим самовираження студентів, систематичною діяльністю студента вдома, в бібліотеці, у вищому навчальному закладі.

Практика переконливо свідчить, що на самостійну роботу студентів із зазначеної дисципліни доцільно залишати в межах 1/2 загального обсягу навчального часу, виділеного для її вивчення. Досвід викладання зазначеного вище курсу підтвердив доцільність такого розподілу, виділених для самостійної роботи годин: закріплення лекційного матеріалу – 30% часу; підготовка до семінарських занять – 30% часу; самостійна підготовка до заліку чи екзамену – 10% часу; виконання творчих завдань – 30% часу.

Розглянемо кожен із видів самостійної роботи студентів більш детально. Закріплення лекційного матеріалу передбачає: вивчення основної та додаткової літератури (підручники, посібники, монографії, дисертаційні роботи); опрацювання педагогічних праць просвітителів-педагогів минулого; законодавчі документи про освіту та школу; педагогічна преса, художньо-педагогічна література; твори образотворчого мистецтва та кінофільми педагогічного характеру).

Підготовка до семінарських занять передбачає самостійну підготовку студентів до дискусії з наперед визначених питань, до яких вони готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Теми семінарських занять, які передбачено з дисципліни, повідомляються студентам на першому занятті, щоб у них була змога спланувати свою роботу.

Семінарські заняття з курсу є природнім продовженням розгляду матеріалу раніше прочитаної лекції з дисципліни. Вони передбачають поглиблене вивчення окремих педагогічних проблем на основі самостійного опрацювання рекомендованих джерел. Підготовка до семінарських занять ґрунтується на самостійній роботі студентів із підручником, навчальним посібником, матеріалами хрестоматій, першоджерел. Готуючись до семінару студенти мають: працювати над повідомленнями з окремих питань; збирати певний фактичний матеріал; знайомитися з документами; виконувати типові та творчі завдання, запропоновані викладачем.

Форми проведення семінарів: заслуховування доповідей з їх подальшим обговоренням; розгорнута бесіда за планом викладача; семінари-дискусії та відкриті дискусії; спільне обговорення матеріалів зібраних творчими групами студентів.

Основоположними в організації семінарів є: принцип гуманізму; принцип варіативності; принцип проблемності; принцип цілісності; принцип компетентності.

Самостійна підготовка до заліку чи екзамену передбачає виконання розроблених і поданих у друкованих робочих зошитах завдань на закріплення матеріалу з предмету.

Ми поділяємо точку зору М. Г. Гарунова і П. І. Підкасистого [2; 5] і важаємо, що з курсу, що розглядається, завдання самостійної роботи мають мати різний характер, а саме: репродуктивний (відтворення навчального матеріалу, міцність

засвоєння теоретичних положень); реконструктивно-варіативний (актуалізація, перенос знань, умінь і навичок і варіювання системи способів діяльності для розв'язання нових завдань або проблем); частково-пошукові; дослідницькі (творчі).

Наведемо приклад репродуктивного характеру для закріплення лекційного матеріалу з дисципліни "Професійна етика управлінців навчальних закладів".

Завдання 1. Дайте визначення основних понять: професійна справедливість; професійна честь, професійний обов'язок; професійна совість; професійна етика.

Завдання 2. Дайте короткі відповіді на запитання. На яких моральних постулатах базується професійна етика епохи Відродження та Нового часу? Що є предметом професійної етики? Що таке мораль, моральна свідомість, моральні почуття, моральна цінність, моральні переконання?

Завдання 3. Виберіть правильну відповідь

1. Етика – це наука про: а) суть і зміст моралі, про закони її виникнення, розвитку та функціонування; б) розвиток соціально-політичних і економічних відносин; в) виникнення суспільства; г) походження людини.
2. Тактовність – це: а) чуйність; б) розуміння; в) щирість; г) стиль поведінки людини.

Завдання 5. Заповніть вільні віконця схеми.

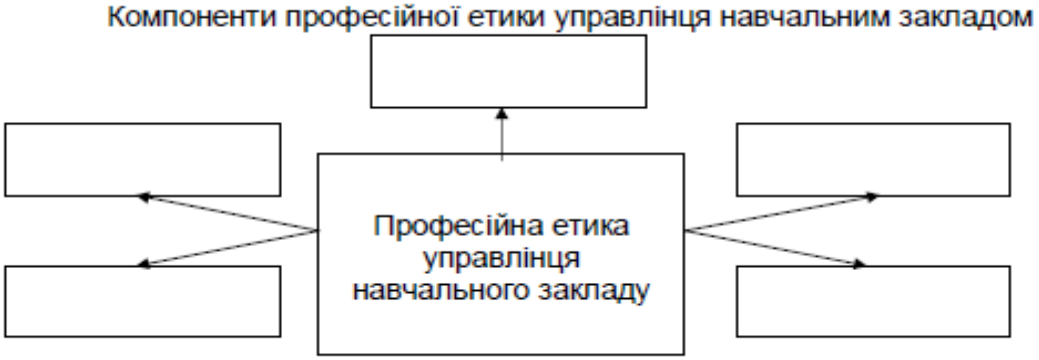

Завдання 4. Підготуйтеся до розгорнутої відповіді на запитання. Обґрунтуйте роль етичних знань у професійному становленні управлінця навчального закладу. Охарактеризуйте принципи формування етичної компетентності управлінців навчальних закладів. Розкрийте вплив особистісних якостей особистості на безконфліктність у професійній діяльності управлінців навчальних закладів.

Наведемо приклад репродуктивного та реконструктивно-варіативного характеру для підготовки до семінарських занять.

Завдання 1. Визначить передумови амбівалентності та внутрішньої суперечності формування етичної компетентності (нестійкість емоцій, невміння підпорядкувати їх волі, раціональним процесам; невизначеність, несталість мети, ціннісних орієнтирів, особистісних змістів, а отже і моральної свідомості; суперечливість, неузгодженість змістової (моральні принципи) і динамічної (емоції, воля) сторін мотивації).

Завдання 2. Охарактеризуйте комплексний характер факторів, які впливають на формування професійної етики управлінця навчальним закладом в залежності від статі, віку, професійної компетентності.

Завдання 3. На основі вивчення, аналізу кодексів професійної етики різних професій виявіть спільне та відмінне. Складіть кодекс професійної етики управлінців навчальних закладів.

Завдання 4. Доберіть висловлювання відомих людей, що стосуються професійної етики. Доберіть матеріали з наукових збірників, журналів та інших джерел, що доповнюють матеріали лекцій. Доберіть матеріали з періодичної преси, що засвідчують порушення управлінцями навчальних закладів професійної етики. Доберіть матеріали з періодичної преси, що засвідчують високий рівень сформованості професійної етики в реальних ситуаціях життя навчального закладу.

Завдання 5. Наведіть приклади помилкових дій управлінців навчальних закладів, що мають перцептивну природу. Наведіть приклади помилкових дій управлінців навчальних закладів, що пов'язані зі стереотипами мислення і поведінки управлінця. Дайте оцінку ситуацій, що потребують морального вибору з позиції визнання загальнолюдських етичних цінностей. Запропонуйте безконфліктне рішення в конфліктних ситуаціях (ситуації додаються).

Наведемо приклад дослідницького (творчого) характеру для підготовки до семінарських занять і підсумкового контролю.

Завдання 1. Проведіть аналіз творчості відомих філософів, педагогів-просвітителів щодо наявності в їх працях ідей формування професійної етики. Охарактеризуйте етичні погляди педагогів-гуманістів Я. Корчака, К. Ушинського, В. Сухомлинського, С. Русової та інших.

Завдання 2. Доберіть тести, які могли б допомогти визначити рівень сформованості професійної етики управлінців навчальних закладів.

Завдання 3. Розробіть програму тренінгу, що сприяв би формуванню професійної етики управлінців навчальних закладів.

Завдання 4. Укладіть словник понять професійної етики (кожне визначення має бути представлено не менше з трьох джерел).

Завдання 5. На основі аналізу рекомендованих джерел простежити еволюції розвитку етико-педагогічних ідей у працях вітчизняних і зарубіжних учених.

Завдання 6. Здійсніть порівняльний аналіз формування професійної етики управлінців навчальних закладів у системі освіти України та зарубіжних країн.

Простежте вплив факторів на корегування професійної етики управлінця навчальним закладом (психологічні й особистісні відмінності управлінців навчальними закладами, варіативність сфери етичних взаємин у діяльності та педагогічному спілкуванні, переважання особистісного над професійним, не збігання етичних норм професії управлінця навчального закладу з індивідуальними нормами та критеріями, низький морально-етичний рівень об'єктивних умов життя та ін.).

Запропонуйте об'єктивні критерії, суб'єктивні критерії, результативні критерії, професійні критерії, нормативні критерії, індивідуально-варіативні критерії, критерії існуючого рівня, прогностичні критерії, критерії професійної навченості, творчі критерії, критерії соціальної активності та

конкурентоспроможності професії в суспільстві, критерії професійної прихильності, якісні та кількісні критерії.

Визначте механізми впровадження етичних норм у ділову сферу керівника навчальним закладом.

Обґрунтуйте роль професійної етики управлінців навчальних закладів у реалізації основних прав і свобод дитини.

Сформулюйте поради викладачам вищих навчальних закладів щодо формування професійної етики управлінців навчальних закладів.

Наступним кроком дослідження було визначення найбільш значущих факторів впливу на процес організації самостійної роботи студентів. Проведений аналіз літератури дав можливість з'ясувати сутність поняття "фактор". Філософський словник дає таке визначення поняття "фактор" – умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу" [7, 712]. Проведене опитування групи респондентів, до якої увійшли студенти магістратури, серед факторів, які впливають на організацію самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів, найбільш значущими визначили такі: професійна компетентність викладачів, високоморальність викладачів, наявність належної матеріальної бази вищого навчального закладу, наявність дійового навчально-методичного забезпечення.

Наступним етапом було проведення кореляційного аналізу зазначених факторів, які впливають на ефективність організації самостійної роботи студентів. Основними вимогами до застосування кореляційного аналізу є достатня кількість спостережень, сукупності факторних і результативних показників, а також їх кількісний вимір.

Головними завданнями кореляційного аналізу є: визначення форми зв'язку; вимірювання щільності (сили) зв'язку; виявлення впливу факторів на результативну ознаку.

У нашому випадку завдяки кореляційному аналізу є можливість глибше дослідити вплив факторів на організацію самостійної роботи студентів, виявити резерви підвищення ефективності самостійної роботи студентів. Все це позитивно позначається на результативності засвоєння навчального матеріалу.

Кожен фактор визначався за п'ятибальною оцінкою.

Надалі було проведено підрахунки математичних сподівань: фактор професійна компетентність викладачів – 3,82464; фактор наявність належної матеріальної бази вищого навчального закладу – 3,48519; фактор високоморальність викладачів – 3,39306; фактор наявність дійового навчально-методичного забезпечення – 3,67377; коефіцієнтів коваріації та кореляції.

У результаті проведеної роботи було з'ясовано: всі фактори слабко корелюють (узгоджуються) один з одним, коефіцієнти кореляції близькі до 0, тому фактори майже не залежні один від одного; подальші дослідження можуть збільшити кількість факторів, але не зможуть їх зменшити.

Корельованість з організацією самостійної роботи студентів факторів відбувається в такій послідовності фактор професійна компетентність викладачів; фактор наявність дійового навчально-методичного забезпечення; фактор наявність належної матеріальної бази вищого навчального закладу; фактор високоморальність викладачів.

Висновок. Самостійна робота студентів з курсу "Професійна етика" дає необмежені можливості студентам здобувати і засвоювати нові знання на основі самостійної класифікації явищ і подій, аналізу думок філософів, педагогів-просвітителів, поведінки управлінців у ситуацій реального життя навчального закладу. Напрямом подальшого дослідження може бути: застосування модульно-рейтингової оцінки знань з курсу "Професійна етики управлінців".

Список використаних джерел

1. Балл Г. В. Гуманістичні засади педагогічної діяльності [Текст]: підручник / Г. В. Балл. – К.: Академія. – 1994. – 311 с.
2. Гарунов М. Г. Дидактичні основи організації самостійної роботи студентів на практичних заняттях [Текст]: / М. Г. Гарунов. – М.: МВСО СРСР, 1991. – 16 с.
3. Дидусь Н. И. Формирование самостоятельности как профессионального значимого качества личности будущего учителя. Дис. канд. пед. наук. – Одесса. –1987. – 157 с.
4. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К.: "ЕксОб", 2000. – 304 с.
5. Підкасистий, І. Ф. Педагогічні технології [Текст]: навч. посібник / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов; за заг. ред. І. Ф. Прокопенко. – Х.: Колегіум, 2006. – 224 с.]
6. Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах Міносвіти; Наказ, Положення від 02.06.1993 № 161 http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0173-93
7. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378.147:159.955

Нагорна Г. О. °

Одеська національна музична академія ім. А. В. Нежданової, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії музики і композиції

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПЕДАГОГА-МУЗИКАНТА

У статті розкрито історико-теоретичні основи дослідження мислення особистості за допомогою аналізу літератури з проблеми його виникнення, розвитку і формування. Це дозволило зробити комплексне логіко-філософське і психолого-педагогічне обґрунтування структури мислення педагога-музиканта, формування якого є умовою досягнення професійної розумності особистості. У зв'язку з цим змінюється і вся система професійної підготовки студентів музичних вищих навчальних закладів, коли музична освіта розглядається як дослідження музичного мистецтва, дослідження музичного мистецтва – як самокритична діяльність студента, а педагог-музикант – як особистість, яка займає суб'єктну позицію і сама створює полісуб'єктні (діалогічні) відносини у ході взаємоспілкування.

Ключові слова: *педагог-музикант, особистість, музичні вищі навчальні заклади, музична освіта*

° © Нагорна Г. О., 2013 р.

В статье раскрыты историко-теоретические основы исследования мышления личности посредством анализа литературы по проблеме его возникновения, развития и формирования. Это позволило сделать комплексное логико-философское и психолого-педагогическое обоснование структуры мышления педагога-музыканта, формирование которого является условием достижения профессиональной разумности личности. В связи с этим изменяется и вся система профессиональной подготовки студентов музыкальных вузов, когда музыкальное образование рассматривается как исследование музыкального искусства, исследование музыкального искусства – как самокритическая деятельность студента, а педагог-музыкант – как особенная личность, занимающая субъектную позицию и сама создающая полисубъектные диалогические отношения в ходе взаимообщения.

Ключевые слова: *педагог-музыкант, личность, музыкальные высшие учебные заведения,музыкальное образование*

The article reveals the historical and theoretical foundations of the study of thinking of personality through analysis of the literature on the problem of its origin, development and formation. This allowed us to complete the logical-philosophical, psychological and pedagogical rationale for the structure of thinking of teacher-musician, whose formation is a condition for achieving professional reasonableness of a person. In connection with this the whole system of training the students of music institutes changes when music education is seen as the research of musical art, musical art research – as self-critical activities of the student and the teacher-musician – as a special person, which occupies a subject position itself creates poly-subject dialogic relationships during mutual communication.

Keywords*: teacher-musician, personality, musical institutions of higher education, musical education*

Актуальність. В умовах модернізації вищої музичної освіти в Україні виникає проблема зміни всієї системи професійної підготовки студентів, зокрема і підготовки педагога-музиканта. Вихідними положеннями для досягнення окресленої мети необхідно звернутися для з'ясування рівня вивчення проблеми в історії наукової думки. Різні аспекти проблеми були предметом дослідження різних напрямів, презентовані Г. С. Костюком, С. Л. Рубінштейном, Л. С. Виготським, Б. М. Тепловим, О. М. Леонтьєвим, А. В. Брушлинським, П. Я. Гальперіним, Н. Ф. Талізіною, Є. Н. Кабановою-Меллер, В. В. Давидовим та ін.

Для вирішення досліджуваної проблеми ставиться мета розглядати: музичну освіту як цілісне дослідження музичного мистецтва; дослідження музичного мистецтва як самокритичну діяльність студентів; майбутнього музиканта як особливу особистість, що займає суб'єктну позицію і створює полісуб'єктні діалогічні відносини в ході взаємоспілкування.

Мета статті. Досягнення поставленої мети визначає необхідність виокремлення таких ціннісних орієнтацій, які дозволять кожному майбутньому музикантові мати незалежну точку зору, самостійно генерувати ідеї, вирішувати завдання і розв'язувати проблеми. Тому головною ідеєю концепції дослідження виступає ідея досягнення професійної розумності особистості музиканта за умови формування у нього музичного мислення.

Виклад основного матеріалу. Історія розв'язання проблеми розвитку мислення особистості широко відома в теорії и практиці освіти. У завдання дослідження входило проведення порівняльно-зіставленого аналізу вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної літератури з проблеми виникнення, розвитку та формування мислення особистості.

Родоначальником ідеї взаємозв'язку навчання, виховання і розумового розвитку був Г. С. Костюк [3, 4].

Проблеми практичного інтелекту, подібності та відмінності теоретичного і практичного мислення особистості полководця з'явилися предметом психологічного дослідження Б. М. Теплова [7]. При цьому, генетично першим щаблем мислення виводиться наочно-діюче мислення. А відмінність між теоретичним і практичним мисленням, відповідно до теорії психолога, полягає в тому, що вони по-різному пов'язані з практикою: «Робота практичного мислення в основному спрямована на вирішення приватних, конкретних завдань..., тоді як робота теоретичного мислення спрямована здебільшого на знаходження загальних закономірностей – принципів організації виробництва, тактичних і стратегічних закономірностей...» [7, с. 224].

Загальну психологічну теорію мислення розробив С. Л. Рубінштейн. Він визначає мислення як «... все більш повне і багатостороннє уявне відновлення об'єкта, реальності, дійсності, виходячи з чуттєвих даних, що виникають в результаті впливу об'єкта» [6, с. 12]. Виникнення мислення відбувається в процесі взаємодії з об'єктивним світом, а сам процес пізнання уособлюється з мисленням і виражається в безперервній взаємодії «... пізнаючого, мислячого суб'єкта з пізнаванним об'єктом, з об'єктивним змістом розв'язуваного завдання» [6, с. 13]. Загальна теорія мислення, яка створена С. Л. Рубінштейном та зумовила виникнення цілої психологічної школи, виходить з принципу детермінізму, містить закономірності розвитку мислення особистості, а також представляє метод його дослідження. Зокрема, в якості закономірностей висуваються співвідношення аналізу і синтезу, залежність узагальнення від аналізу та абстракції в процесі мислення. Крім цього, дано психологічний аналіз міркування, а також розкрито проблему співвідношення мислення і знань.

Відома психологічна школа мислення В. С. Виготського, що займається проблемами формування розумових процесів: розумового розвитку дітей у процесі навчання, вищих психічних функцій, уяви і творчості в дитячому віці, психології мистецтва, співвідношення мислення й мови. Головна особливість теорії В. С. Виготського полягає в тому, що розвиток мислення в ній розглядається як процес оволодіння дитиною системою знань, які вироблені людством і зафіксовані в значеннях слів. Психологічний аспект мислення полягає в поступовому ускладненні, в процесі засвоєння дитиною, розумових дій та операцій зі словом. Таким чином, використовуючи управління процесом засвоєння дітьми розумових дій, В. С. Виготський приходить до реалізації програмування розвитку розумових процесів у дітей.

Наступний напрям у психології мислення пов'язане з ім'ям О. М. Леонтьєва, який розкриває мислення у зв'язку з мотиваційною сферою особистості, визначаючи його як «психічні процеси відображення об'єктивної реальності, що складають вищий щабель людського пізнання» [5, с. 79]. Представляють інтерес питання розвитку творчого аспекту мислення, а також проблема реалізації принципу єдності теоретико-пізнавальних і логічних аспектів вивчення мислення.

Привертає увагу психологічна школа П. Я. Гальперіна і Н. Ф. Тализіної, що займалася дослідженням операціонального складу мислення особистості. Зокрема, ними розроблена теорія поетапного формування розумових дій як психологічна основа управління процесом засвоєння знань, яка забезпечує повну усвідомленість елементів цих дій, їх показників, дозволяє переносити загальні закономірності розвитку навчально-виховного процесу на різні педагогічні

ситуації. Таким чином, розроблений психологічний механізм розвитку творчого мислення.

Формування творчого мислення було предметом дослідження Я. О. Пономарьова, продуктивного - німецького психолога М. Вертгеймера.

Не менш значною представляється ідея узагальнення розумової діяльності, реалізація якої забезпечує широту перенесення розумових дій з одних ситуацій в інші (В. В. Давидов, Є. М. Кабанова – Меллер).

Проблема прогностичної ролі мислення і основні механізми прогнозування розкриті в дослідженні А. В. Брушлинского, який позначає мислення «як безперервну взаємодію суб'єкта з об'єктом дії і пізнання, тобто як специфічну – в розвиненому вигляді теоретичну – діяльність... воно завжди є відбитком об'єкта, взагалі буття» [2, с. 3].

Проблема активності особистості та психологічних механізмів її організації, засоби її самовираження, саморегуляції, розв’язується через вироблення стратегії життя, яка «є деяким універсальним законом, засобом самоздійснення людини в різних сферах його життя» [1, с. 9]. Таким чином, у понятті «стратегія» концентруються всі основні психологічні аспекти життя людини, пов'язані з його самоствердженням, незалежним поглядом на процеси навколишньої дійсності, самооцінюванням власних здібностей і відстоюванням своєї індивідуальності.

Представляє інтерес навчальний посібник О. К. Тихомирова «Психологія мислення», в якому мислення досліджується в різних іпостасях: як асоціація уявлень, як дія, як функціонування інтелектуальних операцій, як акт переструктурування ситуацій, як поведінка, як вмотивований процес, як система обробки інформації [8].

Представляють інтерес ряд зарубіжних досліджень проблеми мислення [9, 10, 11, 12, 13].

Розгляду критичного мислення присвячено роботу Дж. Мак-Пека, в якій актуалізовані такі проблеми, як: критичне мислення, епістемологія та освіта; неформальна логіка і критичне мислення; Е. де Боно і мислення; читання, тестування і критичне мислення [11].

Основними положеннями теорії критичного мислення Дж. Мак-Пека є такі:

1. Критичне мислення не може бути окремим предметом, функціонувати ізольовано від специфічних областей і проблем.

2. Поняття «критичне мислення» співзвучне з критеріями. Однак, останні, при правильному їх використанні, змінюються залежно від сфери їх застосування.

3. Критичне мислення не означає відмову або відхилення від загальноприйнятих правил і норм.

4. Основне значення критичного мислення полягає в умінні і схильності включатися в діяльність з рефлексивним скептицизмом.

5. Критичне мислення не тільки забезпечує оцінювання утверджень, але й включає розумові процеси, спрямовані на розв’язання проблем і активне включення в діяльність.

6. Вивчення логіки (формальної і неформальної) не є достатнім засобом для мислення критично.

7. Остільки, оскільки критичне мислення включає знання та вміння, то критичний мислитель в галузі X може не бути критичним мислителем в галузі Y.

8. «Критичне мислення» як «навчання» і «освіта» є і «завдання», і «досягнення» чого-небудь.

9. Критичне мислення може включати використання або відхилення методів, стратегій і технік як прикладів.

10. «Критичне мислення» означає не те ж що «раціональність», а є її вимірюванням [11].

В іншій зарубіжній теорії виводиться кілька вимірів критичного мислення особистості: логічний, критеріальний, прагматичний [9]. Перший пов'язаний з судженням про відносини між термінами, утвердженнями і установками утверджень. Воно вимагає знання значень термінів, утверджень і їх застосування. Критеріальний вимір мислення пов'язаний зі знанням стандартів, характерних для предмета дослідження. До них, наприклад, відносяться статистичні судження в соціальних науках. Нарешті, прагматичний вимір розкриває «... судження в контексті, коли хтось має «достатню» підставу у світлі мети утвердження і практичних наслідків» [9, с. 99].

Цікавою видається концепція мислення високого порядку, в якій пропонується органічне поєднання двох видів мислення – критичного і творчого [12]. Використані в нашому дослідженні ідеї цієї концепції привертають увагу тим, що реалізують принцип єдності раціональності і творчості і всі, засновані на ньому, підходи до вивчення і формування мислення особистості. Зокрема, Л. Резнік виділяє такі основні характеристики мислення високого порядку:

- включення групи складних розвинених розумових дій, що вимагають нюансованого судження і забезпечують аналіз складних ситуацій відповідно до безлічі критеріїв;
- залежність від саморегуляції особистості;
- конструювання сенсу і накладення структури на ситуації – основне завдання мислителя при знаходженні правильних відповідей та шляху дії [12].

Крім того, наголошується, що мислення високого порядку: а) є неалгоритмічним, тобто шлях дії не визначений заздалегідь; б) має тенденцію бути комплексним; в) часто дає множинні рішення, кожне з яких цінне і корисне; г) включає нюансоване судження і інтерпретацію інформації; д) включає застосування безлічі рішень, які іноді конфліктні один з одним; е) часто залучає невизначеність, тобто завдання містить невідомі аспекти; ж) включає саморегуляцію розумового процесу; з) залучає накладення значення, виявлення структури в уявному безладді контексту ситуації; ж) є напруженим і потребує великих зусиль.

Н. Вуд відстоює алгоритмічне мислення, обгрунтовуючи його у своїй програмі читання, письма та критичного мислення. Програма містить такі основні положення, кожне з яких має свої цілі:

1. Поглиблення сенсу суджень шляхом виведення висновків (цілі: підвищення здатності розуміти непозначений сенс матеріалу; надання допомоги в аналізі та постановці питань; навчання вмінню робити точні висновки, засновані на матеріалі тексту, а також на попередніх знаннях).

2. Відкриття переконуючих цілей, протиріч і точок зору (цілі: навчання вмінню пізнавати відкриті і приховані переконуючи цілі, які суперечать частині переконання; навчання вмінню оцінювати власну точку зору з позицій її відмінностей від точки зору автора).

3. Аналіз і оцінювання техніки переконання і методів міркування (цілі: навчання вмінню пізнавати техніку переконання автора, спрямовану на аргументацію своєї точки зору як змінювання речей; навчання різним методам міркування, включаючи індуктивне, дедуктивне міркування; навчання аналізу та оцінювання дійсно переконуючих аргументів).

4. Використання критичного мислення для досягнення проникливості, розв'язання проблем та продукування судження (цілі: ідентифікація деяких питань і підходів, які стимулюють критичне мислення; навчання восьми стратегіям (крокам алгоритму) критичного мислення та процесу їх використання; заохочення у виведенні суджень і позначення особистої цінності матеріалу, який досліджується) [13].

Відомий мальтійський психолог і філософ Е. де Боно створив навчальну програму для прямого навчання мисленню у школах. У його дослідженнях розглядаються механізм свідомості, використання латерального мислення, особливості практичного мислення.

Американський вчений Р. Мейєр розкриває історичні перспективи асоціативізма (мислення як посиленого вивчення), гештальт-теорії (мислення як реструктурування проблем), вирішує проблеми мислення як гіпотетичного тестування, мислення як формулювання логічних висновків [10]. Цікавим видається його аналіз процесу пізнання, в якому мислення спрямоване на пошук шляхів розв’язання проблем, розглядається як серія розумових операцій, як зусилля після розуміння значення, як пошук семантичної пам'яті. У своїй концепції інтелекту Р. Мейєр осмислює мислення як вимірювану здатність. А розв’язання проблем здійснює за двома напрямками: експертним та математичним. Якщо в першому випадку воно обумовлює мислення, на яке впливає досвід, то в другому, - мислення, засноване на знаннях специфічної сфери. Нарешті, не остання роль у зазначеному дослідженні відводиться аналогійному міркуванню, що характеризує мислення, яке базується на аналогіях, моделях і прикладах.

Р. Енніс виводить наступні аспекти критичного мислення, що стосуються мислення особистості: розуміння значення, сенсу утвердження; визначення двозначності або неясності в міркуванні; виявлення суперечливих утверджень; виявлення необхідності висновку; визначення специфічних утверджень; виявлення, чи дійсно застосовується в утвердженні певний принцип; визначення надійності утвердження і гарантованості індуктивного висновку; ідентифікація проблем, припущень; виявлення адекватності визначення, прийнятності утвердження, зробленого авторитетною особою [9].

На основі зробленого логіко-філософського і психолого-педагогічного аналізу іноземної літератури з проблеми формування мислення особистості можна зробити деяке узагальнення. Воно стосується основної тенденції системи освіти зарубіжних країн - установки на самостійне, незалежне, аргументоване дослідження предметів, явищ навчально-виховного процесу. Велику роль в її реалізації відіграє оволодіння мистецтвом міркувати. Причому основним засобом формування мислення особистості в зарубіжних методиках є тренінг. Разом з тим, за відсутністю осмисленого теоретичного аналізу ситуацій формування даного мислення перетворюється на самоціль, не веде до вироблення педагогічно доцільної стратегії і тактики взаємодії з предметами дослідження.

Значення мистецтва міркувати для особистості можна обгрунтувати тим, що воно підпорядковане оціночним критеріям в тому випадку, коли сформульовано логічно послідовне міркування. Міркування майбутнього педагога-музиканта, що взаємодоповняється творчістю, являє собою ту важливу частину мислення, яка дозволяє визначати і класифікувати об'єкти або суб'єкти дослідження, пропонувати переконуючи доводи, розкривати ймовірні факти, явища, виявляти їх істинний сенс, організовувати професійні пояснення, описи, розповіді з різних напрямків теоретичної та практичної діяльності. Система вищої музичної освіти повинна забезпечувати належною мірою процес навчання студентів роздумам, міркуванню або мистецтву мислити в органічному поєднанні з творчо-перетворюючою діяльністю. Тому на основі аналізу історичних витоків розвитку проблеми мислення особистості було зроблено багатогранне дослідження професійного мислення педагога- музиканта, що в результаті дозволило створити його структуру, виявити стратегічні і тактичні підходи до його функціонування, розкрити критеріально-ціннісні характеристики, а також систему відношень, що виникають в ході взаємодії з предметами дослідження музичного мистецтва.

У процесі розробки структури професійного мислення особистості використовувалися фундаментальні положення, викладені в дослідженнях Г. С. Костюка (проблеми психології мислення, взаємозв'язку навчання, виховання та розумового розвитку особистості), С. Л. Рубінштейна (загальна психологічна теорія мислення, яка виходить з принципу детермінізму), Л. С. Виготського (створення динамічних смислових систем індивідуальної свідомості особистості), Б. М. Теплова (концепція практичного інтелекту, проблема индивідуальних відмінностей), О. М. Леонтьєва (виділення мотиваційної сфери в мисленні, ідея особистісного смислу), А. В. Брушлинського (прогностична роль мислення), П. Я. Гальперіна, Н. Ф. Тализіної (теорія поетапного формування розумових дій), Є. М. Кабанової-Меллер (узагальнення розумових дій), В. В. Давидова (особливості змістовного узагальнення і теоретичного мислення), В. О. Моляко (розвиток творчої обдарованості особистості), Б.Т. Лихачова (усебічний розвиток цілісної особистості в цілісному навчально-виховному процесі), А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинського (формування в продуктивній праці суспільно цінних якостей особистості).

Висновок. Структура мислення майбутнього музиканта являє собою складну ієрархічну систему, в основі якої лежить універсальна якість особистості – професійна розумність, досягнення якої здійснюється за умови формування професійного мислення студента. Професійне мислення педагога-музиканта постає як основний функціональний зміст його розумності, який забезпечує реалізацію основоположного принципу єдності раціональності та творчості у вигляді критичного та творчого мислення, які базуються на чотирьох основних діях розуму: уявленні, судженні, умовиводі, виробленні стратегії і тактики відношень цілісного процесу дослідження музичного мистецтва.

Кожен із названих елементів є узагальненою розумовою дією і має свою структуру, що розкриває їх загальність, частковість та одиничність. Реалізація принципу єдності загального й особливого діялася по кількох напрямах. Кожна попередня розумова дія узагальнювалася у наступній. Таким чином, у процесі розкриття сутності та змісту професійного мислення майбутнього музиканта

встановлювалися внутрішні та зовнішні зв'язки його структурних елементів. Оцінювання зазначеного мислення здійснювалося за допомогою узагальнених умінь, які виступають його показниками: уміння вибирати мету дослідження; уміння знаходити або творчо створювати тактику відношень цілісного процесу музичного дослідження; уміння виробляти ціннісно-методологічну стратегію відношень даного процесу; уміння оцінювати, самооцінювати доречність, надійність, силу вироблених стратегії і тактики відношень у процесі взаємодії з предметами дослідження. Узагальнення розумової діяльності відбувалося в ході дослідження студентами цілісного процесу музичного дослідження, коли майбутні педагоги-музиканти мали переносити пізнавальні уміння у різні за контекстом обставини цього дослідження.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование (Логико-психологический анализ) / А. В. Брушлинский. М.: Мысль, 1979. – 230 с.
3. Костюк Г. С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г. С. Костюк. К.: 1963. – 80 с.
4. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Под ред. Л. Н. Проколиенко; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1986. – 306 с.
5. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / под ред. В. В. Давыдова , В.П. Зинченко, А.А. Леонтьева, А.В. Петровского.— М. : Педагогика, 1983 .— 391 с.
6. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. –147 с.
7. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. / Борис Михайлович Теплов. - М.: Педагогика, 1985. -Т.1. - 328 с.
8. Тихомиров О. К. Психология мышления: Учеб. Пособие / О. К. Тихомиров. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 272 с.
9. Ennis R. H. A concept of critical thinking // Harvard Educational Review. – 1962. – Vol. 32, № 1. – P. 83-111.
10. Mayer R. E. Thinking, problem solving, cognition. – 2nd ed. / R. E. Mayer. – New York: Freeman, 1992. – 560 p.
11. McPeck J. E. Critical thinking and education / J. E. McPeck. – Oxford: Martin Robertson, 1981. – 169 p.
12. Resnic L. B. Learning in school and out // Educational Researcher. – 1987. – vol. 16 (9). – P.13-20.
13. Wood N. V. Strategies for College Reading and Thinking / N. V. Wood. – New York: McGraw-Hill, 1991. – 415 p.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378.1

Парфенюк Т.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології , аспірантка кафедри педагогіки

МОДЕЛЬ РИНКОВО-ОРІЄНТОВАНОЇ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ В АВСТРАЛІЇ

Розглядається модель ринково-орієнтованої освітньої реформи, елементи якої спрямовані на підтримку якісних змін у системі вищої освіти.

Ключові слова: *реформа освіти, ринково-орієнтована реформа освіти, модель реформи*

Рассматривается модель рыночно-ориентированной образовательной реформы, элементы которой направлены на поддержку качественных изменений в системе высшего образования.

Ключевые слова: *реформа образования, рыночно-ориентированная реформа образования, модель реформы*

It is examined the model of market-oriented educational reform, the elements of which are directed to support the qualitative changes in the system of higher education.

Keywords: *educational reform, market-oriented reform of education, the model of reform*

Постановка наукової проблеми та її значення. Підготовка громадян нового суспільства знань стала центральним аспектом сучасної стадії еволюції вищої освіти, яка поступово стає загальною. Вона має готувати не малу за чисельністю еліту для виконання нею командних функцій щодо великих мас слабко навчених пересічних громадян, а на принципах особистісної орієнтації формувати з усіх представників нових поколінь висококомпетентних і відповідальних професіоналів.

На модернізаційні процеси у вищій освіті впливає цілий ряд чинників, серед яких: науково-технологічний прогрес, процеси глобалізації та інтеграції, соціально-економічні процеси, політичні чинники, скорочення державних витрат на вищу освіту, пов'язані з цим умови фінансового і матеріального забезпечення, зміна ринків праці, процеси демократизації, "ринковізації" вищої освіти.

Мета та завдання статті. Метою статті є визначення місця загальних чинників реформування вищої освіти в Австралії, які стали теоретичною і практичною формою реалізації моделі ринково-орієнтованої реформи, визначення її функціонального призначення.

Ринкові відносини та їх роль у реформуванні освітньої галузі знайшли своє відображення в дослідженнях зарубіжних вчених С. Болла [1], Д. Брауна [2], Б. Колдвела [3], М. Фуллана [4]. Ринково-орієнтовані реформи освіти 90-х рр. XX – початку XXI ст. являли собою сукупність організаційних інновацій, спрямованих на підвищення ефективності та продуктивності навчальної діяльності шляхом запровадження ринкових механізмів його розвитку, а саме: а) вільного вступу нових провайдерів на ринок освітніх послуг; б) розвитку конкуренції між провайдерами освітніх послуг; в) вільного вибору освітніх послуг споживачами; г) звітності провайдерів перед споживачами; д) надання споживачам достатньої інформації про якість освітніх послуг; е) фінансування державою не провайдерів, а споживачів освітніх послуг.

Важливими для розуміння передумов формування політики вищої освіти, де є аналіз базових трактувань їх причин, виступають такі теорії: 1) теорія "Людського капіталу"; 2) теорія "Екранування" (теорія вивчення політичного добробуту); 3) теорія "Суспільного блага"; 4) "Менеджералізму"; 5) "Суспільна теорія вибору" і три педагогічні конкуруючі концепції – Есенсіалізм, Прогресивізм та Холізм. З позиції теорії "людського капіталу", освіта – інвестиція, яка приносить результати в майбутньому. Теорія "людського капіталу" в освітньому контексті впливає головним чином на розробку навчальних програм на основі "здорового глузду", згідно яких функція вищих навчальних закладів – вчити студентів, тобто надавати їм інформацію і розвивати здібності, які будуть потрібні надалі. "Теорія екранування" робить посилання на гіпотезу, що система освіти існує виключно для того, щоб забезпечити ранжування природних здібностей, і, як результат всього цього, існує тенденція вкладення капіталу в освіту для здобуття необхідної інформації. Згідно з теорією "Суспільне благо" освіта обов'язково повинна означати крім індивідуальних, приватних преференцій (більш високі прибутки, соціальне становище, краще розуміння своїх споживацьких потреб та можливостей тощо), ще й суспільні вигоди, що полягають в об'єднанні громадян в

єдине ціле через обов'язкове навчання спільній мові, громадським нормам поведінки, засобам розв'язання конфліктів, навичкам участі в економічному та політичному житті суспільства і держави. “Менеджералізм” вчені трактують так – це перехід практики приватного сектора управління до освітньо-адміністративного рівня. А ось на думку есенсіалістів завдання освітньої реформи і процес її здійснення відображають загальні вимоги щодо досягнення студентами високих результатів у навчанні, а викладачами – професійного кваліфікаційного рівня. “Прогресивні педагоги”, тобто прихильники “Прогресивізму”, які не бажають зупинятися на досягнутому, продовжують досліджувати поняття доступу до індивідуального особистісного навчання і працюють над розширенням соціальних прав студентів (робиться наголос на цивільні права) та соціальних змін (робиться наголос на освітню, економічну і політичну справедливість). Прибічники “Холізму” вважають, що основна мета державної освіти – заохочувати новий розвиток та інтеграцію розуму, серця, тіла і духу, стимулюючи до соціального й екологічного віросповідання.

Освітяни в Австралії розпочали процес реформування в 90-х роках ХХ ст., щоб розробити суттєво нову систему вищої освіти, яка відповідала б світовим вимогам. Вони наголошували, що під час процесу реформування слід враховувати такі основні складові, які можна сприймати як стратегічні принципи, що визначають низку реформ й приносять очікувані результати. Це: стабільність, якість, неупередженість, відмінність, перспективність, відкритість, толерантність та цілеспрямованість. Щоб зацікавити бажаючих навчатися, австралійські університети чітко розробили цілі та інфраструктуру освітньої реформи. Сучасна система освіти має враховувати регіональні особливості, тенденції до зростання автономності навчальних закладів, конкурентності освітніх послуг. Оскільки університети Австралії потребують збільшення кількості місць державного замовлення, то вони мають удосконалювати свій навчальний процес та пропонувати споживачам освітніх послуг нові цікаві напрями професійної підготовки, які на ринку праці є актуальними. Вчені Австралії відзначають, що запровадження “Мельбурнської моделі” приведе до фундаментальних змін в питаннях фінансування, виплат стипендії, технологічного процесу тощо. Завдяки цій моделі студенти можуть розраховувати на якісну освіту, знання з різних інноваційних дисциплін, підтримку студентських організацій, міжкультурний діалог та на активну громадянську позицію. “Мельбурнська модель” наголошує, що під час вибору напряму підготовки, споживач освітніх послуг має обирати предмети, що входять до конкретної спеціальності і відповідної спеціалізації і ті, від яких студенти отримають різнобічну підготовку аби бути конкурентоспроможним на ринку праці.

Технологічний аспект реформування вищої освіти Австралії знайшов своє відображення в поширенні взаємовигідних контрактів, тобто появі стратегічних альянсів освітніх і бізнесових структур, які виступають яскравим прикладом адаптації вищих навчальних закладів до нових реалій і впливають на реформування вищої освіти в Австралії в контексті ринково-орієнтованих реформ. Стратегічні альянси були створені як ефективні форми економічної діяльності бізнесових структур. Яскравим прикладом розвитку та становлення управлінських функцій у ВНЗ під час реформування вищої освіти в Австралії за останні роки є розробка і впровадження програми “Стратегічний план”, яка

спрямована на співпрацю бізнесових структур та освітніх закладів, започаткувавши при цьому фундаментальні етапи розвитку процесу змін, які стали переконливими фактами для перебудови вищої освіти в Австралії [5, с. 4].

Для вищих навчальних закладів освіти Австралії залишається актуальним і питанням фінансування. Державні інвестиції в освіту сприяють важливим змінам щодо високої продуктивності та економічного росту, більш високого рівня підготовки робочої сили, податкових надходжень, зниження рівня безробіття, поліпшення здоров'я, зміцнення демократії та підвищення можливостей молодих людей. Інвестиції в освіту впливають на суспільство, громадян в питаннях зацікавленості в освітньому процесі та участі в ньому, сприяють зміцненню міжособистісної довіри та більшої соціальної згуртованості.

Слід також наголосити, що протягом ряду десятиліть у соціально-економічному розвитку Австралійської освіти виключно важливого значення надавалося: проведенню гнучкої і незалежної зовнішньої політики, що вплинуло на економіку країни; зростанню трудових ресурсів; збільшенню фінансових інвестицій у сферу послуг; поширенню міжнародного співробітництва через освіту; перетворенню в предмет "купівлі-продажу" освітнього простору; тенденції забезпечення людей робочими місцями; розробці національних стандартів у галузі освіти та загальної схеми оплати викладачів; розвитку промислових відносин між освітніми установами і бізнесовими структурами, а також усвідомленню та впровадженню вимог щодо підготовки кваліфікованих працівників в сучасних умовах.

Отже, аби забезпечити умови для змін в системі вищої освіти певної країни, слід чітко дотримуватися головних етапів реалізації ринково-орієнтованих освітніх реформ, а саме:

1) вивчення теорії і практики як перший крок для розбудови і зміни навчального закладу, як основи для формування політики освіти і стратегій розвитку та залучення в процес змін всіх зацікавлених осіб;

2) здійснення заходів, що виступають каталізаторами зміни;

3) підтримка довіри між всіма учасниками процесу реформування;

4) забезпечення довгострокових соціально вигідних умов працевлаштування, що є визначальним в питанні удосконалення кваліфікаційного рівня викладачів;

5) проведення моніторингу роботи всіх зацікавлених осіб аби забезпечити послідовність реалізації основних принципів прийняття важливих рішень;

6) заохочення до співпраці як теоретиків, так і практиків в освітній галузі, що позначиться на удосконаленні очікуваних результатів;

7) реалізація принципу відкритості, тобто оприлюднення широкого спектру інформації про поточну діяльність споживачам освітніх послуг;

8) створення освітніх "стратегічних альянсів" з бізнесовими структурами, як ефективної форми ринково-орієнтованих реформ;

9) здійснення своєї діяльності на толерантному взаємовідношенні, цілеспрямованості та довірі.

Враховуючи вищезазначені центральні елементи моделі освітньої ринково-орієнтованої реформи (див. рис. 1), реалізація цих чинників може привести до підвищення ефективності, якості освітніх послуг.

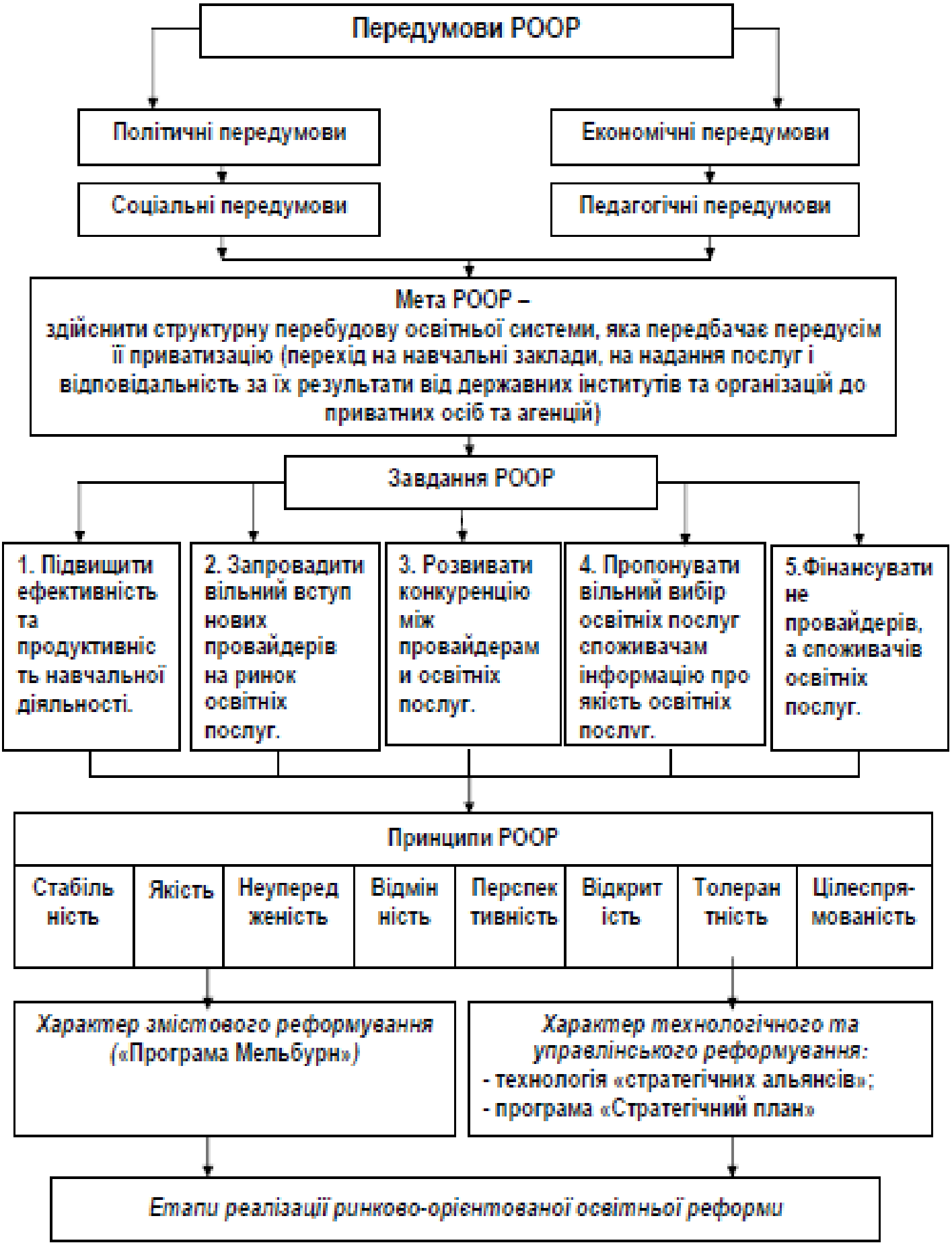

Рисунок 1 - Модель ринково-орієнтованої освітньої реформи в Австралії

Висновки і перспективи щодо подальших досліджень. На завершення підкреслимо, що проведений аналіз показав, що на сучасному етапі можна чітко визначити основні чинники цілісної моделі ринково-орієнтованої освітньої реформи, яка реалізується відповідно до мети, принципів, характеру реформування, етапів та покликана виконувати ряд специфічних для неї завдань, які спрямовані на підтримку якісних перетворень в освіті та максимального наближення вищої освіти до кращих міжнародних зразків.

Якісна трансформація моделі ринково-орієнтованої освітньої реформи в ефективний інструмент співвіднесення, визнання і планування може бути досягнута лише за умови реалізації всіх етапів становлення ринкових змін в системі вищої освіти країни, яка розвивається.

Список використаних джерел

1. Ball S., Blaug M. Policy sociology and critical social research: a personal review of recent education policy and policy research / S. Ball, M. Blaug. – London: British Education Research Journal. – 1997. - №23 (2). – P. 257-274.
2. Brown D. Decentralization and school-based management. – London: The Falmer Press, 1990. – 284 p.
3. Caldwell B.J. Self-managing schools in Australia: outcomes and outlook / B.J. Caldwell. – Papers of the Annual Conference of the Australian Council of State School Organization. – Adelaide: ACSSO, 17 October, 2002. – 18 p.
4. Fullan M. The new Meaning of Educational Change / Michael Fullan. – London: Rutledge, 2007. – 220p.
5. Schubert J. Higher Education in Australia: Developing a new Data Framework and International Comparisons and Issues / J. Schubert. – Australia: Business Council of Australia // Allen Consulting Group. 2002. – 71 p.

Отримано 01.10.2013р.

УДК 378

Токаренко О.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірантка кафедри педагогіки

ЗМІНИ У ВИЩІЙ ОСВІТІ ПОЛЬЩІ (1989-2012 РР.)

У статті визначаються і аналізуються основні зміни, що відбулися в системі вищої освіти Польщі за останні 23 роки. Акцентується увага на найбільш складних питаннях модернізації вищої освіти країни. Особлива увага приділяється динаміці та результатам реформування освіти Польщі у контексті її відповідності вимогам Болонського процесу. Аналізуються позитивні та негативні сторони нововведень.

Ключові слова: *основні реформи, типи вищих навчальних закладів, Болонський процес, циклічність навчання, автономія вузів, стандартизація навчання, визнання дипломів, принцип мобільності, система оцінювання рівня вузів*

В статье определяются и анализируются основные изменения , произошедшие в системе высшего образования Польши за последние 23 года. Акцентируется внимание на наиболее сложных вопросах модернизации высшего образования страны . Особое внимание уделяется динамике и результатам реформирования образования Польши в контексте ее соответствия требованиям Болонского процесса. Анализируются положительные и отрицательные стороны нововведений .

° © Токаренко О.В., 2013 р.

Ключевые слова: *основные реформы , типы высших учебных заведений , Болонский процесс , цикличность обучения , автономия вузов , стандартизация обучения , признание дипломов , принцип мобильности , система оценивания уровня вузов*

Summary. The author presents and characterizes the main changes that have arisen in Poland's higher educational system over the course of the previous 23 years. The article considers the most problematic questions posed by the modernization of higher education in Poland. Special attention is paid to the dynamics and the results of reform in the Polish higher educational system and the paper analyses both the positive and negative aspects of the educational innovations that have arisen during this period. In particular, this analysis is presented in the context of the requirements of the Bologna Process.

Keywords*: major reforms, types of higher educational establishments, The Bologna Process, cyclical studies, the autonomy of universities, standardization of training, recognition of qualifications, the principle of mobility and the quality evaluation of higher educational institutions*

Актуальність. З початком нинішнього тисячоліття невпинно зростає стратегічне значення сфери європейської інтеграції України, зокрема, її повноправної участі у створенні спільного простору освіти і наукових досліджень. У сучасних міжнародних документах щодо модернізації системи освіти («Болонська декларація» (1999), «Роль університетів у Європі знань» (2003); програми: «Європейська стратегія зайнятості» (2000), «Меморандум про неперервну освіту» (2000) та інші) зазначається, що освітні зміни мають сприяти пристосуванню й адаптації людей до нових соціально-економічних реалій.

Використання зарубіжного досвіду країн-учасниць Євросоюзу у сфері вищої освіти сприятиме розвитку та оновленню вітчизняної вищої школи з урахуванням європейських стандартів і зміцненню освітньої та наукової співпраці. Актуальним на нашу думку є вивчення досвіду модернізації вищої освіти сусідньої Польщі. Так як наші крани є близькими сусідами, мають багато спільного і майже одночасно здобули незалежність. Однак за той самий проміжок часу Польщі вдалося досягти набагато вищих результатів у різних сферах життя, особливо в освіті.

Мета дослідження: здійснити цілісний науковий аналіз змін у польській вищій освіті, що відбулися з 1989 до 2012 рр.

Завдання дослідження: окреслити основні напрямки реформування вищої освіти Польщі; проаналізувати проблеми, з якими зіткнулася країна під час здійснення реформ; дослідити, як польська вища освіта адаптувалась до уніфікованих вимог європейських країн.

Вітчизняні фахівці різних галузей науки досліджували раніше і продовжують досліджувати нині польський досвід впровадження стандартів вищої освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів. Зокрема це С. Касьянова [1], А. Василюк [9], Є. Лебідь [2], Косинська [4] та інші. Заслуговують на увагу і публікації польських науковців, присвячених реформуванню вищої освіти. Серед них M. Żylicz, T. Dmochowski, К. Chyc, T. Lewowicki та інші.

Система вищої освіти Польщі вважалася однією з найсильніших серед країн колишнього соціалістичного табору. В той час вищі навчальні заклади у навчальному процесі використовували систему курсової підготовки, яка була єдиною в усьому просторі радянської ідеології. Це мало позитивні наслідки. Однак після падіння берлінського муру в освітніх системах країн Європи досить швидко з'явилися особливості, які стали на заваді вільного визнання документів про освіту. Не стала винятком і Польща. Тому 1972 р. разом з іншими

європейськими країнами вона підписала Празьку конвенцію про взаємовизнання документів про освіту і водночас долучилалася до створення спільної європейської системи [7; 8].

Кардинальні зміни у польській вищій освіті відбулися протягом останніх двох десятиліть. 1989 р. став їхнім початком. Реформи охоплювали різні сфери цього процесу:

- організацію вищої освіти;
- наукові програми;
- управління вищими навчальними закладами;
- наукові дослідження [4].

На розвиток польської вищої освіти початку 90-х років істотно вплинув суспільний статус дипломів, що гарантували порівняно високі заробітки. Цей факт стимулював молодь до навчання у закладах університетського рівня. Досить швидко для цього створили всі умови. Не маючи достатньо коштів для відкриття нових вищих шкіл та розширення обсягів набору студентів державним коштом, демократичне керівництво національною освітою змушене було вжити заходів, що не вимагали значного фінансування. За прикладом розвинених країн реформатори намагалися демократизувати навчання і виховання, підвищити автономію закладів освіти і стимулювати особисту ініціативу вчителів та викладачів.

Понад рік тривали комплексна підготовка проектів законів та їх затвердження Сеймом Польщі. Вони суттєво змінили систему вищої освіти. Серед головних законів:

Про місцеве самоврядування (8.03.1990 р.);

Про вищу освіту і про наукові ступені та звання (12.09.1990 р.);

Про створення і діяльність Комітету з наукових досліджень – вищого виборного органу управління наукою (12.01.1991 р.);

Про освіту (7.09.1991 р., оновлений 8.01.1999 р.) [9].

До 1991 р. вища освіта в Польщі була повністю державною. Недержавний сектор складав лише Люблінський католицький університет. Нові освітні закони і податкове законодавство створили сприятливі умови для виникнення і розвитку приватного сектора вищої освіти [9].

Перший приватний вищий навчальний заклад створили в 1991 р. Через п’ять років – в 1995/96 н. р. – кількість таких закладів становила вже 80. А ще через п’ять років – 195. У 2007 р. частка недержавних вищих навчальних закладів, порівняно з державними становила 33%, а вже через 2 роки – 71% [15]. Як бачимо, щороку їх кількість постійно зростає. Причиною швидкого розвитку приватного сектора вищої освіти є те, що недержавні школи, як організації малі і більш мобільні, легше і швидше адаптуються в нових умовах. Причому стають конкурентними у багатьох сферах діяльності для державного шкільництва.

У польському Законі про вищу освіту 1990 р. та інших законодавчих актах встановлено принципи дерегуляції. Вони суттєво обмежили вплив державних органів на сектор вищої освіти. Змінилася роль колегіальних органів навчальних закладів, які отримали більше можливостей впливати на процес ухвалення рішень. Це сприяло запобіганню можливому свавіллю чи диктаторським схильностям з боку керівників навчальних закладів, кураторів і міністра освіти.

Кожен вищий навчальний заклад (з 60-ма чи більше професорами) отримав повну *автономію* статутної діяльності. Особливих повноважень у контексті університетської автономії набув керівник вузу. Він обирається на конкурсній основі, відповідає за рівень підготовки науково-педагогічних кадрів, контролює якість освіти [1].

Науково-освітня громадськість Польщі вперше отримала можливість здійснювати самоуправління і контролювати рішення міністрів в галузі освіти. Тепер освітяни вільно обирають Раду вищої освіти, Центральну комісію у справах вчених звань і наукових ступенів, а науковці – Комітет з наукових досліджень [9]. Ці організації, відповідно до нового законодавства мають право скасовувати будь-які нормативні документи та рішення, що безпосередньо стосуються змісту й організації навчального процесу.

За Міністерством освіти закріпили функції координації і встановлення стандартів навчання, здійснення загального нагляду за діяльністю навчальних закладів, а також розподілу бюджетних коштів і контролю за їх використанням. Міністр освіти відповідає за якість освіти в державі, дбає про її популяризацію, а також про вирівнювання освітніх можливостей дітей і молоді, котрі мають труднощі в доступі до освіти [1; 9].

Незважаючи на всі позитивні моменти автономії вузів, її важко назвати справжньою. Університети не можуть самостійно розробляти навчальні програми (перевантажені базові програмові мінімуми). Їх бюджети прямо чи опосередковано залежать від МНІВО (Міністерство науки і вищої освіти). Університети не в змозі самостійно розпоряджатися майном (на це потрібна, принаймні, згода міністра фінансів). Заробітки наукових працівників низькі (регульовані оклади) і не пов'язані з якістю їхньої роботи. Конкурси на посади академічних викладачів, як і оцінка їхньої роботи, у багатьох випадках є фікцією. Студентів готують на стисло спрофільованих напрямах навчання, так званих програмових мінімумах. А це позбавляє їх можливості вибору індивідуального плану розвитку.

Вищий навчальний заклад не навчає студента мислити і знаходити гідне місце на ринку праці. В найкращому випадку він дає вузьку спеціалізацію. «Кланова» структура у відділах через корпоративну солідарність професорів, призводить до того, що студент не вчиться вирішувати питання, які постануть перед ним в майбутньому. Освітня програма є результатом навчального навантаження персоналу вузів, а також академічним впливом на кожного з них. Управління вищим навчальним закладом в Польщі нагадує управління «соціалістичним трудовим колективом». Ректор обирається усім університетським співтовариством, у якому кожна група працівників має своїх представників. Часто вони представляють абсолютно різні, суперечливі інтереси. Вибори стають плебісцитом популярності і, на жаль, трапляється так (хоча є й винятки), що перемагають особи, які не бояться висувати найбільш популістські виборчі гасла, і перш за все обіцяють зберегти безпечний для всіх зацікавлених сторін статус-кво. Університети функціонують як федерації інститутів. Ректор, навіть якби й хотів, не має значного впливу на те, чому навчають окремі інститути. Або на рішення про звільнення неефективних наукових працівників чи викладачів. Відповідальність у цих питаннях розподілена між Радою інституту та Сенатом [11].

Проблематика системної трансформації вищої освіти в Європі стала предметом дискусій останніх років не тільки в академічному середовищі, а й на зустрічах міністрів освіти. Це призвело до підписання в 1998 р. Сорбонської декларації, в якій зазначені основні напрями співпраці систем вищої освіти в Європі. Документ підписали чотири європейські країни (Великобританія, Франція, Німеччина, Італія).

Ухвалені засади щодо наближення систем, а також ідея розширення кількості європейських країн, які братимуть участь у цьому процесі, отримали своє втілення у підписаній 19 червня 1999 р. Болонській декларації. Її головною тезою є створення «спільного європейського простору вищої освіти» [7].

Серед 29 країн, що підписали Болонську декларацію, була й Польща. Завдання польської системи вищої освіти – ефективно впроваджувати головні положення Болонської декларації. Йдеться, зокрема, про:

- впровадження трирівневого навчання;
- застосування системи кредитів ECTS – європейської системи зарахування залікових навчальних одиниць;
- створення системи порівняльних дипломів;
- сприяння мобільності та вільному пересуванню в європейському просторі студентів і науковців;

На початку входження в Болонський процес польські університети мали були вирішити такі завдання:

- впорядкувати напрями навчання;
- проаналізувати доцільність впровадження ще одного циклу навчання для всіх напрямів;
- співставити I і II цикли навчання;
- забезпечити професіоналізацію навчання;
- розробити стандарти навчання для всіх напрямів [4].

У 2005 р. в Польщі набрав чинності новий закон «Про вищу освіту», в якому враховано вимоги Болонського процесу. Відповідно до закону створили і *нову структуру системи вищої освіти*. Вона представлена *державними та недержавними* вищими навчальними закладами. І ті й інші мають однакові стандарти організації навчального процесу та викладання.

Вищі навчальні заклади поділено на 2 категорії: університетські та неуніверситетські (професійна освіта). До *неуніверситетських* належать численні училища, технікуми, коледжі, вищі професійні школи з дипломами і сертифікатами відповідного рівня (техніка, вихователя дошкільних закладів тощо). Ці документи за правами вступу до вузу не перевищують диплома загальноосвітніх ліцеїв (Matura).

До структури *університетського* рівня вищої освіти Польщі входять університети, політехніки, вищі школи (інститути) та академії [3; 6].

Адаптація вищої освіти Польщі до умов Болонського процесу спричинила відчутні зміни. Насамперед, утверджується *трициклічна структура вищої освіти*. *Перший цикл – ліценціат* (3-4 роки навчання), *другий – магістратура* (2, а іноді – рік). Для того, щоб навчатися за програмами другого циклу, треба успішно закінчити перший і отримати ступінь *ліценціата* (ідентичний європейському бакалавру). Учений ступінь, що присвоюється після завершення першого циклу, на європейському ринку праці сприймається як відповідний рівень

кваліфікації. Кінцевим результатом другого навчального циклу є вчений ступінь *магістра* [2].

Донедавна навчання на рівні бакалавра та магістра вважалося «професійним», хоча насправді воно таким не було. Поняття це вимагає уточнення в сфері стандартів навчання. Тому було запропоновано вважати навчання І-го циклу професійним за умови наявності відповідної кількості годин професійної практики [4].

Третім – вищим *етапом* освіти, згідно з Болонським процесом, є *докторантура*. Та запровадження 3-річних докторських програм, які повністю відповідають західним PhD, у Польщі триває. Також діє хабілітація, так звана гумбольтівська модель університету, яка існує останні 200 років [2; 1].

Згідно із Законом «Про вищу освіту» (2005 р.) на 6-ти напрямах – юридичному, медичному, стоматологічному, фармацевтичному, ветеринарному, психологічному – збережено однорідну п'ятирічну освіту. [5; 12].

Важливим кроком у реформуванні структури вищої освіти Польщі стала стандартизація навчання за *трансферною системою європейських кредитів (ECTS).* Вона спрямована на підвищення мобільності навчання як у часі (йдеться про можливість вибору індивідуального темпу навчання), так і у просторі (послідовне навчання у різних вузах). Окрім цього, система ECTS дозволяє збільшити тривалість навчання для вечірньої і заочної форм, що сприяє більш якісному опануванню програми. ECTS активно впроваджувалась в Польщі. Скажімо, у 2002 р. вона застосовувалася в 68 % державних і 35 % недержавних вузів.

Послідовне впровадження системи ECTS спрощує для Польщі впровадження спеціального «Додатку» до диплому. Цей додаток виконує дуже важливу функцію, зокрема, інформує про дисципліни, які вивчалися у вузі, та про спеціалізацію фахівця. Це особливо важливо для осіб, які мають намір продовжувати навчання на Батьківщині або за кордоном. Додаток до Диплому (SD) запровадили у 2004/05 н. р.

Процес міжнародної інтеграції освіти пов'язаний також із *взаємним визнанням дипломів.* Правова основа визнання іноземних дипломів у Польщі носить двосторонній характер. До вступу в ЄС країна мала понад 30 таких угод, проте тільки дві – з країнами ЄС (Німеччиною та Австрією). Процес пришвидшився після вступу Польщі до ЄС [1]. Старий Закон «Про вищу освіту» (1990 р.) не містив положень, що стосуються видачі спільних дипломів. Вони враховані в новому законі (2005 р.). Запровадження системи «B / M» (Bachelor / Master) позитивно позначилось на визнанні дипломів вищої освіти.

У польських вузах активно впроваджується також *принцип мобільності.* За цим показником країна вже починає наближатися до рівня західних партнерів ЄС. Дані Міністерства освіти Польщі відображають щорічне зростання кількості студентів і викладачів вузів, які скористалися програмами міжнародних обмінів. Так, у 2001/02 н. р. 4323 польських студенти отримали грант програми Erasmus. За цією програмою Польща прийняла на навчання 614 іноземних студентів. Існують й інші програми обмінів, зокрема, Jean Monett, Tempus, Socrates, Leonardo, приватні виїзди, якими користуються польські студенти [4]. Пожвавлюється й процес обмінів викладачів польських вузів. Для порівняння: у 2000/01 н. р. грантами програми Erasmus скористалися 678 з 80299 польських

науковців (0,8%). Понад 80 вузів Польщі у 2002/03 н. р. брали участь у міжнародних проектах.

Ще один важливий напрямок реформ у польській освіті – адаптація *системи оцінювання рівня вузів* згідно з принципами Болонського процесу. Тривалий час в академічному середовищі Польщі велися дискусії щодо розробки за європейськими і американськими зразками системи ліцензування та акредитації програм і центрів освіти. Адже це надійна основа контролю якості навчання. Розглядалися також моделі «галузевої» акредитації при професійних організаціях та акредитації при міжвузівських комісіях. Через незначну зацікавленість професійних і наукових асоціацій системою освіти першу модель було важко запровадити. А другу почали реалізовувати наприкінці 1997 р. шляхом укладання угоди про підвищення якості освіти з п'ятнадцятьма найбільшими вузами.

2002 року в системі акредитації вузів було зроблено якісно новий крок: при Міністерстві освіти та спорту Польщі утворено Державну акредитаційну комісію. Її компетенція поширюється на державні і приватні вузи [1].

Принципи освітніх стандартів навчання, що застосовуються у вузах, враховують вимоги Болонського процесу і відповідають потребам ринку праці. У них вказується:

• загальна характеристика напрямів (тривалість навчання, загальна кількість кредитів ECTS та навчальних годин);

• характеристика навчання;

• програмний мінімум [4].

За останні кілька років вища освіта Польщі знову зазнала змін. 2008 р. уряд ухвалив низку законів під загальною назвою «Розвиваючи науку – розбудовуємо Польщу», 2009 р. набув чинності пакет законів «Партнерство для знання». Ці документи стали початком нових реформ у вищій освіті. Більше року тривало всенародне обговорення й затвердження змін і доповнень до закону «Про вищу освіту» та інших законів, що стосуються вищої освіти. Вперше у цей процес залучили студентів. Тому в оновленому законі враховано багато їхніх пропозицій. 5 квітня 2011 р. закони підписав президент Польщі. Нові положення набули чинності 1 жовтня [14].

Головне в оновленому законі «Про вищу освіту» – осучаснення системи освіти, надання ширших прав студентам, спрощення академічної кар'єри, інтеграція університетів з економікою та адаптація освіти до потреб ринку праці [10]. Закон окреслює дуже амбітні завдання на майбутнє, розширює автономію польських вузів, вимагає від них величезної відповідальності за фінансування прогресивних наукових досліджень та створює механізми для поліпшення якості викладання.

Проте вищим навчальним закладам доводиться докладати немалих зусиль, щоб адаптуватися до нових вимог. Приміром, до змін в організації навчання в зв'язку із впровадженням національної системи кваліфікацій. Позитивні чи негативні наслідки нововведень залежатимуть від якості їх впровадження конкретними вузами.

Найважливішим положенням закону «Про вищу освіту» стосовно студентів, є обов'язкове укладання договору між вузами (державними і приватними) та студентами. Це захищає студентів від додаткових грошових стягнень. До речі, з 1

січня 2012 р. університетам забороняється брати додаткову плату із студентів за семестрові та випускні іспити, перездачу іспитів з наступним переведенням на наступний семестр або рік навчання чи за видання додатку до диплому.

Іншим нововведенням є плата за здобуття другої спеціальності. Щоправда, найкращі студенти звільнятимуться від плати [13]. Таке нововведення впроваджено з 1 жовтня 2012 р. Окрім цього, студентам надається можливість додаткового безкоштовного міждисциплінарного навчання (наприклад, опановувати два курси в одній програмі).

Оновлений закон передбачає заохочення здібних студентів і докторантів *стипендіями міністра*. Нещодавно впроваджено «Діамантовий Грант» за наукові дослідження, що напряму ведуть від ліценціату до докторського ступеня. Найкращі студенти також отримують *ректорські стипендії*. Критерії для їх надання визначаються навчальним закладом спільно із студентським самоврядуванням. Вже цього навчального року зросте кількість студентів (до 50 тисяч і більше), які зможуть отримувати *соціальні стипендії*. Збільшення доходів в зв'язку з цими нововведеннями, а також розширення ресурсного фонду дозволять зробити соціальні стипендії доступнішими і вищими.

Кілька років тому в університетах розширився мовний спектр викладання (до 51%). А минулого року новинкою мали можливість скористатися всі докторанти та студенти I і II рівнів навчання. Студентам надається також право впливати на процес навчання та організації вузу [10].

Інші нововведення стосуються кадрів вищих навчальних закладів. Обмежено так звану багатоштатність у вузах. Ліквідовано посаду доцента. Скорочено термін перебування на посадах ад'юнкта і асистента до 8 років. Якщо за цей час ад'юнкти і асистенти не отримають вищого наукового ступеня, їх чекає деградація.

На посаду самостійного наукового працівника та керівника докторських дисертацій можуть бути найняті науковці без хабілітації, але із значними творчими досягненнями. До того ж потрібна згода Центральної комісії з наукових ступенів та звань (Centralna Komisja do Spraw Stopni i Tytułów). Цю посаду можуть також обіймати доктори, котрі працювали щонайменше 5 років як незалежні наукові співробітники за кордоном, зокрема, у країнах, де немає хабілітації [13].

Завдяки змінам у вищих навчальних закладах збільшиться автономія освітніх програм. Відтепер використання жорстких централізованих стандартів відходить у минуле. Навчальні установи отримують можливість розробляти авторські напрями навчань. Останні створюватимуться за підтримки наукової влади, роботодавців і експертів в галузі економіки. Нові механізми вводяться на основі чинних європейських рамок кваліфікації. А завдяки національній системі (Krajowy Ramy Kwalifikacji – KRK) дипломи польських університетів можна буде порівняти з дипломами інших європейських країн.

Не менш важливо, що додаткове фінансування вищої освіти значною мірою залежатиме від якості освіти студентів та наукових досліджень. Найкращі факультети зможуть отримати більше коштів завдяки конкурсам. Крім того, додаткову плату отримуватимуть кращі державні і приватні вузи, які мають статус Державного провідного наукового центру (Krajowy Naukowy Ośrodek Wiodący – KNOW). Їх також отримають видатні вчені, молоді дослідники, докторанти і студенти.

Після змін збільшиться інтеграція університетів з соціально-економічним середовищем. Університети зобов'язані будуть розробити і впровадити правила, що стосуються інтелектуальної власності, та затвердити принципи комерціалізації результатів наукових досліджень. Вузи отримають можливість навчати студентів за участю роботодавців або на їх замовлення. Для створення програм навчання практичного профілю можна буде залучати осіб, що представляють соціальні, економічні та громадські організації. Буде запроваджено обов'язковий контроль кількості професійних випускників для пристосування освіти до потреб ринку праці і призначено уповноваженого з прав випускників, який сприятиме їх працевлаштуванню [10].

Закони, підписані президентом, набрали чинності 1 жовтня 2011 р. Впровадження найрадикальніших змін хоча й із затримкою, але триває. Національні кваліфікаційні вимоги запрацювали через рік після набуття чинності закону. Скорочення терміну працевлаштування асистентів і ад'юнктів має бути запроваджено у жовтні цього року, а обмеження чисельності кадрів – протягом трьох років з моменту ухвалення закону, тобто в наступному році [13].

Висновки. Аналізуючи реформи вищої школи, які відбулися з 1989 до 2012 рр. можна зробити наступні висновки.

Завдяки новому законодавству для вищої освіти (90-ті рр. минулого століття) відбулися зміни в організації вищої освіти, наукових програмах, управлінні вищими навчальними закладами та наукових дослідженнях. Позитивними наслідками змін стали демократизація доступу до вищої освіти, збільшення кількості університетів та чисельності студентів, реорганізація I і II університетських циклів, розширення повноважень університетських рад та підвищення професійного рівня викладачів.

Завдяки ухваленим в останні два десятиріччя законам і законодавчим актам про освіту вузи Польщі здобули значну автономію. Відтепер вони мають право формувати власну стратегію, самостійно обирати пріоритети в навчанні та впровадженні наукових досліджень, витрачати свої ресурси та встановлювати власні критерії для підготовки сучасних високопрофесійних фахівців, створювати нові моделі навчання на різних рівнях освіти, започатковувати пілотні проекти PhD-програм в різних професійних напрямах.

Згідно з вимогами Болонського процесу, модель польської вищої освіти має три рівні підготовки фахівців: *ліценціат* (упродовж 3-4-років), *магістратура* (1-2-роки), *докторантура* (3 роки). Але не відмінено систему хабілітації.

Значущим фактором у реформуванні структури вищої освіти Польщі стала стандартизація навчання згідно з трансферною системою європейських кредитів (ECTS). Вона дозволила суттєво підвищити гнучкість системи освіти і якість підготовки студентів вечірньої та заочної форм навчання, а також збільшити мобільність студентів і викладачів у рамках освітнього простору Європи. Не менш важливим кроком стало запровадження нових дипломів.

Нові зміни відбуваються і в зв'язку з оновленим законом «Про вищу освіту» (2011 р.). Вони передбачають створення та адаптацію нових навчальних напрямків, курсів, дисциплін відповідно до потреб ринку праці, зміни в організації навчання через впровадження національної системи кваліфікацій, надання міністерських і ректорських стипендій та грантів найкращим студентам,

залежність фінансування наукових досліджень від результатів наукової діяльності й ступенем участі в ній викладачів та студентів.

Подальше вивчення проблем модернізації змісту, оптимізації застосування новітніх педагогічних технологій, методів контролю якості освіти у Польщі сприятиме розбудові національної системи вищої освіти та її входженню в Болонський процес.

Список використаних джерел

1. Адаптація вищої освіти Польщі до умов Болонського процессу. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http: www.experts.in.ua .
2. Болонський процес: на рубежі 2010 (контекст України, Польщі, Росії та Білорусії). [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://www.europexxi.kiev.ua.
3. Вища освіта Польщі в умовах Болонського процессу. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://referat.yabotanik.ru.
4. Інтеграція Польщі і Болонський процес: плюси і мінуси. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://oms.kstu.ru/rus/information/poland.htm.
5. Освітні системи сучасної Польщі: загальноосвітня і вища. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua.
6. Система вищої освіти в Польщі. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://www.osvita.eu.
7. Система освіти Польщі в рамках реалізації Болонського процесу. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://library.uipa.kharkov.ua.
8. Система образования в Польше. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://chemodan.com.ua.
9. Суспільна трансформація і освітні реформи у сучасній Польщі. [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://soskin.info/ea/1999/9/19990965.html.
10. Co zyskają studenci dzięki reformie szkolnictwa wyższego. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line: http://kierunkistudiow.pl.
11. Maciej Żylicz O reformie szkolnictwa wyższego. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line: http://forumakademickie.pl.
12. Organizacja systemu edukacji w Polsce 2009/2010. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line: www.eurydice.org.
13. Prezydent podpisał ustawy reformujące szkolnictwo wyższe. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line: http://praca.gazetaprawna.pl.
14. Reformy. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line:http://www.nauka.gov.pl.
15. Szkolnictwo wyższe w Polsce, Diagnoza 7 stycznia2010. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line: https://www.nauka.gov.pl.
16. Szkolnictwo wyższe w Polsce i UE. [Źródło elektroniczne]. Dostęp on-line: http://maczekbr.w.interia.pl/szkoly_wyzsze.htm.

Отримано 01.10.2013р.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ,
ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

*№4(*21) 2013

Адреса редакції, видавця: 03187, Київ-187, пр. Глушкова, 4д/ к. 501, тел: 521-32-63, e-mail: apspp@ukr.net

---

Підписано до друку 25.12.2013р.

Кол-во 300 екз.

Віддруковано у видавництві «ЛОГОС» з оригінал-макета видавця

01030, Київ-30, вул.. Багдана Хмельницького , 10, тел.. 235-6003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 201 від 27.09.2000